[1]नगरे वा वने वापि वर्षे वा [2] पर्वतेऽपि वा[3]।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत[4] तत्र कक्ष्यां प्रयोजयेत्॥ ७

[5]बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः।
रं वा सन्निकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत्[6]॥ ८

[7]पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गं ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा बुधैः[8]।
पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेया[9] कक्ष्याभागे तु बाह्यतः[10]॥ ९

तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः[11] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम्।
दक्षिणाभिमुखः [12]सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम्॥ १०

वीप्साद्योते। यत्र यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तबलायातः प्रकर्षेण वर्तेत तत्र- मध्ये यो देशविभागस्तामेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वामित्यर्थः, विशिष्टे देश इत्युक्तं न रङ्गपीठस्य। विशेषं दर्शयति बाह्यंचेत्यादि। भागत्रितये सति कस्मिंश्चिद्भागे देशादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेदं परिकल्पयेत्, भूयस्त्वा- ल्पत्वादिभिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः। बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्व- प्रविष्टा इति पूर्वभूताः प्रधानभूताः सन्तः पूर्वं ये प्रविष्टास्त, अभ्यन्तरा इति अधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरकक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रवि- शति स्वकक्ष्यान्तय इत्येव। पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या। ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक्प्रविष्टमुपसर्पन्ति सदेशो मध्यमा कक्ष्या। एतदुक्तं भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थान एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्ट- स्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह [1]यावन्न च संमिलनं तावत्प्रेक्षायामेव मध्यमकक्ष्यायां तु गतिपरिक्रमादिः तत्संमेलनार्थं संमिलितानां तु कक्ष्यविभागो विच्छिद्यत इति संमेलन इतिकर्तव्यतामाह तेषां त्विति पूर्वप्रविष्टानां, कर्मणि षष्ठी।

1 ड - तथा सप्तसमुद्राश्च वर्षाचै पर्वतास्तथा 2 ट - वै 3 ट - तथा 4 ढ - वार्ताः प्रवर्तन्ते 5 प - बाह्यं च। इदं श्लोकार्धं भमातृकायां नास्ति 6 भ - समुप पादयेत् द - समुपलक्षयेत् 7 दनयोः सप्त श्लोकाः "एवं तु भारते वर्षे" इति श्लोकात्पूर्वमेव निवेशिताः 8 न - तेऽभ्यन्तरास्थिताः 9 द - ज्ञेयाश्च 10 च - मध्यतः 11 द - दर्शनस्पर्शी 12 न - सो वै।

1 यानं संमीलनम्।

[1]यतो मुखं भवेद्भाण्डद्वारं नेपथ्यकस्य च[2]।
[3]सा मन्तव्या तु दिक्पूर्वा नाट्ययोगेन[4] नित्यशः॥ ११
[5]निष्क्रामेद्यश्च तस्माद्वै स तेनैव तथा व्रजेत्।
यतस्तस्य [6]कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम्॥ १२
[7][निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि[8] [9]प्रविशेद्यदि तद्गृहम्।
[10]यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रमेत्[11]॥ १३
[12]अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति।
तथैव प्रविशेद्रङ्ग[13]मेकाकी सहितोऽपि वा॥ १४

पूर्वप्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्तं वीक्षमाणः स्थितो यथा प्रेक्षकस्य यः पराङ्मुखीभवतीत्यर्थः एषा प्रवृत्तये दाक्षिणात्यादिके क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र। प्रवृत्त्यवयवो द्राविनं क्रमगथशब्देन सूचयति। तेनेदमाह (प्रा)धान्येनोत्तराभिमुख्यं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं यथावदितिवृत्तवशात्ताद्दङ्गनिबध्यते। यः पूर्वप्रविष्टैः सह संमिलितस्य सर्वबाह्यकक्ष्यायामेवेति तु शब्दस्यार्थः। का खल्विह दक्षिणा दिगित्याह यतोमुखमिति समासः यदपेक्षं भाण्डस्य मुखं सा दिक् पूर्वा। ननु भाण्डस्य मुखं दुर्मानमित्याह द्वारमिति। नेपथ्यग्रहणे गृहस्य यन्मुखद्वारं, भाण्डोपादानं तु तस्य प्रतियोजने पूर्वतां प्रकटयति प्राधान्यज्ञापनेन। तेनैवेति पूर्वप्रविष्टपात्रान्तर[1]योगेनेत्यर्थः।

1 अयं श्लोकोऽग्रे सुकुमाराविद्धगतिलक्षणानन्तरमेव जादिबान्तेषु, भमयोरध्यायान्ते च वर्तते। 2 ट - तु म - नेपथ्यमेव 3 भ - पूर्वादिदिक्षु विज्ञेयं प्रयोगे नाट्यसंश्रये। एवं कक्ष्याविभाग इत्यादि। 4 ज - योगेषु ट - योगे तु 5 ड - निष्क्रामेच्चापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित्। सनिष्क्रामेत्तु तेनैव कृतं येन निवेशनं 6 द - कृते तेनपुरुषेण 7 पञ्चश्लोकाः कादिचान्तेष्वेव न विद्यन्ते प्राक्षिप्ता अपि तदन्येषु बहुपाठविपर्ययेण दृश्यन्ते। 8 न - वशाद्वापि 9 न - न विशेत् द - निवेशेदत्र तद्गृहम् ट - न विशेद्यदि तं गृहम् 10 ज - प्राप्तः स पुरुषो येन 11 न - स तेनैव यथा व्रजेत् 12 ट - यदप्यर्थवशाच्चैव 13 ट - विशेद्वेहं 14 न - तयोश्चैव 15 न - काष्ठाम्।

1 भोगेन।

[1]तयोश्चापि प्रविशतोः [2]कक्ष्यामन्यां विनिर्दिशेत्।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते॥ १५
समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः।
अथ [3]प्रेषणिकाश्चापि निर्देश्या ह्यग्रतो गतौ[4]]॥ १६
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः[5]।
[6]मध्या वा संनिकृष्टा वा तेषामेवं विकल्पयेत्[7]॥ १७
नगरे वा वने वापि पर्वते सागरेऽपि वा।
दिव्यानां गमनं कार्यं वर्षे द्वीपेऽपि वा पुनः[8]॥ १८
आकाशेन विमानेन माययाप्यथवा पुनः।
विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः[9]॥ १९
नाटके च्छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसंचरः।

एवं बाह्ये वा मध्यमे वापि तथैवाभ्यन्तर इति [1]विकृष्टं दूरमित्यादि विभजति सैव भूमिरिति विकल्पानां [2]मध्याल्पत्वरचनादिश्च न केवलमल्पत्व-बहुत्वकृतमेव। परिक्रमवैचित्र्यं यावदन्यदपीति दर्शयति नगरे वेत्यादिना प्रयोगत इत्यन्तेन। प्रयोगो नाट्ये। दिव्यानां देवयोनीनां पिशाचादिब्रह्मा-न्तानां यन्नगरादिद्वीपादिविषयागमनं तदाकाशेनैव विमानगामिना विमानेन मायया वा अदर्शरूपया अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रियाभिर्विविधप्रयोज-नाभिः कार्यमिति संबन्धः। न च दिव्यानामेष एव प्रकारः किं तु अन्योऽ-प्यस्तीत्याह नाटक इति। [4]वेषशब्देन न चापादभूतलं वपुर्लक्ष्यते। तेन वर-प्रदानाद्यनुग्रहनिमित्ताच्छन्नस्वरूपाणां देवानां मानुषैर्दर्शनं भवति, तदा

1 न - तयोश्चैव 2 न - काष्ठां 3 ड - प्रेक्षाणिकाः द - प्रेषणकाः न - प्रेषिणिकाः 4 भ - बहुभिर्गतैरन्याभिधीयते 5 इदं श्लोकार्धं भमयोर्न दृश्यते 6 च - विकल्पनात् 7 न - द्वीपवर्षेषु वा पुनः प - वर्षाद्वीपेषु वा पुनः] 8 न - प्रयोक्तृभिः।

1 क - विभदूर 2 क - अत्यल्प 3 ख - प्रयोगः 4 क - विशेष।

[1]मानुषैः कारणादेषां[2] यदा भवति दर्शनम् ॥ २०

[[3]भारतेऽप्यथ हैमे वा हरिवर्ष इलावृते ।

[4]रम्ये किंपुरुषे वापि कुरुषूत्तरकेषु वा] ॥ २१

दिव्यानां छन्दगमनं [5]सर्ववर्षेषु कीर्तितम्[6] ।

भारते मानुषाणां तु[7] गमनं संविधीयते ॥ २२

[[8]विकृष्टं यस्तु [9]गच्छेद्धि देशं कार्यवशान्नरः ।

[10]अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन्निर्दिशेद्धि प्रवेशके ॥ २३

[11]अह्नः प्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।

[12]तथालाभे तु कार्येऽस्या अङ्कच्छेदो विधीयते ॥ २४

क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके[13] ।

[14]एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः[15] ॥ २५

[16]अङ्कच्छेदे तु निर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।

नाटके प्रयोगे तेषामपि भूमिसंचरः, संचरत्यस्मिन् भूमिरेव सञ्चरः । अयं तु देवेषु सामान्यकल्प इत्याह दिव्यानामिति । पुराणेषु त्वयं सामान्यविधि- रित्याह भारत इति न त्विलावृतादावित्यर्थः । वर्षं प्रचारार्थमाह

---

1 द - श्लोकार्धं न विद्यते 2 न - कारणैरेषां 3 ड - भारते त्वथ 4 भ - नीले न - मातृकायां सार्धश्लोको न वर्तते 5 ड - वर्षेष्वेतेषु कारयेत् 6 ट - कारयेत् 7 ट - च 8 पञ्च श्लोकाः कादि चान्तेषु विना सर्वेषु दृश्यन्ते नैषां संवादिन्यः कारिका दशरूपाध्याये व्याख्याता वृत्तिकारेण 9 ड - गच्छेद्यदि विकृष्ट- स्तु देशकालवशान्नरः । ढ - गच्छेद्यदि विकृष्टं तु देशं कालवशान्नरः 10 ज - अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन्निर्दिशेत्तं प्रवेशके ढ अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन् 11 ड - अध्व- प्रमाणं ज - अङ्कप्रमाणं 12 न - तथा लाभेषु कार्यं स्यात् म - तथालाभे तु कार्यं स्यात् ज - तथालाभे तु कार्यस्य अङ्क 13 ज - मध्याह्ना दिवसोऽपि वा 14 ज - अङ्केऽङ्के 15 म - स्वर्थबीजवशानुगः 16 ज - अङ्कच्छेदं पुनर्वृत्तम् ।

नोर्ध्वं [1]वर्षात्प्रकर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥ २६
एवं तु भारते वर्षे [2]कक्ष्याः कार्याः प्रयोगतः।
मानुषाणां [3]गतिर्या तु दिव्यानां तु[4] निबोधत]॥ २७
हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु[5] कैलासे पर्वतोत्तमे[6]।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये॥ २८
[7]रक्षोभूतपिशाचाश्च सर्वे हैमवताः[8] स्मृताः।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः[9]॥ २९
सर्वे नागाश्च[10] निषधे [11]शेषवासुकितक्षकाः।
[12]महामेरौ त्रयस्त्रिंशज्ज्ञेया देवगणा [13]बुधः॥ ३०
नीले तु वैडूर्यमये सिद्धा [14]ब्रह्मर्षयस्तथा।
दैत्यानां दानवानां च श्वेतपर्वत उच्यते[15]॥ ३१
पितरश्चापि विज्ञेयाः [16]शृङ्गवन्तं समाश्रिताः।
इत्येते [17]पर्वताः श्रेष्ठा [18]दिव्यावासा भवन्ति हि॥ ३२

हैमवता इति हिमवति बाहुल्येनैषां गतिरित्यर्थः, एवं सर्वत्र। नील इति अद्रिविशेषे, तस्यैव विशेषणं वैडूर्यमये, एतच्च कवेः [1]शिक्षार्थम्। दिव्यानां पिशाचादिब्रह्मान्तानामावासः।

---

1 ज - वर्षात्तु 2 ड कक्ष्या कार्या प्रयोक्तृभिः 3 ड - गतौ येषां ज - गति र्येषां द - गतीर्यास्तु ट - गतिर्ज्ञेया 4 न - तां 5 न - पार्श्वे तु 6 प - पर्वतोत्तरे 7 ट - रक्षः पिशाचा भूताश्च ज - रक्षःपिशाचभूताश्च 8 ज - हैमवते 9 ट - विज्ञेयाप्सरसांगणाः 10 ट - नागास्तु 11 म - शेषप्रभृतयः स्मृताः 12 म - तथा मेरौ 13 ट - द्विजाः 14 ज - देवर्षयः 15 ड - इष्यते 16 म - शृङ्गवाद्गिरिवासिनः 17 ड - पर्वत 18 म - दिव्यवासाः प्रकीर्तिताः।

---

1 क - दीक्षार्थम्।

तेषां कक्ष्याविभागश्च[1] जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
[2]तेषां न चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥ ३३
[3]परिच्छ दविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
[4]सर्वे भावास्तु देवानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥ ३४
[5]तेषां त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह[6] भावा रसाश्चैव दृष्ट्यामेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
दृष्ट्या हि सूचितो भावः[7] पश्चादङ्गैर्विभाव्यते[8] ।

ननु [1]वर्षान्तरेषु दिव्यपर्वतेषु यदुचितं गमनं तत्कर्तुं शक्यमित्याह तेषामिति । चकार इहार्थे जम्बूद्वीप इव दिव्यानामपि कक्ष्याविभागस्थानविशेषोपलक्षिता गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषामिति । परिच्छेदविशेषश्च तदीयः परिचारः स्वाभितो न कार्य इत्यर्थः, परिच्छेदो वा ज्ञानं तद्दूरव्यवहितादिविषयं न प्रदर्शनीयम् । कथं तर्हि, आह, मानुषगत एवेषां सर्वो भावः कार्यः, कथं, मानुषलोकवत् यथामानुषलोके अंशावतरणे नायकानां रामादीनां किंचिदुत्कृष्टं सातिशयं मानुष्योचितमेव चरितं तथैव दिव्यभावबहुवृत्तीनामपीत्यर्थः । न निमषतीत्यनिमिषं रूपं तेषां नैव कार्यम् । तुरवधारणे । अत्र हेतुरिहेति । भावा व्यभिचारिणो, रसाः स्थायिनो दृष्टावेवेति स्पष्टयति दृष्ट्यामिति । सूचितः सूचाभिनय एव विभाव्यते विभावादिशेषयुक्तत्वे स्फुटीभवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुपात्तः प्राधान्यात् ।

---

1 प - विभागस्तु 2 ट - एतेषां ज - तेषां तु न - तेषां च 3 ड - परिच्छेद 4 ड - सर्वे भावाश्च म - सर्वो भावश्च दिव्यानां कार्यो मानुषसंश्रयः 5 भ - अनिमेषस्तु यस्तेषां स न कार्यः 6 ड - भावरसाश्चैव दृष्टावेव 7 ड - पुनः 8 अतःपरं भ मातृकायां धर्मालक्षणमुक्तं तदनन्तरमेव प्रवृत्तीनाम् । एष क्रम दव षष्ठाध्यायोक्त(६-२०) संग्रहश्लोकानुसारीति कीर्तिधरप्रभृतिभिः स्वीकृतः ।

1 क - द्वीपान्तरेषु ।

[एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ॥] ३६
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः[1] ।
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोढ्रमागधी[2] ॥ ३७

[3]अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मात् ? [4]उच्यते - [5]पृथिव्यां नाना[6]देशवेषभाषाचारा वार्ताः ख्यापयतीति[7] वृत्तिः प्रवृत्तिश्च निवेदने[8]। अत्राह—यथा पृथिव्यां [9]नानादेशाः

एवं सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य संग्रहे सर्वं पश्चादभिधानं तेनैवं न यद्यपि कक्ष्याविभागः सूचितस्तथापि चारीपरिक्रमप्रसङ्गेन गत्यध्यायानन्तरं दर्शितः। इदानीं त्वाङ्गिकोपयोगिधर्म्यादित्रयमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामग्रतो निरूपणं भविष्यति, तत्र च हेतुः वृत्त्यध्याय (अ २०) एव वक्ष्यामः । यद्यपि धर्मः पूर्वमुद्दिष्टस्तथापि 'यत्र वार्ता प्रवर्तत' इत्यनेन कक्ष्याविभागकल्पितदेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभागप्रतिपन्नाः प्रवृत्तय आक्षिप्ताः किं च पात्रस्य सति प्रवेशे कक्ष्याविभाग उत्तरद्वारेण दाक्षिणात्यावन्त्योः प्रवेशो, अन्ययोस्तु सव्येनेत्येवं प्रवृत्तिविभागं प्रवेशकभेदमाक्षिपति । सोऽपि तत्स्थानेनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति। प्रवृत्तिः तस्मादित्यर्थः । प्रश्ना इति कस्मादिति चतुष्कप्रश्नः अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति प्रवृत्तिः देशविशेषगता वेषभाषासमाचारवैचित्र्यप्रसिद्धिरुच्यते । तत्रैवं योजना—देशे देशे येष्वेव वेषादयो नैपथ्यं भाषा वा आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिजीविका इति तान् प्रख्यापयन्ति, पृथिव्यादिसर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति प्रवृत्तिर्बाह्यार्थे यस्मान्नि-

1 म - विज्ञेया नाट्यकोविदैः न प्रयोज्या नाट्यप्रयोक्तृभिः ड - प्रयोगतः द - समाश्रया 2 ढ - सोढ्रमागधी प - चान्ध्रमागधी ड - चैव मागधी 3 ड - 'अत्राह'—इति न दृश्यते 4 ड - अत्रोच्यते 5 ड - यथा पृथिव्या 6 न - देशकृतान् वेषकृतान् 7 ड - वार्ताः प्रख्यापयन्तीति म - आख्यापयतीति 8 म - निवेदनम् 9 म - बहुशो ।

सन्ति [1]कथमासां चतुर्विधत्वमुपपन्नं[2], समानलक्षणश्चासां[3] प्रयोगः? [4]उच्यते– [5]तत्तु सत्यं, आसां समानलक्षणप्रयोगः। किं तु नानादेशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य[6] नाट्यस्य मया [7]चतुर्विधत्वमभिहितं [8]भारत्यारभटी सात्त्वती कैशिकी चेति।

वेदने निश्शेषेण वेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः। "अस्त्येषा[1] भुवने प्रवृत्तिरभवद्राेण रामस्य यत्" इत्यादौ।

अथ संख्याप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह यदेति। देशा इति। तत्कृत्वापि चतुष्टयी प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः। स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अभ्यधिकास्तु त्यक्ता इत्याशङ्क्याह समानलक्षणत्वात्प्रयोग इत्युच्यते मद्भिरिति शेषः। प्रयोग इति नाट्यम्। चतसृणामेव समानलक्षणानामेतत्प्रवृत्तिचतुष्टयसाधारणस्वभावः सर्वप्रयोगे युष्मन्मते न त्वन्यो व्यवहारः कश्चिद्दर्शितः। [2]तथा च लोभक्रोधमोहैस्तु साधारीकृतजगच्चिन्ताद्याशु प्रदेशः पराक्रियते तथा प्रकृतेऽपि।

ननु चतुस्साधारणप्रयोगो नत्वन्योऽत्र प्रविशति व्यवहार इत्येतदुक्तम्। विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते। उक्तं पूर्वरङ्गान्ते (अध्या-५) "इत्येषोऽवन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्योढ्रमागधैः। कर्तव्यः पूर्वरङ्ग" स्त्विति पूर्वरङ्गस्य प्रयोगस्य गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम्। तत्रैवाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह। [3]तत्तु सत्यमित्यादिना वेषादीनामित्यन्तेन अभ्युपगमदेशादिशब्देन प्रवृत्तिमभिदधता। आसामिति व्याख्यातम्। [4]किंत्वित्यादिनोत्तरमाह। एतदुक्तं भवति—वृत्तिसंश्रितं वृत्तीराश्रितमेतच्चतुर्विधम्। ननु का प्रवृत्तिः

---

1 भ - तदा कथं ढ - तथा कथमेषां 2 प - समुपपन्नम् 3 ट - लक्षणं चासां 4 म - अत्रोच्यते एवमेतत् 5 प - सत्यमेतत् ट - एवमेते 6 म - वृत्तिसमाश्रितस्य प्रयोगस्य ट - संश्रितमस्य मया ड - लोकानुमतेऽनुवृत्तिसांश्रितस्य 7 म - चतुष्टयमुपपादितं 8 म - भारतीसात्वत्यारभटीकैशिकीवृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु देशा अभिरताः ड - भारतीसात्वती कैशिक्यारभटी वृत्ति संश्रितेष्वमीषु प्रयोगेष्वभिरता देशाः।

---

1 क - अस्त्यैषा 2 क - यथा 3 क - तत्र 4 क - किंचिदादिना।

वृत्तिसंश्रितैश्च [1]प्रयोगैरभिहिता देशाः, [2]यतः प्रवृत्ति-चतुष्टयमभिनिर्वृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः[3]। तत्र [4]दाक्षिणात्यास्तावद्बहुनृत्तगीतवाद्याः कैशिकीप्रायाः [5]चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च। तद्यथा[6]—

महेन्द्रो मलयः सह्यो [7]मेकलः पालमञ्जरः[8]।

प्रत्येकं तत्रैवाभ्युपगमः प्रवृत्तिः, नेत्याह लोकानुगुणानुसारेण। लोको हि दक्षिणापथः पूर्वदेशः पश्चिमदेशः उत्तरभूमिरिति [1]चतुर्धा विभागोऽस्ति, न चैष निर्बन्धनः सादृश्यसंभवात्। तथाहि दाक्षिणात्येषु शृङ्गारप्रचुरतया कैशिक्याः संभवः। पश्चिमेष्वावन्त्येव संगृहीतेषु सापि सति धर्मप्राधान्य इति सात्त्वत्यस्ति। प्राच्येषु तु घटाटोपवाक्याडम्बरप्राधान्यो भारत्यारभटीयोगः। उत्तरभूमिः प्राधान्यात्तु भारत्यारभटीयोगेऽपि कैशिकीलेशात्तु प्रवेशसहिष्णवो यद्वक्ष्यते "प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ" (१३-५१) इति। अर्थशब्देन तत्प्रयोजनं नृत्तवाद्यादि। इत्येवं चित्तवृत्तिभेदसादृश्याल्लोको यश्चतुर्धा विभागः स एवास्मिन्नुक्तः।

ननु किमित्ययं संक्षेप आदृतः, आह यस्माल्लोको बहुविधभाषाचारादियुक्तः कस्तं प्रतिपदं वक्तुं शक्नुयात् शिक्षितुमभ्यसितुं वा प्रयोक्तुं द्रष्टुं वा, चित्तवृत्तिप्रधानं चेदं नाट्यमिति तदेव वक्तुं न्याय्यम्। एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह भारतीत्यादिना। प्रयोगे वागङ्गचेष्टासु अभिनिर्वृत्तं लोकप्रसिद्धमि-

---

1 ट - प्रयोगोचिता द - प्रयोगैरभिमता 2 द - यतो वृत्ति भ - यतस्ततः प्रवृत्तेश्चतुष्टयमिति निर्वृत्तं 3 दभ - मातृकयोर्दाक्षिणात्यालक्षणात्पूर्वमेवावन्तीलक्षणमुक्तं यथा —

आनर्मदाया आसिन्धोरापूर्वावर्तिनस्तथा।
आपश्चिमात्समुद्राच्च तथा सौवीरराष्ट्रतः॥
आहिमाद्रेस्तथा देशा विदेशैश्चान्तरेण ये (वैदिशाश्चान्तरेण –भ)।
सात्वतीकैशिकीयुक्ता तेषामावन्तिकी स्मृता॥

4 म - दाक्षिणात्या...वाद्या...प्राया...नया यथा 5 ड - चतुरललित 6 ट - यथा 7 द - मेखलः न - मेलकः 8 ड - कालपञ्जरः म - मेलकः पालमर्जरः प - पलपञ्जरः ('पालमञ्जर' इति राजशेखरः) न - पालमञ्जकः।

---

1 क - चेडा।

एतेषु संश्रिता देशास्ते ज्ञेया दक्षिणापथाः[1] ॥ ३९
[2]कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः[3] ।
[4]द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्णा[5] वै वानवासजाः[6] ॥ ४०
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे[7] ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत[8] दाक्षिणात्यां तु नित्यशः[9] ॥ ४१
[10]आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ताः सार्बुदेयकाः[11] ॥ ४२
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्त्तिकावताः[12] * ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥ ४३

त्यर्थः । चकारेण तत इत्याकृष्यते । तल्लोकप्रसिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य ब्रह्मणा प्रयोग उत्पादितः। अयं ग्रन्थश्चिरन्तनैर्वृत्तीनां चतुर्ष्वेव दृष्टान्ततामाश्रित्य व्याख्यातः, तत्र च वैषम्येण दूषणमुक्तम्‡, वृत्तीनां हि सनिमित्तं चतुर्धादेः प्रवृत्तीनां तस्माच्चतुष्कमात्रेण दृष्टान्तोऽयमिति व्याख्यानेषु गजस्नानीयमानयेनाल्पनविशीर्णः कृत इत्यास्तां तावत्[1] ।

कैशिकी प्रायेणास्यामिति बहुव्रीहिः । असामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्येऽपि वा समामायामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाभावान्न पुंवद्भावः। कैशेर्निर्वृत्ताच्चेषु भवेदित्सार्दिव्युत्पत्तिर्निमित्तमात्रम् । एतच्च वक्ष्यामः संक्षेपेण (अध्या—२०) । दक्षिणसमुद्रस्य विन्ध्यस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्या । एतेनैव सिद्धे सति देशभेदानां प्रतिपाठस्तदन्तरालानां पर्वत-

1 न - स ज्ञेयो दक्षिणापथः 2 ड - कोशलास्तोशलाः 3 म - यवनौसलाः च - एव मोसलाः 4 द - द्रमिलाश्च 5 द - भिल्ला ('वैण्णा' इति कृष्णापिनाकिनी तीरवासिनः) 6 प - वानवासिकाः 7 द - चोत्तरे 8 ड - संश्रितास्तेषु 9 द - तेष्वियं कैशिकी स्मृता म - ये देशा दाक्षिणात्यास्तु वृत्तिमारभटीं श्रिताः 10 प्र - आनर्तकाः 11 द - सार्वदेशकाः 12 ज - वैमानिकावताः ड - वैवर्तिकावताः

* मृत्तिकावतीपुरवासिनः। ‡ चिरन्तनैरिति राहुलकादिभिः। उक्तमित्युद्भटेन।

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध[1] इष्यते।
उपालम्भकृते चैव प्रणयोद्वेगयोस्तथा[2] ॥ ५६
शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि।
दैन्ये [3]चपलतायां च गर्वाभीष्ठेषु शक्तिषु ॥ ५७
शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम्।]
[4]समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ ५८
स्वभावसौष्ठवोपेतौ[5] ब्रह्मा चात्राधिदैवतम्।
अनेन कार्यं [6]स्थानेन [7]विप्रमङ्गलधारणम्[8] ॥ ५९
[9]रूपणं पक्षिणां चैव [10]वरं कौतुकमेव च।
[11]खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि॥ ६०
लिङ्गस्थानां व्रतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत्[12]।
[13]तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत्॥ ६१

वाह—स्थानेनानेनेति, स्वभावजः अनावेशितः। (विप्रमङ्गलेति) विप्रैः क्रियमाणं यन्मङ्गलाशीर्वचनादि तस्य धारणं प्रतीप्सन्। खस्थादीनामिदं स्थानकम्। लिङ्गस्थाः शैवाद्याः व्रतस्था ऊर्ध्वकायादिभज्ञाङ्गाः (?)। निषण्णावचलौ विश्रान्तौ तु (ऊरू) यत्र सूच्यपेक्षया। कियत्याकाशदेश इत्याह—तालास्त्रयोऽर्धता-

---

1 च - प्रणयः कोपः 2 ड - प्रकर्षाधिबलस्तथा 3 ड - चपलतायोगे
4 भमयोः—पद्भ्यां तालान्तरस्थाभ्यां समपादं प्रकीर्तितम् च - समपादसमौ
5 म - सौष्ठवोपेतं 6 म - कार्या 7 द - क्षिप्र 8 म - सत्क्रिया ड - कारणम्
9 म - कर्तव्यं स्यादनेनैव वरकौतुकमङ्गलम् 10 ड - परं झ - पर 11 प - स्वस्थानां 12 ग - समपादं प्रयोजयेत् 13 छ - तालाश्चत(स्र?)योऽर्धतालं च
^निषण्णोरु प्रकल्पयेत्
म - द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत्।
तालास्त्रयोऽर्धतालश्च निषण्णोरु प्रवर्तयेत् (निषण्णार्धस्तथैव च—भ)
जङ्घे चैवाश्रिते यत्र पादौ पक्षस्थितौ पुनः।

तालांस्त्रीनर्धतालांश्च[1] निषण्णोरुं[2] प्रकल्पयेत्।
[3]त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव [4]तत्र पादौ प्रयोजयेत्॥ ६२
वैशाखस्थानमेतद्धि[5] स्कन्दश्चात्राधिदैवतम्[6]।
स्थानेनानेन [7]कर्तव्यमश्वानां वाहनं बुधैः॥ ६३
[8]व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम्[9]।
[10]शरासनसमुत्कर्षे व्यायामकृतमेव च॥ ६४
रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः।
[11]ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ [12]चतुस्तालान्तरस्थितौ॥ ६५
[13]त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव कटिजानू समौ तथा[14]।
[15]धनुर्वज्राणि शस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत्॥ ६६
वाहनं कुञ्जराणां तु[16] स्थूलपक्षिनिरूपणम्[17]।

लाश्चेति सार्धतालत्रयादयो नभोदेश इत्यर्थः। विशाखः स्कन्दः। व्याप्याश्वा-
नामेव युद्धादौ निर्गमनात् तेषामेव वेगादानपार्ष्णिचोदनाक्रमेण। ऐन्द्रे त्विति
शेषं द्योतयन् सार्धतालद्वयान्तर्नभोदेशनिषण्णोरुत्वमत्रापि सूचयन्निति।
मण्डलेश्वरविषयत्वान्मण्डलम्। अश्वानां वाहने वैशाखं, इदं तु हस्तिनां
तेभ्यस्स्थूलानामिति प्रक्रमात् [स्थूलतमात्] पक्षिणोऽत्र गरुडादयो मन्तव्याः।

---

1 ढ - तालं च 2 प - निषण्णोरु
3 झ - त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव कटिजानुसमौ तथा।
धनवज्रादिशस्त्राणां तत्र पादौ प्रयोजयेत्॥
4 द - पादावत्र 5 म - वैशाखं नाम तत्स्थानं 6 म - तस्याधिदैवतम् 7 म - कर्तव्यं हयानां 8 ड - व्यायामनिर्गमं ढ - व्यायामनिर्गमश्चैव 9 म - प्रयोगो धनुषस्तथा 10 दजझनपभम - आदर्शेष्वयं श्लोको न वर्तते ड - शराणां च समुत्क्षेपं 11 झ - ऐन्द्रन्तु मण्डलं 12 द - चतुस्तालान्तरं 13 म - कटी जानु समा चैव करौ पक्षस्थितौ तथा 14 द - जानुसमास्थिता 15 ड - धनुर्वज्रादि म - धनुर्वज्रं प्रहरणं मण्डलेन तु योजयेत् 16 म - च 17 म - पक्षतिरूपणम् ढ - पक्षानिरूपणम्।

अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान्[1] प्रसार्य तु ॥ ६७
[2]आलीढं स्थानकं कुर्याद्रुद्रश्चास्याधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन [3]वीररौद्रकृतं तु यत् ॥ ६८
उत्तरोत्तरसंजल्पो रोषामर्षकृतश्च यः[4] ।
मल्लानां चैव [5]संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥ ६९
[6]तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
[7]कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामपादं प्रसार्य च ॥ ७०
आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम्[8] ।
आलीढसंहितं [9]शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत्[10] ॥ ७१
नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः[11] ।
[12]न्यायाश्चैवात्र विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥ ७२
भारतः सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिकः[13] ।

अस्यैवेति निषण्णोरुत्वं तथा त्र्यश्रत्वं द्वयोः सूचयति । आसमन्ताल्लीढा स्पृष्टा भूमिर्येनेत्यालीढम् । संफेटः सङ्घर्षः ।

आलीढपरिवर्त इतीयदेव लक्षणं पूर्वमुक्तं त्वितिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम् । कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीतं भूय उत्तानाकुञ्चितोऽत्र पादः । ननु प्रयोक्तृभिः शस्त्रविमोक्षः कार्य इत्युक्तम् । तस्य प्रयोक्तृभिः न्यायानामित्यादि

1 ड - तालं 2 भ - आलीढस्थानमेतत्तु विज्ञेयं नाट्यकर्मणि 3 म - रौद्रवीर 4 म - समुद्भवः न - कृताश्रयः 5 न - संस्फोटः 6 न - तथाविद्रवणं ज - तथा विद्रावणं म - तथा विद्रवणं चैव शस्त्राणां च विमोक्षणम् 7 जझयोः— अञ्चितं प - वामं पादं 8 म - परिवर्तं यः प्रत्यालीढं तु तत् स्मृतम् द - प्रत्यालीढ इति स्मृतः 9 न - आलीढे सन्धितं म - आलीढसान्धितं ढ - आलीढसहितं 10 म - मोचयेत् 11 म - कार्यो व्यायामयोगतः 12 च - न्यायाश्चैव प्रयोक्तव्या ढ - न्यायाश्चैत्र हि 13 द - कौशिकः म - वार्षगण्यः सकैशिकः ।

भारते तु[1] कटिच्छेद्यं[2] [3]पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥ ७३

[4]वक्षसो वार्षगण्ये तु शिरश्छेद्यं तु कैशिके ।

एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः[5] ॥ ७४

[6]प्रविचाराः [7]प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ।

[8]न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ॥ ७५

[9]यस्माद्युद्धानि वर्तन्ते तस्मान्न्यायाः प्रवर्तिताः ।

वामहस्ते विनिक्षिप्य[10] खेटकं दक्षिणेन च ॥ ७६

शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत्[11] ।

[12]प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि[13] ॥ ७७

खेटकं भ्रामयेत्पश्चा[14]त्पार्श्वात्पार्श्वमथापि च ।

शिरःपरिगमश्चापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ॥ ७८

[15]कपोलस्यान्तरे वापि[16] शस्त्रस्योद्घट्टनं तथा[17] ।

न्यायामाच्चेति नामानुसारादेषां वृत्तिविभागे परिशेषता। आरभट्या वार्षगण्यः। कटिच्छेद्यमिति भावे कृत्यं। कटीस्थानादिषु परस्य हन्तव्येष्वतिक्रमेण चत्वारः। एभिरिति एभिर्न्यायैरुपलक्षिताः शस्त्रमोक्षणविषयाः प्रविचाराः प्रकृष्टाः विचित्रा गतिविशेषाः परिश्रान्तिशब्दाश्चारीन्यायामखण्डमण्डलात्मकाः कार्याः। न्यायशब्दस्यार्थं दर्शयति न्यायेनाङ्गौचित्येन यान्यङ्गोदाहर-

---

1 छ - च 2 ढ - कटिच्छेदं 3 ड पादे 4 म - वार्षगण्ये ह्युरश्छेद्यं 5 द - न्याये नानाचारीसमन्विते । 6 म - प्रविचारः ड - प्रविचार्य न - प्रविचार 7 म - प्रयोक्तव्यः सर्वं ड - प्रयोक्तव्यो न - प्रयोक्तव्यो नानाशस्त्रप्रमोक्षणे 8 म - न्याय्याश्रितैरङ्गहारैर्न्याय्याच्चैव ड - न्यायंश्रितैः 9 न - तस्मात् म - न्याय्याः प्रकीर्तिता ड - वामहस्तेन

10द - वामहस्ते विनिक्षिप्य खेटकं शस्त्रफेटकम् ।

दक्षिणे च करे शस्त्रं प्रविचारमथाचरेत् ॥

11 म - प्रविचारं प्रयोजयेत् न - प्रविचारमथारभेत् 12 द - करौ प्रसारितौ कृत्वा झ - प्रचार्य 13 म - आक्षिप्य तदनन्तरम् 14 प - वामपार्श्वं 15 च - कपोलं 16 ड चापि म - चैव 17 म - भवेत् ।

[1]पुनश्च [2]खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन च ॥ ७९
खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः ।
एवं [3]विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥ ८०
[4]सात्वते च[5] प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
[6]स एवं प्रविचारस्तु शस्त्रखेटकयोः स्मृतः ॥ ८१
केवलं पृष्ठतः [7]शस्त्रं [8]कर्तव्यं खलु सात्वते ।
गतिश्च वार्षगण्येऽपि[9] सात्वतेन क्रमेण तु[10] ॥ ८२
[11]शस्त्रखेटकयोश्चापि[12] भ्रमणं संविधीयते[13] ।
[14]शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा[15] ॥ ८३
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः[16] ।
भारते प्रविचारो यः[17] कर्तव्यस्स तु[18] कैशिके ॥ ८४
[19]विभ्रमय्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।

णादि न्यायादेव च परबन्धनस्वभाविताप्तिरूपात् प्रवर्तितानि तैः यत एतयोः क्रिया अतो न्यायाख्याः । अथापि चेत्यनन्तरं चेत्यर्थः । परिवेष्टनेन गमनं नयनं परिगमः । मणिबन्धोद्वेष्टनेन शस्त्रस्योद्वेष्टनं उद्वेल्लितेनेत्युद्वेष्टितेन । पृष्ठत इति कायस्य पश्चाद्भागे । युद्धप्रसङ्गेन सर्वं प्रयोज्यमापततीत्याशङ्क्याह—

---

1 म - तथा शृङ्गारहस्तेन 2 द - शृङ्ग झ - खण्ड 3 ड - प्रचारः भ - कार्यः प्रविचारो 4 भ - सात्त्वते तु प्रविचारं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः 5 डन - तु 6 म - य एवं द - एवमेव न - स एव 7 ड - खड्ग 8 म - नेतव्यं तत्र 9 द - वार्षगण्ये हि 10 द - च 11 च - खड्ग 12 दम - कार्यं 13 म - द्विजसत्तमाः झ - संनिधीयते 14 ड - शिरः परिगमादस्मिंस्तस्य शस्त्रस्य केवलम् 15 भ - भवेदिह 16 न - अंशेन चात्मनः ड - अङ्गेन वा पुनः द - शस्त्रस्यादिषु वा पुनः 17 ड - चारोऽयं 18 द - हि

19 भमयोः सार्धश्लोकस्य पाठान्तरम्—

केवलं विभ्रमय्यास्त्रं शिरोदेशे प्रयोजयेत् ।
एवमेते प्रविचाराः प्रयोज्यास्त्वङ्गलीलया ।
शस्त्रे धनुषि वज्रे च नानाविधविमोक्षणे ।

प्रविचाराः प्रयोक्तव्या[1] ह्येवमेतेऽङ्गलीलया[2] ॥ ८५

[3]धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
न भेद्यं [4]नापि च च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः[5] ॥ ८६

रङ्गे [6]प्रहरणे कार्यो[7] न चापि व्यक्तघातनम्[8] ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यं[9] शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥ ८७

[10]अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
[11]अङ्गसौष्ठवसम्पन्नैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥ ८८

व्यायामं कारयेत्सम्यग्लयतालसमन्वितम्[12] ।
[13]सौष्ठवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो व्यायामवेदिभिः[14] ॥ ८९

[15]सौष्ठवं लक्षणं [16]प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् ।
शोभा सर्वैव नित्यं हि[17] सौष्ठवं समुपाश्रिता ॥ ९०

न हि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः[18] ।

न भेद्यमिति भावे प्रत्ययः । संज्ञामात्रेणेति यथा परो जानाति युध्येते इमाविति एवं त्विमावित्यादिविषयं निधाय नाटकादौ संज्ञामात्रेणापि तेन नानुचितमिति दर्शयति । अथवेति व्यवस्थितविकल्पः । अङ्गसौष्ठवं यदुक्तं तस्य सिद्धये परिकरमाह व्यायाममिति । व्यायमोऽङ्गशिक्षाभ्यामङ्गयोग्यकालमेव

---

1 ड - च कर्तव्याः द - प्रकर्तव्या 2 द - अङ्गनालये 3 ड - धनुर्वज्रादि 4 म - नैव ड - नापि तु 5 नमद - स्रवः 6 म - प्रहरणैः 7 न - कार्यैं म - कार्यं 8 न - पातनम् 9 द - योक्तव्यं म - मात्रे प्रयोक्तव्यं 10 न - अथ त्वभिनयोपेतं ड - अथवाभिनयोपेतं 11 म - अङ्गसौष्ठवसंयुक्तं ड - अङ्गैः सौष्ठवसंयुक्तैः 12 ड - समन्वितः 13 ड - सौष्ठवे तु न - सौष्ठवेऽतिप्रयत्नस्तु म - प्रयत्नः सौष्ठवे कार्यो बुधैर्व्यायामयोगतः 14 ड - सेविभिः 15 अयं श्लोकः जझडढनपभादिष्वादर्शेषु नास्ति चम - सौष्ठवे 16 च - प्रोक्तवर्त्मना 17 म - च 18 म - नाटके शोभते नरः ।

अचञ्चलमकुब्जं[1] च सन्नगात्रं तथैव च[2] ॥ ९१

[3]नात्युच्चं चलपादं च [4]सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ।

[5]कटी कर्णसमा यत्र कूर्परांसशिरस्तथा ॥ ९२

समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ।

[6]अत्र नित्यं प्रयत्नो हि विधेयो मध्यमोत्तमैः ॥ ९३

नाट्यं नृत्तं च सर्वं हि सौष्ठवे संप्रतिष्ठितम् ।

[7]कटीनाभिचरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ ९४

[8]वैष्णवं स्थानमित्यङ्ग[9] चतुरश्रमुदाहृतम् ।

[10]परिमार्जनमादानं [11]सन्धानं मोक्षणं तथा ॥ ९५

[12]धनुषस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।

[13]प्रमार्जनं[14] परामर्श आदानं ग्रहणक्रिया ॥ ९६

एवं द्रुतादेः चच्चत्पुटादेश्चानुसन्धेरङ्गमात्मीकृतन्तालाख्यं पठ्यते । सन्नं स्ववि-श्रान्तिपरिणतं गात्रं यस्य । कूर्परांसशिर इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तथेति साम्येनेत्यर्थः । अधमानामत्र स्वातन्त्र्यं दर्शयति मध्यमोत्तमैरिति । सौष्ठवं यदर्थं तत्सर्वसामान्यभूतं चातुरश्र्यमाह—कटिनाभिचराविति क्रमेण यौग-पद्येन च । खड्गयुद्धे यथान्यायास्तथा धनुर्युद्धेऽपि कर्माणि सन्तीति दर्शयति । प्रमार्जनमिति प्रथमं धनुषो मार्जनं ततोऽपि बाणेन ग्रहस्ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्षः । व्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगि सौष्ठवं तत्प्रसङ्गागतं च धनुः-

---

1 द - आकुञ्चं 2 ड - अथापि च 3 न - नात्युच्चं न निपातं च प - नात्युच्चतलपातं ढ - नात्युच्चं च निपातं च 4 म - सौष्ठवेऽङ्गं झ - सौष्ठवे तं 5 म - कटीकर्णसमौ यत्र कूर्परावंसके शिरः । 6 च - आदर्श एव दृश्यते 7 म - कटिवक्षश्चरौ डद - कटिनाभिचरौ 8 म - वैष्णवं च तथा स्थानमङ्गस्तु चतरं भवेत् । 9 च - इत्यङ्गचतुरश्रं 10 द - परिमार्जनमातानं 11 ड - बन्धनं 12 म - धनुषः संविधातव्यं ड - धनुषस्तु प्रकर्तव्यं 13 अयं श्लोकः कपदभ - आदर्शेषु न वर्तते 14 ड - संमार्जनं ।

[1]संधानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण [2]यवागूस्वेदितेन च ॥ ९७
व्यायामं कारयेद्धीमान् भित्तावाकाशिके तथा[3] ।
[4]योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं[5] समाश्रयेत् ॥ ९८
[6]भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।
[7]बलार्थं च निषेवेत नस्यं वस्तिविधिं[8] तथा ॥ ९९
[9]स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा[10] ।
[11]आहाराधिष्ठिताः प्राणाः [12]प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥
तस्माद्योग्या[13]प्रसिद्ध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकायं[14]प्रक्लान्तमतीव क्षुत्पिपासितम् ॥ १०१

क्रमाभिधाय प्रयोगमेव व्यायाममाह—तैलाभ्यक्तेनेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूर्यवान्नम् । योगाय विद्याविशेषसंबन्धाय प्रभवतीति योग्या गुणनिका । तस्य वस्तिविधिश्च तैलघृतादिभिः यथादेशकालप्रकृतीति मन्तव्यमायुर्वेदात् । रसकमिति मांसरसं सेवेतेति संबन्धः । पानकानि च स्निग्धानीति संबन्धः । योग्या वा किमनेनेत्याशङ्क्याह—आहाराधिष्ठिता इति । अशुद्धकायमित्यनेन वमनविरेचनविशुद्धगात्रस्य व्यायामेऽधिकार इति दर्शयति । अशुद्धगात्रत्वं

---

1 झ - बन्धनं 2 ड - यवाश्चास्वेदितेन ढ - यवाग्वास्वेदितेन म - यवागूःस्वेदितेन न - यवागूखादितेन 3 - म - आकाशिकेऽपि वा ड - हितावाकाशिके तथा द - आकाशके तथा 4 ड-योग्यतायां य - योग्याय 5 द - भित्त्यां 6 छ - भित्तिप्रसारिताङ्गस्तु म - भित्त्यामृजुकृताङ्गस्तु व्यायामे शोभते नरः ड - भित्तौ प्रसरिताङ्गस्तु 7 ड - कारयेद्बुधः द - कारयेन्नरम् ८ म - बलार्थस्तु 9 न - वार्तिविधिं ड - च त्रिविधं द - वस्तिविधिस्तथा 10 न - स्निग्धान्यन्नान्यभीष्टानि द - स्निग्धान्यन्नान्यशनानि 6 दम - पानकानि च 11 ड - आहारे 12 - न - प्राणयोग्याः 13 द - प्रतिष्ठार्थं 14 द - प्रश्रान्तं.

[1]अतिपीतं तथा भुक्तं [2]व्यायामं नैव कारयेत्।
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा॥ १०२

व्यायामं कारयेद्धीमान्नरमङ्गक्रियार्थिनम्[3]।
एवं व्यायामसंयोगे[4]कार्यश्चारीकृतो[5] विधिः॥ १०३

अत ऊर्ध्वं[6] प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम्[7]॥

इति [8]भारतीये नाट्यशास्त्रे
चरीविधानो[9] नाम
[10]दशमोऽध्यायः॥

चाजीर्णयोगेऽपि । प्रक्लान्तमिति अध्वश्रमादिना । अचलैरिति यत्र यत्र क्रियायां योज्यते तत्र तत्रैव प्राप्तपरिणतिभिरित्यर्थः । मधुरैरिति ललितैः । अङ्गक्रिया अङ्गसिद्धिः । एवमित्युपसंहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति । (विकल्पनं) विभिन्नतया कलयन्ते येन प्रकारेण तं वक्ष्यामीति सूत्रयन्नङ्गानुसारायात-चारीपरम्परात्मनां मण्डलात्मनामसङ्ख्येयत्वं सूत्रयन्नुदाहरणमात्रार्थमध्या-यान्तरमिति निरूपयतीति शिवम् ।

इत्थं दशममध्यायं व्याचष्टे च समासतः ।
शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि परार्थं [1]दुःखलात्मजः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
[2]नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां चारी-
विकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥
॥ श्रीः ॥

---

1 न - अति भुक्तं तथा पीतं 2 ड - व्यायामे 3 ड - क्रियात्मकम् 4 म - संपत्तौ 5 म - गतो 6 म - परं 7 भ - खण्डमण्डललक्षणम् 8 द श्रीभारतीये 9 ड - चारीविधानं द - चारीविकल्पनं नामैकादशोऽध्यायः (श्लो—९२— आवितः १८२२) भम - अध्यायो दशमः 10 - (जाि बाम्तस्यादर्शेषु "एकादशोऽध्यायः".

1 दुस्सलात्मजः 2 नाट्यवेदवृत्तौ.

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

एकादशोऽध्यायः

—·✣·—

एताश्चार्यो [1]मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह[2] मण्डलानि निबोधत ॥ १
अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसंचरम् ।
सूचीविद्धं दण्डपादं विहृतालातके तथा[3] ॥ २
वामविद्धं[4] सललितं क्रान्तं चाकाशगानि तु[5] ।
[[6]मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा भूमिगानि निबोधत ॥] ३
[7]भ्रमरास्कन्दिते ख्यातामावर्तं च [8]ततः परम् ।
[9]समोत्सरितमप्याहुरेडकाक्रीडितं[10] तथा ॥ ४

गतिमण्डलवैचित्र्यमासूत्रयति या सदा ।
तथा [1]नेदिष्ठनिर्मात्रीं शक्तिं वन्दे महेशितुः ॥
स्वल्पेऽपि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यध्यायो मया यतः ।
विभोर्विश्वात्मनः स्तोत्रं मुख्यमन्यत्प्रसङ्गतः ॥

शस्त्रमोक्षणे मण्डलानीति संबन्धः । इहेत्यस्मिन्नध्याये श्रुते श्रुततद्दिशा-न्यान्यपि निबोधय, एषामियत् सामान्यलक्षणं चारीसंयोगजानीति । आका-

---

1 दम - यथान्यायं मयोक्ताः 2 द संयोजनानीह 3 म - विहृतालातसंभ्रिते 4 ड - वामबन्धं म - वावबन्धं च 5 न - आकाशगानिह ड - च 6 भमयोरेव 7 न - भ्रमरास्पन्दिते 8 ड - तथा 9 च - समोसरित ड - समाकन्दित न - समोत्सारितमित्याहुः 10 ड - एलकाक्रीडितं ह - एलकाक्रीडितं ।

---

1 नेदिष्ठतिर्मात्री ।

अड्डितं शकटास्यं च तथाध्यर्धकमेव च[1]।
[2]पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चाषगतं पुनः॥ ५
[3]एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः।
[4]अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम्॥ ६
[5]आद्यं पादं च जनितं कृत्वोद्वाहितमाचरेत्।
[6]अलातं वामकं चैव [7]पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्॥ ७
[[*]सूचीवामं पुनश्चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्।
[8]सूचीं वामक्रमं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम्॥] ८
सूचीं वामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत्।
तथा दक्षिणमुद्वृत्तमलातं चैव वामकम्॥ ९
परिच्छिन्नं तु[9] कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि[10]।
अतिक्रान्तं पुनर्वामं [11]दण्डपादं च दक्षिणम्॥ १०
विज्ञेयमेतद्व्यायामे त्वतिक्रान्तं[12] तु मण्डलम्।

शगतनां युद्धपरिक्रमेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः आकाशभूचारीप्राचुर्यान्मण्डलेषु तथात्वम्। आद्यमिति दक्षिणम्। उद्वाहितमिति लक्षणैकदेशेन शकटास्यां सूचयति। एवमन्यत्र। त्रिकन्त्विति भ्रमरीमाह। बाह्यभ्रमरकं वामपादेन

---

1 द - अध्यर्धमिति स्मृतम् म - अध्यर्धिकमेव च 2 नम - पृष्ठकुट्टं 3 ड - भूमिका मण्डलाह्येते (न्येते?) लक्षणं च निबोधत 4 भमयोरेव 5 ड - आद्यपादं तु तं कृत्वा उद्वाहितमथाचरेत् 6 द - आत्मानं 7 म - पार्श्वक्रान्तं तु 8 छ - सूचीवामपदं 9 छ - च 10 न - तु 11 न - मन्दपादं 12 न - व्यायामेष्वतिक्रान्तं झ - व्यतिक्रान्तं।

* न प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः किं तु मतान्तरानुसार्यैव। मण्डलगतानां चारीणामभ्यावृत्तौ न्यूनाधिकता न दोषाय।

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम्[1] ॥ ११
[2]आस्पन्दितं तु[3] वामेन [4]पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ।
[5]वामं सूचीपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥ १२
भुज त्रासितं[6] वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ।
[7]उद्वृत्तं दक्षिणं चैव ह्यलातं चैव वामकम् ॥ १३
[8]पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूची वामक्रमं तथा ।
विक्षेपो दक्षिणस्य[9] स्यादपक्रान्तश्च वामकः[10] ॥ १४
[बाह्यभ्रमरकं चैव विक्षेपं चैव योजयेत् ।]*
विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥ १५

कृत्वोर्ध्वजानु[11] चरणमाद्यं सूचीं[12] प्रयोजयेत् ।
[13]अपक्रान्तः पुनर्वाम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥ १६
[14]वामं सूचीं पुनर्दद्यात्त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
[15]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥ १७
[16]सूचीमाद्यक्रमं [17]कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
[18]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥ १८

---

1 ढ - निकुट्टकम् 2 जादि मान्तेषु आस्कन्दितं (आस्पन्दितस्थाने) न - आस्कन्दिकं 3 म - च 4 म - पार्श्वाक्रान्तं 5 छभम - एव वर्तते 6 ढ - सव्यं 7 म - उद्वृत्तो दक्षिणश्चैव अलातश्चैव वामकः 8 म - पार्श्वाक्रान्तं 9 ड - दक्षिणश्च 10 म - वामतः 11 च - वाम 12 म - सूचीमाद्यं 13 म - अपक्रान्तं पुनर्वाममाद्यं पार्श्वगतं तथा ड - अपक्रान्तं पुनर्वाममाद्यं 14 ड - वामसूचीं ढ - वामः सूचीं 15 म - पार्श्वाक्रान्तः पुनश्चाद्यस्त्वभिक्रान्तश्च वामकः 16 न - आदर्शे श्लोकार्धौ न वर्तते 17 म - दद्यादातिक्रान्तं 18 म - पार्श्वक्रान्तं

* श्लोकार्धोऽयं प्रक्षिप्तः, चछदभ - आदर्शेषु न वर्तते । शास्त्रकारैरपि वामचरणस्य भ्रमरीविक्षेपौ नात्र सूचितौ ।

[1]परिच्छिन्नं च कर्तव्यं [2]बाह्यभ्रमरकेण च[3]।
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ॥ १९

[4]सूचीं वामपदं दद्यात्त्रिकं च परिवर्तयेत्।
[5]पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यो[6] वामोऽतिक्रान्त एव च ॥ २०
सूचीमाद्यं[7] पुनर्दद्यादपक्रान्तं च वामकम्।
[8]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं[9] सूचीविद्धे तु मण्डले ॥ २१

[10]आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत्।
[11]वामं सूचीं पूनर्दद्यात्त्रिकं च[12] परिवर्तयेत् ॥ २२
[13]उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः[14]।
[15]पार्श्वक्रान्तः [16]पुनश्चाद्यो [17]भुजङ्गत्रासितस्तथा ॥ २३
अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादस्तु दक्षिणः।
[18]वामः सूचीत्रिकावर्तो[19] दण्डपादे [20]तु मण्डले ॥ २४

आस्पन्दितमिति स्पन्दितां चारीमाह, तामेवान्ये अस्कन्दितेत्याहुः। दण्डक्रम इति दण्डपादा चारी त्रिकावर्तादि अन्ते पठितत्वात् परिसमाप्तिस्थानगतामेव

---

1 म - पार्श्वाक्रान्तं ड - पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च प - सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा 2 मद - बाहु 3 म - तु ड - हि 4 ड - सूचीवामपदं विद्यात् विद्यात् प - सूचीमाद्यक्रमं 5 द - पार्श्वाक्रान्तः म - पादाक्रान्तः 6 ड - पुनश्चान्यो झ - पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं 7 छ - सूची वामं 8 म - पार्श्वाक्रान्तं 9 ड - पुनश्चान्यं 10 न - आद्यं तु जनितं कृत्वा म - आद्यं तु जनितं कुर्यात्ततो दण्डक्रमं बुधः 11 मद - वामसूची 12 द - तु 13 ड - उद्वृत्तौ 14 झ - अलातं चैव वामकम् 15 म - पार्श्वाक्रान्तः 16 ड - पुनश्चान्यो 17 म - भुजङ्गत्रासितं 18 ड - वामसूची 19 झ - त्रिकावृत्तो 20 ड - दण्डपाते।

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम्[1] ।
[2]आस्कन्दितं च वामेन [3]ह्युद्वृत्तं दक्षिणेन च[4] ॥ २५

[5]अलातं वामकं पादं[6] सूचीं दद्यात्तु[7] दक्षिणम् ।
[8]पार्श्वक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ॥ २६
[9]समावर्त्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।
[10]सूचीं वामपदं दद्यात्त्रिकं [11]तु परिवर्तयेत्[12] ॥ २७
भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो[13] वामोऽतिक्रान्त एव च ।
एष [14]चारीप्रयोगस्तु [15]विहते मण्डले भवेत् ॥ २८

[16]सूचीमाद्यक्रमं दद्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
[17]पार्श्वक्रान्तः [18]पुनश्चाद्यो ह्यलातश्चैव वामकः ॥ २९
[19]भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
षट्संख्यं [20]सप्तसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः[21] ॥३०

भ्रमरीमाश्रित्य यन्मण्डलं दण्डपादाख्यं तत्रेति संबन्धः । निकुट्टकामित्यनेन तलसञ्चरपादो लक्ष्यते । उद्वृत्तमूरूद्वृत्तादिका चारीषु । समावर्तनं सम्यगावर्तनं सव्यापसव्यभ्रमरकद्वयेन । एताभिश्चारीभिः पर्यायेण षट्कृत्वः सप्तकृत्वो वा प्रयुक्ताभिः परिमण्डले चतुर्दिकं भ्रान्त्वान्तरालिकैः पादक्षेपैरिदामिदं

---

1 ड - निकुट्टनम् 2 प - आस्पन्दितं म - वामेनास्कन्दितं कुर्यादुद्वृत्तं 3 ज - उद्वृत्तं 4 द - तु 5 - अलातं 6 म - वामपादं च 7 न - सूची पादं तु म - दद्याच्च 8 म - पार्श्वाक्रान्तः ड - पार्श्वक्रान्तः पुनर्वामं 9 म - परिवर्तात्रिकं पश्चाद्दण्डपादं न - झ परिवृत्तात्रिकश्चैव मन्दपादं डजपतढ - परिवृत्य 10 द - सूची 11 न - च 12 न - परिवर्जयेत् 13 ज - अन्यो 14 म - चारीप्रचारस्तु 15 च - विवृत्ते छ - विहिते 16 ढ - सूचीमाद्यं क्रमं कृत्वा अपक्रान्तं प - सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यति क्रान्तं 17 न - श्लोकार्धो न वर्तते द - पार्श्वक्रान्तं 8 ड - ततश्चान्योऽप्यलातः म - ततश्चाद्यस्त्वलातः 19 म - एताभिश्चारिभिर्भ्रान्त्वा 20 न - पञ्चसंख्यं 21 द - विभ्रमैः

[[1]आद्यं कुर्यादपक्रान्तमभिक्रान्तं च वामकम्]
[2]अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥ ३१
[3]पादभ्रमरकश्च स्यादलाते [4]खलु मण्डले ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा [5]ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३२
आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीकार्यस्तु[6] वामकः ।
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ॥ ३३
आक्षिप्तं वामकं कुर्याद्दण्डपादं तु[7] दक्षिणम् ।
ऊरूद्वृत्तं [8]च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु[9] ॥ ३४
सूचीवामक्रमं कृत्वा[10] त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च[11] दक्षिणः ॥ ३५
अतिक्रान्तः पुनर्वामो [12]वामबन्धे तु मण्डले ।
सूचीमाद्यक्रमं [13]दद्यादपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३६
पार्श्वक्रान्तः[14] पुनश्चाद्यो[15] भुज त्रासितः स च[16] ।
*अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ॥ ३७
[17]अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तस्तथैव च[18] ।

---

1 भमयोरेव 2 द - अतिक्रान्तः 3 न - वामो भ्रमरकश्च द - पादो 4 म - चारी 5 न - ह्यतिक्रान्तश्च वामकः 6 ड - पादस्तु 7 न - च 8 झ - तु 9 झ - च 10 ड - वामकरं चैव न - क्रमं चैव 11 म - पार्श्वाक्रान्तस्तु 12 म - वामविद्धे 13 ड - कृत्वा अपक्रान्तं 14 मद - पार्श्वक्रान्तः 15 ड - अन्यो 16 ड - तथा 17 झ - अतिक्रान्तं पुनर्वामं 18 ढ - ऊरूद्वृत्तः स एव च झ - स एव तु।

* मतान्तरानुसारेण

अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तस्तथैव च ।

इति चारीचरणव्यतिक्रमो द्रष्टव्यः

अलातश्च [1]पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ॥ ३८

[2]सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तश्च दक्षिणः ।
[3]अतिक्रान्तः पुनर्वामः कार्यो ललितसंचरः[4] ॥ ३९

एष पादप्रचारस्तु[5] ललिते मण्डले भवेत् ।

सूचीमा क्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ४०

पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं[6] [7]वामं पार्श्व मं तथा[*] ।
[8]भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम्[9] ॥ ४१

[10]वामं सूचीं ततो [11]दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ॥ ४२

क्रान्तमेतत्तु[12] विज्ञेयं नामतो[13] नाट्ययोक्तृभिः ।

एतान्याकाशगानीह[14] ज्ञेयान्येवं दशैव तु[15] ॥ ४३

अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामपि [16]लक्षणम् ।
आद्यस्तु जनितः कार्यो वामश्चास्पन्दितो [17]भवेत् ॥ ४४

शकटास्यः पुनश्चाद्यो[18] वामश्चापि[19] प्रसारितः ।

कुर्यादिति सङ्गतिः । संख्याशब्देनाभ्यावृत्तिर्लक्ष्यते । अतिक्रान्तस्यैव विशेषणं ललितं सञ्चरतीत्यत एव मण्डलस्येदमेव नाम । स चेति । स एवेत्यर्थः ।

---

1 झ - भवेद्वामः 2 कादि चान्तेपु न दृश्यते । ग्रन्थपातः स्यात् 3 झ - अपक्रान्तः 4 ड - संज्ञकः 5 ड - प्रसारस्तु 6 ड - अन्यं 7 ड - वामपार्श्वक्रमं द - वामपार्श्वाक्रमस्तथा 8 न - एताभिश्चारिभिर्भ्रान्त्वा म - एताभिः पादचारीभिः 9 म - पर्यायान्मण्डलं तथा 10 ड - वामसूचीं 11 न - विद्यात् 12 च - क्रान्तमेव च 13 म - मण्डलं 14 च - आकाशगामीनि 15 म - दश ज्ञेयानि योक्तृभिः 16 ड - इह 17 ड - आस्कन्दितो 18 ड - अन्यो 19 ड - वामश्चैव.

* पार्श्वक्रम इति पार्श्वक्रान्तचरणः.

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकं च[1] परिवर्तयेत् ॥ ४५
आस्पन्दितः[2] पुनर्वामः शकटाख्यश्च दक्षिणः।
वामः [3]पृष्ठापसर्पी च दद्याद्भ्रमरकं तथा[4] ॥ ४६
स एवास्पन्दितः[5] कार्यस्त्वेतद्भ्रमरमण्डलम् ।

आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाञ्चितो भवेत् ॥ ४७
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटाख्यश्च दक्षिणः ।
ऊरूद्वृत्तः स एव स्याद्वामश्चैवापसर्पितः ॥ ४८
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः स्पन्दितो[6] भवेत् ।
शकटाख्यो भवेद्वामस्तदेवास्फोटनं [7]भवेत् ॥ ४९
एतदास्पन्दितं[8] नाम व्यायामे युद्धमण्डलम् ।

[9]आद्यन्तु जनितं कृत्वा वामेन तु निकुट्टकम्[10] ॥ ५०
शकटाख्यः पुनश्चाद्य[11] ऊरूद्वृत्त स एव तु[12] ।
[13]पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत्[14] ॥ ५१
[15]आस्पन्दितः पुनः सव्यः शकटाख्यश्च वामकः[16] ।
आद्यो भ्रमरकश्चैव[17] त्रिकं तु[18] परिवर्तयेत् ॥ ५२

---

1 म - तु 2 म - आस्कन्दितः 3 न - पृष्ठावसर्पी 4 म - कार्यो भ्रमरकस्तथा 5 ङ - आस्कान्दितः 6 ङ - स्कन्दितो 7 ङ - तेनैवास्फोटनं 8 ङ - आस्कन्दितं 9 म - आद्यस्तु जनितः 10 ज - वामेनैव निकुट्टकम् ङ - निकुट्टनम् 11 ङ - श्चान्यः ङ - शकटास्यं पुनश्चान्यं 12 ङ - च 13 न - पृष्ठावसर्पी 14 झ - गतिस्तु वा 15 ङ - आस्कन्दितः 16 न - शकटास्यं च वामकम् 17 प - भ्रमरकः कार्यः 18 ङ - च ।

[1]पृष्ठापसर्पी [2]वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ।
[3]कृत्वादौ समपादं तु स्थानं हस्तौ प्रसारयेत्[4] ॥ ५३
[5]निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि[6] ।
कटीतटे विनिक्षिप्य [7]चाद्यमावर्तयेत्क्रमात्[8] ॥ ५४
[9]यथाक्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ।
चार्यानया च [10] भ्रान्त्वा तु पर्यायेणाथ मण्डलम्[11] ॥
[12]समोसरितमेतच्च [13]ज्ञेयं व्यायाममण्डलम् ।
पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः [14]सूचीविद्धैस्तथैव च॥ ५६
एलकाक्रीडितैश्चैव [15]चूर्णैस्त्रिकविवर्तनैः[16] ।
सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम्[17] ॥ ५७
एलकाक्रीडितं [18]विद्यात्खण्डमण्डलसंज्ञितम्[19] ।
सव्यमुद्वट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत्[20] ॥ ५८
तेनैवास्कन्दितः कार्यः [21]शकटास्यश्च वामकः ।
आद्यः पृष्ठापसर्पी च [22]स च चाषगतिर्भवेत् ॥ ५९
अड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ।
वामो भ्रमरकः कार्य आद्य आस्कन्दितो भवेत् ॥ ६०

---

1 झ - पृष्ठापसर्पि 2 द - वामश्च आवर्ते म - वामश्च आवर्ताख्ये तु मण्डले 3 ङ - समपादं बुधः कृत्वा झ - समपादं पुनः कृत्वा 4 द - प्रयोजयेत् 5 झ - निरन्तरादूर्ध्वतलैः द - निरन्तरादूर्ध्वतलात् ढ - निरन्तरानूर्ध्वतलैः 6 म - तौ पुनः 7 ड - आद्यं 8 न - क्रमम 9 ड - तथाक्रमं 10 न तु द-अथ 11 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 12 ड - समोत्सारितमेतत्तु न - समोत्सारितं 13 ड - कार्यं 14 द-सूच्याविद्धैः 15 ड - पूर्णैः प - तूर्णैः 16 ड - विवर्जितैः न-विवर्तकैः 17 म - पर्यायान्मण्डलं पुनः 18 म - नाम ड - दद्यात् 19 म - मण्डलमुच्यते 20 म - आदिशेत् 21 म - आस्कन्दितं कुर्यात् 22 प - सम.

तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम्।
आद्यं तु जनितं कृत्वा [1]तेनैव च निकुट्टकम्[2] ॥ ६१
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो[3] भवेत्।
[4]पादैश्च शकटास्यस्थैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥ ६२
[5]विज्ञेयं शकटास्यं तु व्यायामे युद्धमण्डलम्।

आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो[6] भवेत् ॥ ६३
[7]अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः।
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथमण्डलम्[8] ॥ ६४
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं [9]नियुद्धे [10]चापि मण्डलम्।

[11]सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा [12]ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ६५
[13]भुजङ्गत्रासितश्चाद्य एवमेव च वामकः[14]।
[15]भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा पादैरपि च मण्डलम् ॥ ६६
[16]पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिर्मण्डलं बुधैः[17]।

सर्वैश्चापगतैः पादैः परिक्रम्य च मण्डलम्[18] ॥ ६७
एतच्चापगतं विद्यान्नियुद्धे [19]चापि मण्डलम्।

आस्फोटनमिति पादतलेन भूमिताडनं युद्धेष्वास्फालनमिति प्रसिद्धम्। चश-ब्दोऽप्यर्थे। अतः परमपि मण्डलानि योजयते। कथमित्याहुः। समाः

---

1 न - तथैव 2 ज - निकुट्टनम् 3 प - आस्पन्दितो 4 म - शकटास्य-स्थितैः पादैः भ्रमेत्पर्यायशः पुनः 5 म - शकटास्यं च विज्ञेयं 6 प - आस्पन्दितो 7 ड - अवसर्पी 8 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 9 द - व्यायामे चारिमण्डलम् 10 ड - चारिमण्डलम् 11 द - धीरमाद्यक्रमं 12 ढजझ व्यपक्रान्तं 13 द - आदर्शे श्लोकार्धो न वर्तते 14 ड - एष एव तु वामकः 15 म - भुजङ्गत्रासितैः पादैर्भ्रमेदपि च मण्डलम् 16 प - पृष्ठकुट्टं च 17 ड - नियुद्धे चारिमण्डलम् 18 म - मण्डलं तु परिभ्रमेत् 19 ड - चारिमण्डलम्

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ॥ ६८
उक्तान्यतः परं चैव [1]समचारीं नियोजयेत् ।
समचारीप्रयोगो [2]यस्तत्समं नाम मण्डलम् ॥ ६९
आचार्यबुद्ध्या [3]तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः[4] ।
एतानि खण्डानि समण्डलानि
युद्धे नियुद्धे च[5] परिक्रमे च[6] ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि
कार्याणि [7]वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥ ७०

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविकल्पनं[8]
नामैकादशोऽध्यायः[9] ।

परस्परे योजनोचिताश्चार्यो यत्र तत्रोहनेऽप्युदाहरणं दर्शयति समचारीप्रयोग इति । समानां भौमत्वेनाकाशीयत्वेन च चारीणां प्रयोगो यत्र ।

एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याह आचार्यबुद्ध्योपलभ्यो भागः प्रयोग्ययोग्यो भवतीति । खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानीति । वाद्येनानुगतानीति "गत्या वाद्यानुसारिण्या" (अ ४-२८२) इति नृत्तविषयतुर्याध्यायाद्धि वैपरीत्येन नाट्ये गतौ प्राधान्यमाहेति शिवम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां
मण्डलाध्याय एकादशः
समाप्तः.

---

1 म - समां चारीं 2 म - प्रचारो 3 ड - कर्तव्यानीह तानि 4 द - प्रयोगतः 5 म - तु 6 च - परिचंक्रमे च 7 झ - बाह्यानुगतानि 8 ड - मण्डलविधानं न - मण्डलविधानो 9 ज्ञादिबान्तेषु द्वादशोऽध्यायः द - श्लोकाः ६८ - आहत्य १९३९ ।

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

द्वादशोऽध्यायः

एवं व्यायामसंयोगे[1] कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि [2]गतीस्तु प्रकृतिास्थताः ॥ 1
तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।

श्रुत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
तां महानन्दसन्दोहतत्त्वमूर्तिं[1] स्तुमः सदा ॥

प्रकरणसंगतये [2]प्रकृतानुपूर्वकं निरूपयिष्यमाणं प्रतिजानीते एवमिति । व्यायामानामन्योन्य[3]संमीलनयोग्यानां चारीणां [4]संहत्या योगे मिश्रीभावे सति मण्डलानां कल्पनमनुक्तमपि कर्तुं शक्यं बुद्ध्येति तत उपरम्यते । [5]तत्राङ्गिकस्य रसभावयोर्विनियोगशो (विभागशो ?) विनियोगस्य कृतत्वाद्यद्यपि तन्मिश्रणेऽपि पृथग्विनियोगेन वक्तव्यं, तथापि शिष्यहितप्रतिपन्नो मुनिर्दिशं दर्शयितुं शिरःप्रभृतिपादान्ते (यानि) [6]अङ्गसंधेयानि कर्माण्युक्तानि तन्मेलनबलेन यो [7]देहसंनिवेशो गतौ वा स्थितौ [8]प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं [9]प्रकटयिष्यन् चारीमण्डल[10]प्रसंगस्याचित्तवृत्तित्वाद्गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । गतिश्च प्रकृतिं रसभवस्था देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या । प्रतिपुरुषमभिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, [11]तदेतत्तुशब्देन यावच्छब्दपर्यायवाचिना क्रमार्थेन काकाक्षिवदुभयतो धावता द्योतितम् । तत्राप्रविष्टस्य का गतिरिति [12]प्रयोगोपक्रमं सूचयति तत्रोपवहनमिति । [13]यदङ्गानुसारालाप

---

1 म - संजाते 2 प - गतिं तु प्रकृतिस्थिताम्

---

1 संदोहि सत्त्वमूर्तिं 2 वर्णितानुपूर्वकं 3 संकलन 4 संगत्या 5 तत्राङ्गिकसाभागयोर्विनियोगशो 6 अङ्गकर्मसंयोगानि 7 भेदसंनिवेशो 8 प्रकारभावात् 9 प्रकटयिष्यामः 10 प्रसङ्गस्याचित्रवृत्तित्वात् 11 तदेतादृक्छब्देन यावदृक्छब्दपर्याय क - तदेतद्दिक्छब्देन 12 प्रवेशोपक्रमं 13 यद्रङ्गानुसारालाप ।

यथामार्गरसोपेतं[1] प्रकृतीनां प्रवेशने[2] ॥ २
वाद्यां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते[3] ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥ ३

इति [1]प्रसिद्धं तमालापं कृत्वा [2]ध्रुवायां सम्यक् प्रवृत्तायां, कथं?, भाण्डवाद्यपुरस्कृतत्वादि[3] रूपत्रययुक्तं [4]कृत्वेति, [5]त्रीण्यपि क्रियाविशेषणानि । तन्त्रीभाण्डं वाद्यमानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देशः, रसः स्थायिचित्तवृत्तिः, वीप्सायामव्ययीभावः । यो यः कश्चिद्गृहोद्यानानिर्देशः, [6]रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषः, तेनोपेतं कृत्वा, [7]या ध्रुवा तथा उत्तमादिप्रकृतीनां यस्यावेशनं बुद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्तं भवति—हंसाद्युपमानमुखेन प्रकृतिविशेषः, चित्तवृत्तिविशेषः, उद्यानादिविशेषश्चावश्यं ध्रुवासूपनिबन्धनीयः । एवं ध्रुवायां प्रवृत्तायामेवं सत्यां । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारितायां[8] तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागत इति नटी निवर्त्यते । चकारात्तत्काले पुनरुपोहनम्[9] । ध्रुवाप्रवेशो[10]लये मध्ये[11] [12]वलितया—[13]वलनिकेति कोहलेन प्रयोगवलनाव्यपदिष्टं—शुष्काक्षरगानं कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरागादियुक्तः कर्तव्यो [14]यथा सामाजिकानां झडित्येवान्विताभिधाननयेन [15]मुख्यरसव्याप्तिरुदयते । प्रगीतं गीयमानग्रामरागाग्रगतैकगमकाकर्णने समग्रग्रामतत्त्वसंवेदनवशः ।

अन्ये तु यथामार्गकलोपेतमिति पठन्ति । उभयतः शेषत्वेन व्याचक्षते—मार्गेषु चित्रादिषु याः कला द्विमात्राचतुर्मात्राष्टमात्रेति ग्रामेषूच्यन्ते चाक्षिप्तकादिषु कला वाद्याक्षराणीति । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा

---

1 प - मार्गकलोपेतं 2 ड -प्रवेशनम् 3 ड - अवघट्टिते ढ - अवघर्षिते न - अवाकर्षिते प - अपघट्टिते 4 म - कार्यमुत्तमे ।

---

1 प्रसिद्धः क्रमालापं 2 ध्रुवादिभ्यः 3 पुरस्कृतादि 4 उक्तं 5 नित्यविक्रिया 6 रत्यादे 7 यद्वद्गूढं 8 प्रसारितायां 9 उपोहनात् 10 प्रदेशः 11 क - पर्येन्मध्ये ख - पलयेन्मध्ये 12 चलितया 13 वलितेति 14 यः 15 मुख्यःसव्याधिरुदयते ।

स्थानं तु वैष्णवं [1]कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा॥ ४
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च[2] कारयेत्।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः॥ ५
[3]कर्णादष्टाङ्गुलस्थे च[4] बाहुशीर्षे प्रयोजयेत्।
[5]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम्[6]॥ ६
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटास्थितौ[7]।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः॥ ७
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौतालावर्धमेव च।
[8]पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः॥ ८

वक्ष्यन्ते तथापि संभवमात्राभिधान[1]मेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावादेवमुक्तम्। तयोर्हि ता ध्रुवाः प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण संगृहीता एव। एकः समोऽन्यः पक्षः। स्थानमिति त्र्यश्रेऽर्धाद्विकतालभागिति वैष्णवं स्वप्रवेश एव सन्ने अचले प्रसन्ने, [2]नात्युक्षिप्ते [3]अधो वा अधोगामित्वं [4]यत्नेन परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव शिक्षयितुं स्फुटमुपायमाह ग्रीवाप्रदेश इत्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन। स्वस्थ-मयूरवदञ्चितं सुरूपं शिरो यत्र। नाभिसंस्थ इति चातुरश्र्यप्रस्तावः खटका-मुखः, वाम इत्यर्धचन्द्रः। न चेदमुपविष्टस्थानकमपि तु गत्यानन्तर्यौचित्यात्तु स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह पादयोरन्तरमिति। "द्वौतालावर्धं च पादयो-रन्तर"मिति (११०-५२) यत्स्थानकलक्षणं सूचितं तदेव कार्यं नान्यदुपवेश-नादित्यर्थः। तत्र स्थानकानन्तरं गतिमुपक्षिपति[5] पादोत्क्षेप इति स युक्तस्तेन

---

1 म - कार्यमुत्तमे 2 ग - न 3 म - कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुल-स्थिते। 4 ड - अङ्गुलिस्थैव 5 भ - उरसश्चापि देशाच्च चिबुकं चतुरङ्गुलम् 6 द - संमितम् 7 म - कटिं नाभिं तु संस्थितौ 8 ढ - पादोत्क्षपश्च।

---

1 मात्राविधानं 2 तान्युत्क्षिप्ते 3 इत्येतो 4 यत्तेन 5 आक्षिपति।

चतुस्तालो [1]द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च[2] ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥ ९
द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्[3] ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ॥ १०
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥ ११

भाविलक्षणेन देशकालपरिच्छेदेन च[1] कर्तव्यः । स्वकरमानेन च तालः पात्रस्येत्यर्थः ।

तत्र देशपरिच्छेदं तावदाह एकताल इति । तालः प्रसारितमध्यमाङ्गुष्ठान्तरं "तालः स्मृतो मध्यमया" इति । संख्याक्रमेणाभिधाय स्थायिस्थानभूतोत्तमप्रकृतिविश्रान्तत्वात्प्रयोगजातस्य तदुपक्रमं विनियोगमाह चतुस्तालस्त्विति । तु शब्दोऽप्यर्थे कदाचिदन्यथापि भावात् । तथाशब्दो राज्ञां देवसदृशगत्यसंभवसंभावनापसारणद्योतकः । स्त्रीणां नीचानां साहचर्यादधमानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वादधमत्वं किंचिन्न संभावयेत । यथाशोभमिति नाट्यधर्मीकाममित्यर्थः ।

देशनियममुक्त्वा कालनियममप्यौत्सर्गिकं तावदाह चतुष्कलो हीति । तथा चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तदर्धार्धक्रमेण मध्यमाधमयोः परिभाषित इत्युत्सर्गतयेति भावः ।

---

1 द - द्वितीयश्च 2 म - तथा स्यादेकतालकः 3 द - स्त्रीणां च लिङ्गिनाम्
इतः प्रभृत्यध्यायान्तं—भम - संज्ञकादर्शयोः श्लोकानां पौर्वापर्यविपर्ययाद्विषयस्यापि न्यूनाधिकतया च पाठक्रम एव महान्व्युत्क्रमो दृश्यते । पाठभेदानां बहुलतया विशीर्णतया पाठभेदसूचनात्परं लघीयोऽध्यायमेव समग्रं तत्पाठक्रमानुसारि दर्शयितुमिति तथैवास्याध्यायस्यान्ते योजितम् ।

———

1 परिच्छेदेनैव ।

[1]स्थितं मध्यं [2]द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः[3]।
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं[4] प्रयोजयेत् ॥ १२

तत्र गीतिचतुष्टयं मागध्यादि वक्ष्यते यत्तत्रार्धमागध्यादौ क्रमेण चित्रादित्रयविनियोगात्[1]। "निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात्" इति कलासामान्यलक्षणलब्ध औत्सर्गिकः सर्वत्र ध्रुवकमार्गो मन्तव्यः। विशेषादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्कलः पादपातः, तथा चोत्तमपरिग्रहे [2]द्विपदी कोहलेनोक्ता—

"स्यादुत्तमानां द्विपदी चतुर्गुरुसमन्विता ।
तत्रोत्क्षेपनिपाताभ्यां यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥" इति

[3]लक्ष्यश्च इत्थमेव धिक्डिधिं इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः। अत्र ध्रुवके चतस्रः कला भवन्ति धिगडाधिङ् इत्यस्य हि कालः[4] कखगघङ, नहि व्यञ्जनकालः स्वरकालात्पृथक्, तानि गुरोश्च[5] प्रचलत्वं [6]खडतलचडस्तद्विद्वित्रिपुटमेवावधार्यते(?)। तत्र हि [7]"तागडुधिं—इत्येवंरूपं [8]लघु कला तस्यास्तिस्रो मात्राश्चतुर्थे गर्वक्षरे (द्वे) मात्रे इति [9]च मात्राः। सर्वत्र [10]चैवं प्रकारः समनन्तरग्रहणे विश्रान्त्यभावेन दुष्करः प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्तिभक्तस्य मध्यगता विरामरूपैका[11] मात्रा लक्ष्यविद्भिः [12]प्रकल्पिता, तद्वशादुक्ता तादृशां चतुर्भिर्वा द्रुताः कलायां प्रतिभासन्त इत्यास्तां तावत्। इह चित्रमार्गेण चतुष्कलपादपतनमिति न्याय (नायं ?) लक्ष्यलक्षणशोभाबाह्यत्वादपेक्ष्यते च[13]।

अथ लयकालनियमशेषमाह[14] स्थितमिति विलम्बितम् । समवेक्ष्येति गर्कत्वादि भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति धैर्यस्थैर्यविलम्बितलयमध्यसंमतं संवेदनं यथार्थमिथ्यागोन(गौण ?)गतधैर्यगाम्भीर्यादिकृतं मन्तव्यम् । (यथाप्रकृतीति)

---

1 भ - स्थिरं 2 द - समं 3 ड - लयत्रयम् 4 ड - गतिमेव ।

---

1 बिनियोगम् 2 द्विचारी 3 लक्ष्यतेऽर्थमेव दलति हि द्विपादीभागेन 4 इत्यस्य कालः 5 पृथक्ता त्रिगुरोश्च 6 क - खहतलचेडलः ख - खडकलयेद्धः 7 भडा गिडुद्धीम् 8 रूपा लघुकला 9 प 10 चैषां 11 मध्यगतापि समरूपैका 12 प्रकल्पिततद्वशात् 13 अपेक्ष्यत्वमेव 14 शेषमेवाह

[1]धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां
मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम्[2]।
द्रुता गतिश्च [3]प्रचुराधमानां
लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥ १३
एष एव तु विज्ञेयः कलाताललये विधिः।
[4]पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं श्रृणुतानघाः॥ १४

---

[1]न तु जातिकालादिकृतं विदूषकस्य द्विजत्वेऽपि [2]अविमलात्केवल-मुत्तमघोषणायैव रचितं जात्यादि योजनीयम्। उत्तमस्याप्यन्यथाभावे कथं-चिदुक्तं[3] सदप्यविद्यमानाया इति प्रचुरेति लोकप्रसिद्धमेवेदमुक्तमित्यर्थः। न केवलं प्रकृतितोऽवयवभेदो यावच्चित्तवृत्तिभेदेनाभिप्रेत्याह सत्त्वबलेन च लयत्रयं योज्यम्। सत्त्वं चित्तवृत्तिः तेन [4]संग्रामादावुत्तमस्यापि द्रुतं, शोका-दावधमस्यापि विलम्बितम्। अथैतदनुसारिणो गत्युपयोगिन्यां[5] ध्रुवायां विधि-रिति दर्शयति एष एव त्विति। अत्र गत्यनुसारी तालविधिः[6], अन्ये त्वन्य-थेत्युक्तं ताले। यस्ताललयः कलासहितः स कलाताललयः इति मध्यमपद-लोपी समासः। तेनायमर्थः—ध्रुवातालेऽपि गत्यनुसार्येव कलाविधिर्लय-विधिश्च। अत एवैतदनुसारेण भट्टलोल्लटगोपालादिभिर्भङ्गोपभङ्गविभङ्गविषये तालदीपिकादौ चिरन्तनसंमतो ध्रुवातालानां विनियोगः प्रपञ्चतो दूषितः। तत्तु ध्रुवाध्याये* विचारयिष्याम इत्यास्ताम्।

एवं देशकालनियममुक्तं प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु प्रचारो वैचित्र्यं प्रयोगं पुनः श्रृणुतेति संबन्धः। संघटना ह्यनुक्तेति भावः।

---

1 प - स्थैर्योपपन्ना 2 प - संस्थितानाम् 3 न - प्रकृताधमानां

1 न भुजानि कुटिलानि 2 अवमलात् 3 उक्तं 4 संभ्रमादौ 5 योगिभ्यां 6 नत्यनुसारितालविधिः 6 भङ्गसर्वभङ्गसव्ये 7 देशकालादिनियमं।

* द्वात्रिंशेऽध्याये।

[1]स्वभावे तूत्तमगतौ [2]कार्यं जानु कटीसमम्।
[3]युद्धचारीप्रयोगेषु [4]पुनः स्तनसमं न्यसेत्॥ १५
पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ।
रङ्गकोणोन्मुखं[5] गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु॥ १६
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च[6]।
परिवृत्य द्वितीयं तु[7] गच्छेत्कोणं ततः परम्॥ १७
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च[8]।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्तान्येव तु पदानि च[9]॥ १८
एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम्[10]।
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च[11]॥ १९

स्वभावे त्विति। [1]तुना विशेषद्योतकेन मन्थरगतौ चतुस्तालत्वमुक्तं, स्वभावगतौ तु त्रितालत्वं, दीप्तगतौ तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति। तां गतिप्रचारघटनामाह पार्श्वक्रान्तैरित्यादि।

"कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वेतथानोत्थितं न्यसेत्।
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता" (१०-३२)

इति पार्श्वक्रान्ता चारी। रङ्गकोणं पूर्वोत्तरं द्वितीयकोणमित्युत्तरपश्चिममेवमिति। अन्यस्मिन्निति कोणद्वयेऽतिदिशति। पूर्वरङ्गे चैषा पञ्चपदी व्याख्याता (अ ५·७३)। वेधः पार्ष्णिक्षेत्रे सूचीपादनिपातः। वामवेधमिति [2]अन्तराविद्धमुखं (तत्) प्राप्तिसिद्धौ कोणंगत्वा ब्रह्मस्थानस्थानुल्लंघ्यतामाह। एतच्च

---

1 ड - स्वभावैरुत्तम प - स्वभावे चोत्तम 2 न - कार्या 3 क - युद्धचीर
4 ड - आनु 5 ड - उन्मुखो 6 ड - तु 7 ढ - च 8 ड - दक्षिणस्य च
9 न - तु 10 न - एकविंशतिः 11 द - दक्षिणेन च।

1 कृतात् 2 पुनरपिसंमुखं।

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतः पादगतिप्रचारः।
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव॥
यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथैवैककलः[1] पुनः॥ २१
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः[2]।
[3]चतुष्कलमथार्धं च तथा चैककलं पुनः॥ २२
[4]दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम्।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः॥ २३
दिवौकसां तु सर्वेषां[5] मध्यमा गतिरिष्यते।
तत्रापि चोद्धता ये तु[6] तेषां देवैः समा गतिः॥ २४

पञ्चपदीगमनं सर्वत्रौत्सर्गिकम्। विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति। भरतशब्देन उपचारतस्तद्विद्यायोनिसंबन्धः सूच्यते। गतागतैरिति परिमितायां दिशि पञ्चपदी गतागतेन [1]नियमः एकत्रैव स्थाने द्वौ [2]पादविक्षेपाविति मन्तव्यम्। विकृष्टायां च भूयो भूयः पञ्चपदी।

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पातरीतिः,[3] तद्द्विलयद्विभङ्गचतुर्भङ्गादयः प्राधान्येन। व्यामिश्रगतेरपि विशेषं व्याचिख्यासुः समगतिमुपसंहरति यः समैरिति। तथैवेति साम्येनेत्यर्थः। मिश्रगतिमाह अथेति। परिवारित इत्युत्तमत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। तेन [4]देवादि साध्वाश्रीयमानमुत्तमप्रकृतावपि(?)नायं विधिरन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात्। तदोत्तमपादपाते मध्यमस्य द्वौ नीचादे(रेकः, उत्तम)स्य चत्वारः। अत्रैव च चतुस्तालादिविभागे निश्चयार्थं प्रश्नमुत्थापयितुमुपसंहारमुत्तम[5]विशेषाभिधानसहितमाह दैत्यदानवेत्यादि। सर्वेषामिति देवदूतादीनाम्। उद्धता ये त्विति मातलिप्रभृतयः।

1 ड - भवेदेककलः 2 प - गच्छेत्संपरिवारितः 3 ड - चतुष्कलमथोर्ध्वं च 4 ड - देव 5 प - शेषाणां 6 ड - चोर्ध्वपाले तु जढ - चोर्ध्वंतालेतु।

1 निर्वमा 2 पादौ 3 निशी (?) 4 क - दैवादिसाध्यानियमानां ख - देवादिसाध्वसाध्वाश्रीयमाणां 5 उक्तविशेष।

ऋषय ऊचुः[1]

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः[2] कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गती[3] राज्ञां भविष्यति ॥ २५
अथ दिव्याः प्रकृतयो दिव्यमानुष्य[4] एव च ।
मानुष्य[5] इति विज्ञेया[6] नाट्यनृत्तिक्रियां[7] प्रति ॥ २६
[8]देवानां प्रकृतिर्दिव्या [9]राज्ञां वै दिव्यमानुषी ।
[10]या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥ २७
देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिताः[11] ।
एवं देवानुकरणे[12] दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥ २८
अयं विधिस्तु[13] कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
संभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥ २९
सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
[14]उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३०

देवांशजा इति लोकपालांशविनिर्माणा राजानः। वेदेषु तथाध्यात्मशास्त्रेषु वेदान्तेषु, येषामनेन प्राधान्यमुक्तम्। (अनुकरणं) देवादीनां वर्णनात्, उक्तं च विराजाविद्धराजगुह्यमिति (?) देवानुकरणे नाल्पत्वमित्यर्थः। अयमिति चतुष्कल इत्यादिः। स्वच्छन्दगमनं स्वस्था गतिः। संभ्रम आवेगः उत्पातोऽत्रोन्मादादिः। [उक्त] प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थः। एतदेवास्य दूषयति [1]चतुर्धं द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरबलात् सर्वासां

---

1 ड - अत्राह 2 ड - तया दैवगतिः 3 न - गते 4 ड - दिव्यामानुष 5 ड - मानुषा 6 ड - विज्ञेयो 7 ज - नाट्यस्य प्रक्रियां ड नाट्यनृत्तक्रियां 8 प दैवी ब - देवा हि 9 प - राजानो वै 10 छ - यात्वन्यलोक 11 ड - प्रकीर्तिताः 12 ड - देवानुसरणे 13 ड - विधेयः 14 प - मध्योत्तमाधमानाम् ।

---

1 चतुरर्थत्वे ।

[1]चतुरर्धकलं वा [2]स्यात्तदर्धकलमेव च।
[3]अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद्गतिविचेष्टितम्॥ ३१
[4]ज्येष्ठे चतुष्कलं यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत्।
[5]द्विकला चोत्तमे यत्र [6]मध्ये त्वेककला भवेत्॥ ३२
[7]कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत्।
एवमर्धार्धहीनं तु जडानां संप्रयोजयेत्॥ ३३
ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते।
[8]विस्मये चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते॥ ३४
शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा।
[9]गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता॥ ३५

(प्रकृतीनां, गतिरिति कलालयतालाश्रिता)। सर्वमेतदिति तु युक्तम्। (नीचेष्वर्धकलं भवेदिति) अनेन कलातुर्यभागो भरतमुनिना सूचितोऽयं लक्षणविदो वृत्ताकारं द्रुतमाहुः, यद्यथा पञ्चमांश उक्तनीत्या श्वासादिविश्रान्तिपूर्वक इति चतुर्धा स एव द्रुतो युक्तः। चतुष्कलादप्याधिक्यमस्तीति दर्शयति। ज्वरार्त इत्यादि। भयेन योऽन्वितो जातोरुस्तम्भः, अन्यथा ह्यस्य त्वरिततरा गतिर्वक्ष्यते। विस्मय इति तत्कृतस्तम्भ इत्यर्थः। अवहित्थ इति कृतकधैर्याणां कृतकं हि नः सुश्लिष्टं कर्तुं पार्यत इति। तत्राधिक्यमेव भवति तत एव हि कुशलाः कृतकलां विदुः। अत्यादरवदौत्सुक्येन सम्यगन्वितो य एव। शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत्। स्वच्छन्दगमन इति कार्येण विना क्रीडाचङ्क्रमणे[1]। अधिकले इत्यधिशब्दोऽधिकार्थः। अधिकलामिति केचित्। आधिक्यं प्रकर्षेण[2] चतुःस्वरूपेण संख्या चैतत्[3] प्लुतस्य विरामस्य च स्वरू-

1 ड - चतुर्थैककलं ढ - चतुर्ध्येकक 2 ड - स्यात्तथापिकलं 3 ड - अथवान्तरं 4 चछ योर्द्वौ श्लोकौ न विद्येते 5 ड - विकला 6 न - मध्यमे कलिकं 7 श्लोकार्धं भमयोरेव वर्तते 8 ड - विस्मते 9 चछ योरेव।

1 चंक्रमेण 2 प्रकर्षौ 3 क - चेतनप्लुतस्य ख - चैतत्प्लुतस्य।

[1]पुनश्चिन्तान्विते चैव गतिः कार्या चतुष्कला ।
[2]अस्वस्थकामिते चैव [3]भये वित्रासिते तथा ॥ ३६

आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यत्न त्वरान्वितम्[4] ।
अनिष्टश्रवणे चैव [5]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥ ३७

अपि चात्ययिके कार्ये दुःखिते शत्रुमार्गणे ।
[6]अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥ ३८

पाधिक्ये तालबोधः संख्याधिक्येन षडष्टकलादेर्विकृष्टमधिकृतं कलान्तरं परिमाणं यथा तथाभूतः पादपातो यस्याम् । अत एवैतदाधानप्रसङ्गविचारणाद्रक्ष्यति—

षट्कलन्तु[1] न कर्तव्यं तथाऽष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत् स्त्रियाः ॥ (१२-१७२) इति ।

चतुरर्धककलमिति वचसा सप्तकस्य च निषेधेन च त्रिकलपञ्चकलादीनामभावं सूचयति । विषमाणां सपरिमाणोत्क्षेपणनिपातनात् योगात्तालविदां हि साम्यमुपनिपद्भूतं तच्चात्र स्फुटयति ।

एवमेतेषु षट्कलादप्यधिकं मानं, तथा च तपःशान्तानां परिक्रमे यत्तूल्ल(स)नाख्योलयः कोहलादिभिरुक्तो [2]यस्यातिविलम्बितः कालावधौ । एवं कलाधिक्यमभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्थकामितमित्यादि । अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि त्वरातिशयः, अनिष्टं यदा बान्धवादेः श्रुतं तदा [3]तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुतदर्शनविषये यदा क्षेपः प्रक्षिप्तता[4], पुनरेतन्न दृष्यत इति । अत्ययोऽतिक्रमणं शीघ्रसंपादनं प्रयोजनमस्य । यत्राभिरुचितमवश्यकर्तव्यं च तत्त्वरया क्रियते, त्वरयान्वितं सुकार्यं अभिरुचितमेवेति विशेषः त्वरान्वित-

1 चछ योर्न विद्यतेऽर्धश्लोकः 2 न - अस्वस्थे 3 ड - भया ढ - भव 4 ड - यत्नतुरान्विते 5 ढ - कोपेष्यद्भुतदर्शने 6 प - अवरुद्धानुकरणे न - अपराद्धानुकरणे ।

1 षट्कलस्तु 2 यस्यातिविलम्बिताकालापधामाधिक्यं विधाय 3 तदन्तिकं 4 क्षिपता 5 अभिकुपितम् ।

[1]एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो [2]विकलां संप्रयोजयेत्।
[3]उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत्॥ ३९
[4]या गतिर्मध्यमानां तु न तां नीचेषु योजयेत्[5]।

मिति। इयता यद्यपि सर्वं लभ्यते तथापि कविनटव्युत्पादनाय प्रपञ्चः। अपराधोऽभिनेयः शत्रोरन्य एव, यद्वा यस्यापराधः कृतो गुर्वादेस्ततश्च रुषा गतः सोऽपराद्धः। एतेष्विति एवंप्रकारेष्वन्येषु मदादिष्वपीत्यर्थः। विकलामिति विकलः कलापरिमाणं यस्याः कला अर्धकला तुर्या सा यद्यपि तत्र नादरणीयं तत्त्रिभागषड्भागादिरपि तत्र भवति। अत एव संभ्रमोत्पातरोषेषु चतुर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्याविषयत्वादस्य तु विषमभागविषयत्वात्। तथाहि मत्तगतौ शेखरकस्य खण्डकप्रयोगे हि 'गहिदुं धि' इत्येवंरूपे मात्रा तृतीये तृतीयस्य नामात्र घं धग् इत्येकः पातः, त्सुक इति द्वितीयो, धि इति तृतीयो नचैषां साम्यम्। एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन समविषमकलाभाग*भङ्गाभिधानेन गुरुलघुद्रुतप्लुतानां स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम्। इयमपि (भङ्गोपभङ्गविभङ्ग)प्रकारप्रस्तारसंगृहीता लक्ष्यसिद्धा भङ्गलयव्यवस्था प्रतिपाद्याक्षरतदर्थादिरूपा च धाराबन्धादिविषयाघातमार्गशब्देन प्रसिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव दर्शिता। माभूदेवं कालप्रमाण(कलापरिमाण ?)नियमाभिधानं गजस्नानीभूतमित्याह उत्तमानां गतिर्या त्विति। तुरेवार्थे [1]अन्यक्रमणेनैवेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—अनियमेन निदर्शितेन नियमो विप्लुतः, तथापि कलाधिक्यं षट्कलतोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य चतुष्कलता,अधमस्य द्विक-

1 न - एतेष्वेव 2 ड - द्विकलां 3 अयं श्लोको जादि बान्तेषु "ज्वरार्ते" इति श्लोकात्पूर्वमेव वर्तते 4 ड - मध्यमानां गतिर्या तु 5 न - कारयेत्।

---

1 अन्यक्रमेणैवेति

* भङ्गा द्वादश चच्चत्पुटः,चाचपुटः, षट्पितापुत्रकः, संपक्वेष्टकः, हेला, त्रिगता, नर्कुटः, नर्कुटी, खञ्जकः, खञ्जिका, आक्रीडिता, विलम्बिता च। उपभङ्गाः षट् कुटिला, आक्षिप्तिका, त्र्यश्रा, चतुरश्रा, चटुला, संयुक्तिका च। विभङ्गाः विशेषः, माला, सुभद्रं, संगतं च।लयतालानां भङ्गप्रस्तारद्वारेण यद्यवधिर्न स्यात्, तेषां ध्रुवातालेतिप्रसिद्धाश्चत्वारिंशत् कोहलोक्ता गतिपरिक्रमे विनियुज्यन्ते। ध्रुवातालानामुदाहरणानि विक्रमोर्वश्यादौ द्रष्टव्यानि, तुम्बुरुदत्तानि तालाध्यायमुद्रणावसरे सूचयिष्यामः।

गतिः शृङ्गारिणी कार्या [1]स्वस्थकामितसंभवा ॥ ४०

दूतीदर्शनमार्गस्तु[2] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[3]सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम्[4] ॥ ४१

[5]हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च भूषितः[6] ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंकृतः ॥ ४२

गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तास्थितैस्तथा[7] ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगैः[8] ॥ ४३

पादयोरनुगौ [9]चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
[[10]उत्क्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपर्ययात् ॥] ४४

लता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्य कला, मध्यमस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति कथं विप्लवः ।

एवं [1]प्रकृतिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थोपयोगिरसविषयाणि निरूपयन् प्राधान्याच्च शृङ्गारे तावदाह गतिः शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थकामितमप्रच्छन्नम् । अर्थसमाश्रये[2] सिद्धे सूचायाः पुनर्वचनं, हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिशयं चमत्कारकारीति निरूपयितुं तत्र चर्वितचर्वणवत्पुनः पुनः कंचिदपि भागमत्यजन् सूचां[3] शृङ्गारे कुर्यादिति दर्शयति । [4]युद्धवीरादौ हि प्रधानानुसंधानमेवोचितं[5] तन्मध्यपतितानां कार्यान्तराणामपर्यालोचनीयत्वात्[6], पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातॄन् स्वजनमित्याद्यापत्तेः, येऽपि चान्तरमार्गा इत्यत्रत्यान् [7]नृत्ते सूच्यान् परिहर्तुमित्यर्थस-

---

1 ज - स्वस्थाकामित प - स्वस्थकामित्व 2 प - मार्गेण 3 छ - सूत्रया चाभिनयं प - सूचया चाभिगमनं 4 न - अर्थस्य संश्रयम् ढ - समाश्रयाम् 5 ड - हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलंकारैश्च भूषितः 6 ढ - भूषितम् प - योजितः 7 क - अतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा न - उत्थितैरथ 8 ज - समन्वितैः 9 ड - हस्तौ नित्यं कार्यं ढ - हस्तौ नित्यं कार्यौ 10 ड - उत्क्षिप्तः सह पादेन पतनेनाविपर्ययः

1 प्रकृतेर्भेदेन 2 अर्थसमाश्रयत्वे 3 सूच्या 4 अर्धवीरादौ 5 मोहोचितं 6 अपर्यालोचितत्वात् 7 नृत्तसूचाम् ।

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
[1]विसर्जितजनः स्रस्तास्तथा दूतीसहायवान् ॥ ४५
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः[2] ।
वेलासदृशवस्त्रैश्च[3] सह[4] दूत्या शनैस्तथा[5] ॥ ४६
व्रजेत्प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निःशब्दमन्दगैः ।
[6]शब्दशङ्क्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥ ४७
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन्मुहुः ।

माश्रयमित्यसत् । सापि हि निरर्थिका सूचैव हि कथं स्यात् । सूचातोऽपि चानन्तरमस्य प्रकृतां गतिमाह । नृत्तकन्यादि शोभनो गन्धः सुगन्धः नानापुष्पैः सहायानामिति समासान्ताभावः । सललितैः सविलासैः । सौष्ठवेनाङ्गचातुरश्रयेण युक्तैः, लयो विलम्बितं तालं चतुरश्रादि भूयः पुनः सामान्येन युक्ताप्युत्तमगतिः पुनर्विशेषतां निरूप्यत इति भावः । प्रच्छन्नं कृत्वा कामितं यत्र शृङ्गारे सागरिकादाविव वत्सराजादेः, तदन्यो वा सीतादाविव पौलस्त्यप्रभृतेस्तु, वेपमानदेहः । स्खलन्नित्यादिकलातुर्याशानुत्सुक इत्यादिना कार्ये निर्वाणदीपः शब्दाशङ्कीत्यादिना खण्डितां कलां सूचयन् मिश्रप्रयोगं गतिमत्राह । अथैवंविधकामिविषयमेव *सुभद्राभिधानं ध्रुवातालमाहुः कोहलाद्याः । तस्य हि प्रस्तारो द्रुतलघुमिश्रः । वेलातुल्यवस्त्रा इति तथा चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्ठितो घनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुक्ताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्राद्युपलक्षणम् । विप्रलम्भे तु शृङ्गारिण्येव करुणव्यामिश्रा गतिर्व्यभि-

---

1 ज - विसर्जितगतिस्तत्र तथा दूतसहायवान् 2 ज - विभूषितैः 3 ढ - वस्त्रं च 4 ज - तथा 5 ढ - सहायवान् 6 ड शब्दशक्त्युत्सुकश्च ।

---

* सुभद्रमित्युपभङ्गविशेषः । तल्लक्षणं तु कोहलमते "—नवमः पञ्चमश्चैव षष्ठः पुनरिहेष्यते । शेषास्तु गुरवः सप्त सुभद्रं रौद्रवीरयोः । त्रिमात्रान्ते प्रभावत्यां टक्करागस्य भाषया" ॥ इति त्रिमात्रान्तविरामं प्रभावतीनामकद्विपदीच्छन्दः प्रयुक्तं च सुभद्रम् ।

रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥ ४८
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥ ४९
तथा [1]स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकल्पितः[2] ।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥ ५०
तथा पिशितहस्तश्च [3]रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥ ५१
स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः ।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥ ५२
रूक्षो निर्भर्त्सनपरो रौद्रे सोऽथ स्वभावजः ।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः [4]पादैस्त्वन्तरपातितैः ॥ ५३

चारिसंवादिन्यभिप्रेत्य पृथङ्नोक्ता। एवं विषयाभिलाषे प्राणे शृङ्गारेऽभिधाय तद्रूप एव रौद्रे गतिं निरूपयति रौद्रे रसे त्विति। दैत्यादिप्रयुक्तं यदुक्तं तत्केनाशयेनेति शङ्काशमनायाह एक एवेति। ननु किं तेषां क्रोधेन विनापि रौद्रता, ओमिति ब्रूमः। कथमिति चेत् रसाध्यायोक्तन्यायेनानु रसयितुमाह नेपथ्यरौद्र इत्यादि स्वभाव इत्यन्तम्। एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये चैतत्प्रपञ्चितम्। चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैरिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयतालान्तरालापेक्षयेति केचित्। उपाध्यायास्तु—तालशब्देनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमानं, तेन यावता कालेनोत्क्षेपस्ततो न्यूनेन पतनं—इति। एतदनु

1 छ - स्वभावतः प - स्वभावजश्चेति 2 ड - प्रकीर्तितः 3 ड - रौद्रनेपथ्यजस्तु 4 न - पादैस्त्वन्तरपातितैः।

गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ॥ ५४

अहृद्या[1] तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत [2]बीभत्साभिनयं प्रति ॥ ५५

क्वचिदासन्नपतितै र्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः[3] ॥ ५६

तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्से गतिरुच्यते[4] ।
अथ वीरे च कर्तव्या[5] [6]पादविक्षेपसंयुता ॥ ५७

प्रकृतिसान्धिसंरम्भत्वं चाभिदधता विषमगतित्वमेषामनुज्ञातम् । तथा च कोहलमुखाः कलातदर्धद्वयलक्षणेन *नर्तनकोत्फुल्लकादिना रौद्रादौ परिक्रममाहुः । तद्विधा इति भीमसेनादयः अनेन युद्धवीरेऽप्येषैव गतिरिति सूचयति ।

अथ रौद्रप्राणाश्रयविवक्षामध्ये[1] पुरुषार्थप्राणायातबीभत्साश्रयां गतिमाह अहृद्यात्विति । श्मशानरूपा युद्धपतितकबन्धप्रभृतिविरचिता[2] अत एव रणेन कश्मला जुगुप्सिता । आसन्नपतितत्वेन कलार्धतुर्यांशत्वादि, विकृष्टपतितत्वेन कलासार्धकलादि सूचयति ।

अथ वीरगतिमाह अथ वीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति स्यन्दितापस्यन्दितादेर्ग्रहणम् । तत्र च कलयार्धकलादि च प्रयोगः । तत एवोल्लासनिकाख्यं§

1 न - आहीर्णा 2 ढ - बीभत्सानुनयं 3 न - चकितैः 4 ड - इष्यते
5 ड - प्रकर्तव्या 6 ड - पद ।

-----

1 विवक्षयमर्यै 2 बन्धविहतिपरिचिता

* नर्तनकस्य लक्षणं तिस्रोऽथ यतयः कार्या विरामोऽन्ते द्रुतैस्त्रिभिः । लयो नर्तनकः प्रोक्तः साम्यात्र द्विपदी भवेत् । विजयारम्भहर्षेषु मत्तोन्मत्तप्रमत्तके । नर्तनकः प्रयोक्तव्यष्टक्करागस्य भाषया॥ इति । उत्फुल्लकस्य तु द्वौ द्रुतौ लघुरेकश्च चतस्रो यतयः स्मृताः । छिन्नकस्य विरामोऽन्ते लयमुत्फुल्लकं विदुः । उत्तमाधममध्यानां कामोन्मादविलासयोः । परिक्रमे पञ्चमेन ताटकं सचतुष्टयम् । मध्यमोत्तमपात्राणां प्रफुल्लकमिहेष्यते । छन्दश्चतुष्पदा चात्र गुरुमध्यविवर्जिता ॥

§ उल्लसनाख्यलयतालस्य लक्षणं कोहलमते—तोटकस्यैव यः पादः द्रुतद्वयलयत्रयः । मालिनी द्विपदा चात्र टक्करागस्य भाषया । अन्योन्यकार्यं संसर्गे मदे गर्वे प्रहर्षिते । उल्लसना प्रयोक्तव्या सर्वदा लयवेदिभिः ॥

[1]द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला।
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च॥ ५७
कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम्।
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः॥ ५८
मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः।
विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा॥ ५९
आसाद्य तु रसं हास्यमेतच्चान्यं च[2] योजयेत्।

तालमलाहुर्लक्ष्यविदः। द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठानं गन्तव्ये देशे यस्यामिति। मल्लघटीत्र्यश्रादि विकृष्टपतितत्वे कलासार्धलघुद्रुतप्रचारं सूचितमनेन वीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्पर्शभावत्वात्। तत्र गतिमाह कलाकालगतैरिति। पादैरिति बहुवचनेन त्रयः पादपाता गृह्यन्ते[1]। तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतैवगतिरिति लघुपातनं येषा, अथ वैको लघुपातो द्वावन्योन्यद्रुतपातौ कलामात्रं च विराममित्येवम्। उत्फुल्लकपरिक्रमः स चोभयोर्वीररौद्रयोः क्रमः। उत्तमानामिति। [2]ननु बीभत्सस्यैवोत्तमविषयतैवं? केनैतदुपदिष्टं भवतः?। पुरुषार्थसाधनो बीभत्सः उत्तमेष्वेवैतदभिहितरसविषयव्यभिचारियोगे तु[3]। मध्यमानां गतिमाह विस्मये चेति। चकारादावेगादौ व्यभिचार्यन्तरेष्वपि। विक्षिप्तः इतस्ततो गतो व्याकुलप्रायो लघुद्रुतबहुलः परिक्रमो यस्य। तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे स्थायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम्। पुनरेवामिति पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति। केवलं तत्र [4]'विस्मयो वदन उत्पाद्यो मुखरागे[5]'। एतच्चेति परं हास्यं स्मिताद्यतिहसितपर्यन्तं, यदोत्तमानां स्वस्थगतिरेव तदा मध्याधमानान्तु अपहसितातिहासितयोर्विक्षिप्तगतित्व-

1 ह - द्रुता प्रहरणाविद्धा 2 ज - एताश्चान्याश्च।

1 दृश्यन्ते 2 न तु बीभत्सस्य नोत्तम 3 योगिगत 4 विस्मयोचितं 5 मुख्यानि।

पुनश्च करुणे कार्या गतिः [1]स्थितपदैरथ ॥ ६०
[2]बाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ।
उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा [3]सस्वनरोदनः ॥ ६१
गच्छेत्तथाध्यर्धिकया[4] [5]प्रत्यग्राप्रियसंश्रये ।
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ॥ ६२
उत्तमानां तु कर्तव्या [6]सधैर्या भाष्पसंगता ।
निःश्वासैरायतोत्सृष्टै[7]स्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥ ६३
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ।
[8]मध्यानामपि सत्त्वज्ञा गतिर्योज्या विधानतः ॥ ६४
[9]उरःपातहतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः[10] ।

मेव। अन्यच्चेति तावद्विदूषकगतौवक्ष्यमाणम्, एवं प्रसङ्गाद् द्रुतहास्ययोग्यगतिरभिहिता[1]। करुणे तूच्यते पुनश्च करुण इति । "ज्वरार्ते चे"त्यादिश्लोकेन [2]यद्यपि स्तोकगतिरुक्ता तथापि यद्वक्ष्यत इति पुनश्शब्दार्थः । स्थितपदैः विलम्बितैः । आयतं दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टैस्त्यक्तैः। ऊर्ध्वनिरीक्षणैःदैवोपालम्भसूचकैः। न प्रमाणं तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभावःअपि त्वनियन्त्रितमेव पातात्मकं प्रमाणम् । अत एवात्र विलम्बितलयेन लघुत्रयेण द्रुतलयेन गुरुप्लुतमात्रेण च विरामेण जम्भटिकाख्यो* लयः कोहलेन दर्शितः । उरसः पात आभुग्नत्वात् ।

1 ड - स्थिरपदैः 2 ज - बाष्पाम्बुनद्ध 3 ड - सस्वर 4 ड - तथाविद्धःकया 5 ड - प्रत्यग्रगति न - प्रत्यग्रांप्रिय 6 ड - सधैर्यं 7 ड - उत्कृष्टैः 8 नडजझ - आदर्शेषु श्लोकार्धं न वर्तते 9 ज - नतः पाद ड - उरःपाद 10 ज - शोकव्याकुलचेतसः ड - शोकव्याकुलचेतनः ।

1 धृतहास्यत्रिभिरभिहिता 2 राजार्केति 3 यद्यस्तोक ।

* जम्भटिकालक्षणमुक्तं तुम्बुरुणा—आदावृजुद्वयं कृत्वा द्विद्रुतान्तविरामिकम् । पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटी नाम कीर्तिता । करुणारसपात्रेषु जम्भटीं संप्रयोजयेत् ॥ तदेव कोहलमते—"लघुद्वयं विधायाथ द्वौ द्रुतौ सविरामकौ। पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटीपात इष्यते । मरणे पतने चैवाप्रियस्य श्रवणे तथा । जम्भटिका सदा कार्या ह्युत्तमाधममध्यमैः । गुरुद्वया चतुर्मात्रा गुरुरन्ते व्यवस्थितः । ककुभेन प्रयोक्तव्या जम्भटी लयकोविदैः ॥" जम्भटी, जम्भेटी, जम्भटिका, जम्भेटिका च पर्यायवाचकाः।

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ॥ ६५
गाढप्रहारे [1]कार्या च [2]शिथिलाङ्गभुजाश्रया ।
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥ ६६
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिद्रुतस्य च[3] ।
गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६७
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
करौ वक्षसि निक्षिप्य [4]कुब्जीभूतस्तथैव च ॥ ६८
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य [5]प्रकम्पनम् ।
कार्यं शनैश्च[6] कर्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥ ६९
तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ७०

करुणप्रसङ्गात्प्रहारे गतिमाह । चूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि, [1]तेनाध्यर्धिकातोऽल्यान्तरंस्यात् । करुणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्तत्र [2]शीतः वर्षभवः संभाव्यत इति । नावगतिमाह शीतेन चेति । अथेत्यनेन मध्यमोत्तमानामनुभावन्यूनभावेन [3]शीतादिगतिं सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पनं सङ्कोचनं समुच्चीयते । एवकारेण सौष्ठवचातुरश्र्यादि निरस्यते । कराविति कटिपातरूपावित्यर्थः । गात्राणि पिण्डीकृत्य करौ वक्षसि च कृत्वा या गतिः लोके तस्याभिगमने [4]योऽयं शीताभिनयस्तत्र कर्तव्यः । प्रयोक्तृभिर्नटैर्गात्रकम्पनं[5] कुब्जीभूतो देह इत्यादि कार्यमिति पदसङ्गतिः । एवंकरुणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानके कथयति येचान्य इति । येषामुत्तमत्वं [6]कुलाद्यौचित्यात् । अथ सत्त्वविहीनाः ।

1 ड - कार्यै 2 ड - शिथिलांस 3 ड - गतिर्घूर्णपदैः 4 ड - अभिहतस्य
5 ढ - कुब्जीभूतः 6 ड - तु कम्पनम् न - च कम्पनम् 7 न - शनैस्तु ।

1 तेनाध्यङ्घिकातो 2 शीतभावः 3 गीतादि 4 यो भावः क्रियते शीताभिनयः 5 नात्र कम्पनम् 6 क - कलाद्यौचित्यात् ख - कुलाद्यौचित्यात् ।

विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं[1] च शिरस्तथा ।
भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकितैः[2] ॥ ७१
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव[3] बध्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठः स्खलितं व्रजेत् ॥ ७२
एषानुसरणे[4] कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं रवम्[5] ॥ ७३
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या[6] नृणामाक्षिप्तविक्रमा[7] ।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ७४
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः ।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥ ७५
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।

[1]तद्यथा— विराटपुत्र उत्तरः । द्रुतैरित्यनेन *धारालयादिः कोहलोक्तः सूचितः । अनुसरण इति शत्रोः पृष्ठतः आगमनमित्यर्थः । नृणां पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तनोपाहृतं मध्येमध्ये कृतधैर्यं यस्यामित्यर्थः । तेन मध्ये गुरुलघुपादपाता अपि । तदाह—क्वचिदासन्नपतितैरित्यादि ।

अथ शान्तरसेगतिर्वक्तव्या । सचप्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यमावहति, अतोऽन्तस्संस्काररूपता येषां वणिक्प्रभृतीनामस्ति "वीरप्रशान्ता वणिजः" इति वचनाद्यतिप्रभृतयोऽपि च शान्तरसप्रधानाः ये नाटकादौ प्रसक्ताः भवन्ति तेषामुभयेषामपि गतिमाह वणिजामित्यादिना । सचिवाः अमात्याः । स्वभावशब्देन तत्र तत्रानाविष्टमेव रूपमाह । नैष्ठिका-

1 ड - विधातं 2 ड - विलोकनैः 3 घूर्णपदैश्चैव 4 ड - अनुकरणे 5 ढ - विकृतस्वरम् न - विकृतं रवम् 6 ड - प्रकर्तव्या 7 नृणांच ।

1 ख - सत्त्ववादिना 2 क - अनाविष्टं भावाविष्टमेव ।
* धारालक्षणं कोहलमते आदावष्टौ द्रुता ज्ञेया अन्ते चापि द्रुताष्टकम् । विरामरहिता धारा अधमेषु द्रुते लये ।

[कृत्वा नाभितटे [1]हस्तमुत्तानं खटकामुखम् ॥ ७६
आद्यं चारालमुत्तानं[2] कुर्यात्पार्श्वे [3]स्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि [4]परिवाहितम् ॥ ७७
कृत्वा गात्रं [5]तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ।]
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥ ७८
यतीनां[6] श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ७९
[7]अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः[8] ।
[9]उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ८०
अचञ्चलमनाश्चैव [10]यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत्काषायवसनस्तथा ॥ ८१
प्रथमं समपादेन स्थित्वा [11]स्थानेन वै बुधः[12] ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत्[13] ॥ ८२
[14]प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम्[15] ।
[16]अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद्व्यतिक्रमात्[17] ॥ ८३

नामिति ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्तिता इत्यर्थः । युगं [1]चतुरहस्तम् । उपस्थिता झटिति संस्कारप्रबोधप्रभवा स्मृतिर्यस्य । शान्तत्वादेव हि हृदयं नियम्यमेषां[2] वणिगमात्ययतिप्रभृतीनां[3] निर्जने विषयेति सन्धिबन्धमेव नित्यनिरूपणपरं यस्य ।

---

1 ड - हस्तमुक्ताङ्के 2 ड - मुक्तानां 3 ड - तथान्तरे 4 न - चैव 5 न - ततो 6 ढ - श्रवणानां न - श्रमणानां ज - श्रमणीनां 7 ढ - आलोल 8 न - मात्रावलोकनः 9 च - उपस्थितगतिः 10 ड - तथालिङ्गसमाश्रितः 11 ड - कृत्वा 12 ड - बुधैः 13 ड - प्रयोजनम् 14 न - प्रसन्नवदनं 15 ढ - वशानुगः 16 न - सुनिषण्णेन 17 ड - गच्छेद्व्तिक्रमात् ।

---

1 क - चतुर्हस्तं 2 क - निर्गमवेलायां 3 क - निर्गम ।

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ८४

तथा[1] व्रतानुगावस्था अन्येषां लिङ्गिनामपि ।
विभ्रान्ता चाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥

शकटाख्यास्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ।
कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्धतगामिनी ॥ ८६

अन्धकारेऽथ याने च[2] गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शिभिः ॥ ८७

लिङ्गं जपभस्मकौपीनादि । अन्येष्विति नाममात्रवृत्तिषु तत्र तु विपर्यासो यथोचितं द्रष्टव्यः । तद्यथा, लोलं चक्षुः मनश्च, लिङ्गं पुनर्जटादि भवति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । व्रतानुगत्वं स्फुटयति विभ्रान्ता चेति । [1]उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते आगमेषु [2]तत्तदुचितैरित्थमेव गतिरित्यर्थः । [3]क्रमणादुत्क्रान्तं कृत्वा गतिः पाशुपतानां परमेश्वरव्रतधारिणां गतिरत्युदात्तेत्यर्थः । यदि वा परमयोग्यवस्थायां [4]नाकुलदर्शनमतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विषयमेवोद्भ्रान्तत्वं गतो । एवं रसान्तरसङ्गतिरुक्ता । [5]यच्चान्यैः रौद्रानन्तरं शान्तरसाभिप्रायेण पठितं ।

[6]"रूपादित्वनिराशंसः परोपायविचिन्तकः ।
चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजेत्" इति ।

[7]तदनर्थमेव, एतद्ग्रन्थे[8] पुनरुक्तमपुष्कलार्थं, पुस्तके कथं दृष्टमिति स्वकल्पितमेवेत्युपेक्ष्यम्[9] ॥

एवं रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन गमन इति[10] । विसर्पितैरपक्षेपणशून्यैः । मार्गप्रदर्शिभिः मार्गान्वेषण-

1 ड - व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः 2 ड - अन्धयानेन ।

1 क - उत्तमादि 2 क - तत्र तदुचितैरेवं 3 क - भ्रमणात् 4 कख - नाकुटिल 5 क - यस्त्वन्येर्वीररौद्रान्तरं 6 क - रूपाद्रिसत्त्व 7 ख - तदानवमेन 8 क - तद्ग्रन्थस्य 9 ख - उत्प्रेक्ष्यम 10 ड - इत्यर्थः ।

[1]रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ।
समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ ८८
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः[2] ॥ ८९
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले[3] ॥ ९०
विमानस्थस्य कर्तव्या ह्येषैव स्यन्दनी गतिः ।
[4]आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्थितम्[5] ॥ ९१
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।

पदैरित्यर्थः। कर्तव्या गतिरिति च्छेदः [1]तदाह चूर्णपदैः । समपादेन स्थानकेन [2]रथेन गतिः यस्मिन् देशे तं व्रजेत्, रथविशिष्टा वा गतिः, सामान्यके अकर्मकरभासिका शास्त्र इतिवत् । चूर्णपदैरित्यनेन *खण्डधारालयं द्रुतबहुलं गुर्वन्तं कोहलोक्तं सूचयति। कूबरं युगन्धरं, प्रतोदः प्रेषणकः, प्रग्रहो वल्गा, रथ्यानि वाहनानि तानि, प्रकृतिविभागौचित्येन विचित्राणि तुरगबलीवर्दखरोष्ट्रकानि चित्राणि लिखितानि अस्य सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते वर्जयेदिति यावत् । चूर्णपादानां लयविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं द्रुतैरिति[3] । रङ्गमण्डल इत्यनेनेदमाह- प्रवस्तुतोऽसौ[4] रथ्यामण्डल एव गतिक्रियां करोति तथात्र सर्वं तच्चित्रं[5] तद्रथाकृति कर्तव्यं तत्त्वनुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रतीयते। एवं सर्वत्र, अत एवाह विमानस्थस्यापीति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुष्पकादेरित्यर्थः । अथ रथप्रसङ्गादुद्भूतं क्रियान्तरमप्याह आरोढुमिति । उद्वहेदूर्ध्वं प्रापयेत् । वैपरीत्येन अधोमुखत्वेन गात्राधोनयनेन

1 ड - अधस्स्थस्यापि 2 ड - प्रग्रहाकुलम् 3 न - रङ्गमण्डलम् 4 ड - आरूढं 5 ड - स्थितः ।

1 क - तामाह 2 ख - अधमेन 3 ख - पुनर्ग्रहधूरिति 4 ख - रथ्या 5 ख - तच्छत्रम् ।

* खण्डधाराया लक्षणं—"वेदखत्रिदाः खण्डधारा"

अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥ ९२
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ॥ ९३
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ॥ ९४
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ।
विकीर्णवसना[1] चैव तथा भूगतलोचना ॥ ९५
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशात्तथा[2] ॥ ९६
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु[3] ॥ ९७
[4]तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत्[5] ।
प्रासादे [6]यन्मया प्रोक्तः प्रतारः केवलो भवेत् ॥ ९८

चेत्यर्थः । अथाकाशगतिं विमानप्रसङ्गादाह - अधोऽवलोकनेनेति। मण्डलावर्त-परिवर्तुलगतिरितिकेचित् । आकाशीयानां चारीमण्डलानां पुनःपुनरावर्तनेनेति तूपाध्यायाः। एतामिति वक्ष्यमाणां कारयेन्नाट्याचार्यो नटैः। ऋजुभिः सरल-ललितजङ्घैः। अत एवायतैरुत्क्षिप्तपातितैः, कुटिलया गत्या आवर्तितैः भ्रमितैः। उन्नतनतैरित्यन्ये पठन्ति, उत्क्षेपकाले उन्नतैः पातनकाले तु नतैरिति व्याचक्षते । [2]भ्रश्यत इत्यबुद्धिपूर्वकं पतत इत्यर्थः। अपविद्धौ त्वरितडोलाकारपातौ भुजौ यस्याम्। अर्थवशादिति स्फुटयति प्रतार इति। तटादवतीर्य ततः शरीरं

---

1 ढ - वदना 2 ड - वशाद्बुधैः 3 ड - सोपाने निक्षिपेन्नरः 4 ड - अथावतरणं 5 न - गात्रमानस्य रेचयेत 6 ड - या मया प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ।

---

1 ख - नाट्याचार्यो......सरल 2 ख - दृश्यतः ।

जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत्।
तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षः[1] प्राज्ये पाणिविकर्षणैः॥ ९९
किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते।
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः[2]॥ १००
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा[3]।
अशेषाङ्गाकुला[4] धूतवदना गतिरिष्यते॥ १०१
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः[5]।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयोनञ्चितेन च॥ १०२
प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत्।
केवलं[6] तत्र विक्षेपमङ्घ्रिष्वङ्ग[7] भवेदथ॥ १०३
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः[8] पदैः।

प्रयोगेन तारयेत्। प्रतारणमिति[1] एतत्प्रकारं व्याचष्टे। जलप्रमाणापेक्षा त्विति। एतत्स्फुटयति तोयेऽल्प इति। उत्कर्षः ऊर्ध्वं नयनं,प्राज्ये भूयसि जले यः प्रचारस्तत्र पाणिविचित्रकर्षणेन पताकसर्पशीर्षकादिनोपलक्षितगतिरिति संबन्धः। अबुद्धिपूर्वकन्तु जलेन नीयमानस्य गतिमाह प्रसार्येति। एकैकामिति पर्यायेणेत्यर्थः। अशेषेऽङ्गे आकुलत्वं यस्यां गतौ तथा आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं तुलयत्, अस्वतन्त्रत्वाच्चैवं भवति। कैश्चित्तु पर्यायशः पार्श्वत्व-मुक्तं, तदसत्। परिवाहितं ह्येतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रतरणे तत्स्यात्, नत्विह। जलप्रसङ्गात् नौगतिमाह—नौस्थस्येति। एवं प्रसङ्गान्नौगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवा-रोहणमनुसन्धत्ते। प्रासादारोहणमिति। ननु वृक्षप्रासादादि तत्र किं रङ्गमण्डले

---

1 न - उत्कर्षैः 2 ड - बाहुविकर्षणैः 3 ढ - वारिणः 4 ड - पूर 5 च - द्रुतैस्तूर्णैः पदैर्गतैः 6 ड - तूर्ध्वं 7 न - अङ्के 8 ड - अतिक्रान्तोत्थितैः।

1 ख - एतत्प्रकारं क - एतत्प्रचार।

सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥ १०४
एतदेवावतरणं सरित्स्वपि[1] नियोजयेत् । *
अनेनैन विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ॥ १०५
संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।
[2]कस्मान्मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥
अङ्कुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद्धयम् ।
[3]प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥ १०७
[4]अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरि पातितैः ॥ १०८
[5]पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंयुतैः[6] ।
पार्श्वक्रान्तपदं कृत्वा[7] स्वस्तिकं रेचयेदिह[8] ॥ १०९

रथचित्रपटादिन्यायेन दर्शनीयं, नेत्याह संज्ञामात्रेणेति । संज्ञा उक्तरूपारोहणाद्यभिनयः ।

प्रसङ्गादन्यत्राप्यभिनयं दर्शयति । अङ्कुशग्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादिवियोगेऽपि रथगमनाद्यभिनयनं न युक्तम् । सौकर्यात्तु तत्करणमपि भवत्विति भावः । स्वस्तिकसंयुतैरित्युक्तमेव विभजति पार्श्वक्रान्तमिति । एवं देशापेक्षया गतिरुक्ता । नागादिप्रसङ्गात्तु सर्पगतिरपि ।

1 न - सरस्स्वपि

* "अतिक्रान्तेन......नियोजयेत्" (१०२-४) इति त्रयः श्लोकाः जादिबान्तेष्वादर्शेषु "तथाऽवतरणं चैव" (९७) इति श्लोकार्धस्य पश्चात् "प्रासादे यन्मया" इति श्लोकार्धस्य पूर्वं वर्तन्ते ।

2 च - तस्मान्मृत इति 3 न - प्रतोदग्रहणाद्यानं 4 द - आदर्शेऽयं श्लोको न विद्यते 5 द - अन्तस्थानां 6 च - संश्रितैः 7 ढ - कुर्यात् 8 न - योजयेदिह ।

विटस्यापि च कर्तव्या गतिर्ललितविभ्रमा[1]।
पादैराकुञ्चितैः[2] [3]किंचित्तालाभ्यन्तरपातितैः॥ ११०
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ[4] तथा [5]हस्तौ पदानुगौ।
खटकावर्धमानौ तु[6] कृत्वा विटगतिं व्रजेत्॥ १११
कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः।
[7]अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत्॥ ११२
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैरृजुभिस्तथा।
[8]समुद्वहन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत्[9]॥ ११३
अथ वृद्धस्य कर्तव्या [10]गतिः कम्पितदेहिका[11]।
[12]विष्कम्भनकृतप्राणा[13] मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा॥ ११४

अथावस्थाभेदेन गतिं निरूपयन् विटावस्थायां तावदाह विटस्यापि चेति। स्वं प्रकृत्युचितं यत्सौष्ठवम्। कञ्चुकमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्तिः तदिच्छत्यात्मन इति "क्यचि च" कञ्चुकीयः। वयोऽवस्थाविशेषत इति यदुक्तं तद्विभजत्येवमिति वक्ष्यमाणक्रमेण। विष्कम्भः स्थैर्यं तद्येषामिति मत्वर्थीयोऽकारः। समुद्वहन्निति यत्नेनाकर्षन्।

एतदेव दृष्टान्तेन शिक्षयति पङ्कलग्न इवेति। अत एव * खञ्जकहेलाविलम्बितलघुमयस्य कोहलोक्तस्य सङ्ग्रहः। विष्कंभने यष्ट्यादिके कृतं सम-

---

1 द - विक्रमा 2 न - आकुञ्चिता 3 ड केचित् ढ - कैश्चित् 4 ड - पदायुक्तौ 5 न - हस्त 6 द - च 7 ढ - आवृद्धस्य 8 ड - समुद्वहन्स्तथाङ्गानि न - समुद्वहंश्च गात्राणि 9 ढ - व्रजन् 10 न - द्रुतः 11 न - देहिता 12 ड - विष्टम्भन 13 ढ - कृताप्राण।

---

* खञ्जकस्य लक्षणं तुम्बुरुणोक्तं यथा—प्रथमं कुटिलं कृत्वा घनमेकं द्रुतद्वयम् - गुर्वन्तं खञ्जकं नाम शम्याताला निरन्तरः॥ हेलायास्तु तेनैव—चत्वारोऽथ नखाः पूर्वं द्विवक्रं तदनन्तरम्। पुनरप्येवमेव स्याच्छम्यातालो निरन्तरः। पादैर्द्वादशाभियुक्तः। कार्याः शेषाश्चतुर्गुणम्। चच्चत्पुटस्य भेदोऽयं हेलाया विधिरुच्यते। वेश्याद्विजवधूनां च क्रीडारम्यकुटुम्बिनाम्। भवनप्रतिहाराणां योजयेत्तत्परिक्रमे॥ कोहलमते तु तस्याः

[1]कृशस्यापि हि कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
[2]व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ॥ ११५
[3]विष्कम्भनकृतप्राणः[4] कृशः क्षामोदरस्तथा ।
[5]क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ॥ ११६
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
कम्पनं चैव गात्राणां [6]क्लेशनं च तथैव हि[7] ॥ ११७
[8]दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
विकूणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥ ११८
स्थूलस्यापि हि[9] कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
समुद्वहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥ ११९
[10]विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलस्तथा ।
श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ॥ १२०
मत्तानां तु गतिः कार्या मदे[11] तरुणमध्यमे ।

न्वितं प्राणो बलं येन । विकूणनं सङ्कोचनं विमर्दनमिति मिश्रपरिहारार्थम् । स्थूलस्येति महाकायस्य श्रमकृत्स्वेदः ।

---

1 प - कृशस्याप्यभिनेयावै 2 द - व्याधिग्रस्तस्य च तथा तपःशान्तस्य चैवहि 3 द - विष्टम्भन 4 न - कृतःप्राणः 5 द - क्षामस्वरश्चैवभवेत् 6 द - क्लेशेन च 7 ङ - च 8 द - दूताध्वगस्यापि गतिःशनैः 9 ङ - तु 10 द - विष्टम्भ 11 द - पदे ङ - मन्दे ।

"चत्वारो लघवः पूर्वमन्ते च गुरुणी तथा । पुनरप्येवमेव स्यान्मात्रा ह्यधमजातिषु । प्रयोक्तव्याद्यव हेला तालश्चञ्चत्पुटस्य च ॥ उद्यानभवनक्रीडादीपिकालोकने तथा । भविष्यन्नायके चैव कन्यानां टक्करागतः । मालववेसरिकाख्यो रागोऽत्र विहितः सदा॥ इति । विलम्बितालक्षणं तु कोहलेन "लघुनी गुरुणीचैव लघू आद्यन्तयोर्गुरू विलम्बिता ध्रुवा ज्ञेया षट्पितापुत्रभङ्गकृत् । सर्वासामेव नारीणामभिसारपरिक्रमे । सौम्या तु द्विपदीचात्र गेया मालवकैशिके ॥" इति ।

वामदक्षिणपादाभ्यां [1]घूर्णमानाऽपसर्पणैः ॥ १२१

[2]अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
विघूर्णितशरीरा च [3]करैः [4]प्रस्खलितैस्तथा[5] ॥ १२२

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या [6]गतिस्त्वनियतक्रमा ।
[7]बहुचारीसमायुक्ता [8]लोकानुकरणाश्रया ॥ १२३

[9]रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिर्मित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥ १२४

गायत्यकस्माद्धसति [10]सङ्गेचापि न सज्जते[11] ।
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ॥ १२५

कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते[12] ।
कदाचिदुपविष्टस्तु[13] [14]शयानः स्यात्कदाचन ॥ १२६

नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्तो भवति ह्येवं[15] तस्यैतां[16] कारयेद्गतिम् ॥ १२७

स्थित्वा नूपरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
[17]बद्धां चारीं तथा चेवं कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥ १२८

अनेन चारीयोगेन [18]परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
बाह्यभ्रमरकं चैव [19]रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥ १२९

---

1 ड - घूर्णमानोऽपसर्पणैः 2 ड - अपकृष्टे 3 ड - पदैः 4 द - प्रचलितैः 5 द - अथ 6 न - गतिस्तु नियत ड - गतिश्च ।नियत द - गतिस्त्वभिनयक्रमा 7 द - बाहु 8 द - लोकार्थं 9 न - रूक्षस्फन्दित ड - रूक्षस्फटिक प - रूक्षस्फुरित 10 न - रुदतीह तथा पुनः 11 द - संहृते 12 ड - अवतिष्ठति 13 प - उपतिष्ठति 14 ड - शयितः स्यात् 15 ड - एष 16 प - तस्य तां 17 ज - बध्वा 18 ड - परिक्रम्य चतुर्दिशम् 19 द - रङ्गकोणं तु योजयेत् ।

त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सह गतिर्भवेत्॥ १३०
[1]त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः।
विकलाङ्गप्रयोगेण [2]कुहकाभिनयं प्रति॥ १३१
[3]एकः खञ्जगतौ [4]नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत्।
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः॥ १३२
[5]स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु।
[6]गमनेन निषण्णः[7] स्यादन्येन चरणे न तु॥ १३३
इतरेण [8]निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत्।
एषा [9]खञ्जगतिः कार्या तलशल्यक्षतेषु[10] च॥ १३४
[11]पादेनाग्रतलस्थेन गतिः कार्याञ्चितेन तु[12]।
निषण्णदेहा पङ्गोस्तु[13] [14]नतजङ्घा तथैव च[15]॥ १३५

पद्भ्यां सह विपर्ययगतैरिति पादचेष्टा तथा करकर्मण्यनुवर्तनीयेति। कुहकाः अधमा लिङ्गिन इति केचित्। कुहकशब्देन हास्यरस इत्येतत्। तले पादतले [1]शल्यादिक्षतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाग्रतलस्थेनेति * नर्कुटः।

1 ड - विविधानुगतिः 2 द - कुहना 3 ड - एतत् 4 द - नित्यस्तब्धो 5 न - स्तब्धेनोद्वाहनं द - स्वयेनोत्थापनं (?) 6 द - आदर्शे श्लोकार्धं न दृश्यते 7 ड - विषण्णः 8 ड - विषीदेत् 9 न - खण्डप्रयोगेषु 10 न - क्षतेषु प - 11 न - पुनरग्रतले गम्ये 12 ड - अश्चितेन व्रजेत्तथा 13 न - कार्या तु कर्तव्या 14 द - नते जङ्घे 15 द - तु।

1 कस्यादि

* नर्कुटस्य लक्षणं यथा—"गुरुणी लघुनी गाद्विाद्विरभ्यस्ते प्रयोजयेत्। तद्ध्रुवा नर्कुटं प्रोक्तमेतदर्धेन नर्कुटी॥ शकारेण प्रयोक्तव्यं हास्ये विटविदूषकैः! नर्कुटं नर्कुटे वृत्ते हिन्दोलस्य तु भाषया॥" इति। तुम्बुरुणापि "वेश्याचेटविटप्रेष्यस्त्रीविधानां नियोजयेत्" इति नर्कुटीनर्कुटयोर्विनियोग उक्तः॥

सर्वसंकुचिताङ्गा च [1]वामने गतिरिष्यते ।
न तस्य विक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ॥ १३६
सोद्वाहिता चूर्णपदे सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता[2] ॥ १३७
अङ्गकाव्यकृतं [3]हास्यं हास्यं नेपथ्यजं[4] स्मृतम् ।
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ॥ १३८
[5]यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत्[6] ।
[7]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ १३९
[8]अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः[9] ॥ १४०
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ।
[10]चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः[11] ॥ १४१
यस्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ।
तस्मात्तु [12]प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः ॥ १४२
[13]गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।

---

[1]प्रवेश इति यद्यस्मादीदृशः प्रवेश्यमानः पात्रविशेषः रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति। प्रवेशपदेन नाट्य एव रसो न लोक इति दर्शयति । असंबद्धं निरर्थमनुचितं च, तद्व्याचष्टे अनर्थकैरश्लीलैश्चेति, अश्रियमशोभां रातीति रेफस्य लत्वम् । तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेकः प्रकारः क्वचित् द्वौ

---

1 ढ - वामेन 2 ड - समन्विता 3 ड - वाक्यकृतं 4 ड - नैपथ्यजं 5 ड - च ईदृशः न - यदीदृशो भवेद्विप्राः अङ्गहास्यं तु तत्स्मृतम् 6 ढ - तत्स्मृतम् 7 द - अयं श्लोकः "काव्यहास्य' मिति श्लोकस्यानन्तरं नेपथ्यहास्यलक्षणमिति दृश्यते लेखकप्रमादात् । 8 द - आयतत्वाश्वतत्वाच्च (?) हास्यं नेपथ्यजं तु तत् 9 ड - असंबन्धप्रभाषणात् 10 द आदर्शे अयं श्लोको न वर्तते 11 प - गैरिकादिविभूषणैः 12 ड - प्रकृतीर्ज्ञात्वा 13 प - गतिं ।

---

1 पङ्क इतीयमन्वसात् ।

[1]स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ १४३
तथा दक्षिणहस्ते च[2] कुर्याच्चतुरकं पुनः[3] ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ॥ १४४
[4]पर्यायशः [5]संनमयेल्लुयतालवशानुगः ।
[6]स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ १४५
[7]अलाभलाभाद्भुक्तस्य[8] स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ।
[9]कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिक्रमात् ॥ १४६
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ॥ १२७
[10]शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

कश्चित्सर्व इत्यनेन क्रमेण विदूषकः स्वामिनः प्रकृतिं राजामात्यश्रेष्ठि[1]प्रकृति-भावं चित्तवृत्तिं करणीयं ज्ञात्वा विभागः कार्यः । [2]न च राजनि संनिहितेऽश्लीलभाषणं समुचितम् । एवं सर्वत्रोह्यम् ।

गत्युपयोगिनं वृत्तान्तमस्याभिधाय गतिमाह—स्वभावजायामिति । अनावेशे सति [3]वक्रवद्गमनस्योक्तत्वात् । लयो विलम्बितः, तालः द्रुतलघुगुरुप्राय इह स्वीकृतः । [4]अन्या द्रुतलयत्वेन द्रुतकालमानाद्बाहुल्येन [5]शोकादिः स्वभावजा । गर्वात्मकोऽपि विकारो भवतीत्याशयेनाह अलाभलाभादिति । अलाभः लाभपूर्वकाल्लाभात् । भुक्तं वस्त्राद्युपलक्षयति । भयादौ तु [6]परित एवास्य

ड - सभावजाया 2 ड - हस्तं च ढ - हस्तं तु ड - ततः ढ - तथा 4 ड - पर्यायतः 5 न - संनमेच्चत् ड - संनमेत प - स्वभावजाता 7 ड - अलभ्य 8 ड - भक्षस्य द - उत्कस्य 9 द - मातृकायामयं श्लोको न वर्तते 10 ड - इदं श्लोकार्धं नसंज्ञकादर्शेऽत्रैव वर्तते । प - मातृकायां तु "अलाभलाभा"दिति श्लोकार्धानन्तरमेव । जझढडत मातृकासु तु न विद्यते ।

—····—

1 प्रभृति 2 स हि 3 वक्रत्वं गमनस्य 4 न्यायतरं चरत्वेन प्लुतकालः 5 अद्यशोकादिः क - अन्यशोकादिः 6 प्रोक्तं न प्राक्.

गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी[1] ॥ १४८

[2]वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः ।

[3]गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजा तथा ॥ १४९

[4]सगर्विता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।

[5]जात्या नीचेषु योक्तव्या[6] विलोकनपरा गतिः॥ १५०

क्रमः । (शकारस्यापीति) शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः । शकारोपलक्षितशकादिजनपदवासीत्यन्ये, यद्वक्ष्यते 'शकाराभीरचण्डाल' (अध्या १७—६०) इत्यादि । हीनाशय उत्तमपदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये । [1]अध्वहारस्य श्लोकः—

प्राकृतेऽपि शकारस्य विभूतिर्न प्रसिद्धये ।
तद्विभूतिरपभ्रंशे तापस्येव प्रकाशिता[2] (?) ॥

ममापि चात्रार्थे श्लोकः—

लब्धापशब्दघटना विधुतश्च धर्मः
स्वार्थप्रतीतिकलनां प्रति का कथैव ।
[3]मूर्धन्यतां गमयता भवता शकारः
शक्नोति यत्र न विधे हृदि किं न्यधायि ॥

तथा—

सकलजनतालभ्यः सोऽयं शकार इति स्फुटं
विरचयति यन्मूर्धन्यत्वं विधुर्हतलक्षणा ।
हततनुरियं लोके जातापशब्दपरम्परा
परिचयमयी वार्ता कीर्तिं निकृत्य निकर्तनी ॥ इति

प्रतिज्ञाचाणक्ये तन्महाकविना भीमेन राजापि विन्ध्यकेतुः शकार इति भूयसा व्यवहृतः । वस्त्राभरणसंस्पर्शालोकनगर्वयोगोऽत्र पक्षे क्लिष्ट-

---

1 न - अर्धनिमेषिणी 2 न - वस्त्राभरणसंस्पर्शे 3 द - मातृकायां श्लोकार्धं नास्ति 4 ड - गर्विता चूर्णपादस्य 5 श्लोकोऽयं द मातृकायां न वर्तते 6 ज - कर्तव्या ।

---

1 अथ हास्यस्य 2 प्रकाशिका 3 मूर्धन्यतोऽङ्गममता ।

असंस्पर्शाच्च लोकस्य [1]स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ।
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादयः[2] ॥ १५१
तेषां देशानुरूपेण[3] कार्यं गतिविचेष्टितम्[4] ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ॥ १५२
स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत्[5] ।
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १५३
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
[6]आलीढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥ १५४
जानूपरि करं [7]ह्येकमपरं [8]वक्षसि स्थितम् ।
[9]अवलोक्य दिशः[10] सर्वाश्चिबुकं बाहुमस्तके ॥ १५५
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
[11]नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥ १५६
सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ॥ १५७

तरः न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित्प्रसिद्धः, म्लेच्छजातीनां पृथगेव निर्वक्ष्यते "म्लेच्छानां जतयो यास्तु" इत्यादिना, तस्मादिहायमीदृश एव शकार इति युक्तम् ।

प्रभविष्णुनेति वचनादिदं सूचयत्यसाववतरणप्राधान्येन, ये ऋक्षवानरादयो जाम्बवत्सुग्रीवाङ्गदहनूमत्प्रायाः, तेषामेवेयं गतिः । अन्येषां तु स्वजात्यानुरूप्येणैव । तस्यैवेत्यालीढस्यानुगतं गात्रं वामभागगमनमित्यर्थः ।

---

1 ड - अङ्गानि 2 द - पुलिन्दाद्या द्विजोत्तमाः 3 ड - गतिविचारेण 4 द - विचेष्टितैः 5 द - प्रतियोजयेत् 6 ड - आलीढस्थानकं 7 ड - चैकं 8 न - चोपरि द - चैव स्वस्थितम् 9 द - विलोलितं शिरः कृत्वा न - विलोकितं शिरः कृत्वा 10 ड - दृशः 11 श्लोकोऽयं दसंज्ञके नास्ति ।

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥ १५८

[1]नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च[2] लोकतः ।
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥ १५९

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च[4] ।
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च[5] ॥ १६०

[6][स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते] ।
[7]वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥ १६१

तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥ १६२

लतानितम्बगौ हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम्* ।
[दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६३

यामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च[8] ॥ १६४

चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत्]
[9]रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥ १६५

1 ड - नोक्ताश्च 2 ड - ताश्चापि 3 द - आदर्शे श्लोकस्यार्धं न वर्तते 4 ड - आभरणेषु च 5 द - वा 6 द - आदर्श एव दृश्यते 7 ढ - स्थानकत्रयलक्षणविनियोगपाठः कखगघचभम आदर्शेषु समान एव। कुण्डलीकृतस्तु पाठो तदन्येष्वादर्शेषु दृश्यते। जायसेनापतिशार्ङ्गदेवकुम्भकर्णैः पूर्वः पाठ एव गृहीतः, भोजदेवेन त्वपर इति ज्ञायते। 8 ढ - निर्वहणेषु च - द निर्बलेषु च 9 द आदर्शे श्लोकद्वयं न वर्तते। ड - आदर्शे वर्तते.

* आयतं स्त्रीणामेव स्थानकमिति केचित्, रङ्गावतरणारम्भे पुरुषाणामपीति परे ॥

मन्मथेर्ष्योद्भवं कोपं तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥ १६६
स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
[[1]समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥
समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थं तु तद्भवेत्] ।
[2]पुरो विचलितस्त्र्यश्रस्तदन्योऽपसृतः समः ॥ १६८
पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ॥ १६९
अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ।
[3]विलासलीलाबिब्बोक[4]शृङ्गारात्मनिरूपणे[5] ॥ १७०
स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं [6]भर्तृमार्गावलोकने ।
[स्त्रीणामेतत्स्मृतं[7] स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥ १७१
निश्चये परितोषे च वितर्के [8]लज्जिते तथा] ।
पादः [9]समस्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥ १७२
सूचीविद्धमविद्धं वा [10]तदश्वक्रान्तमुच्यते ।
[11]स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥ १७३
कुसुमस्तबकादानं परिरक्षणमेव च ।
वित्रासनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥ १७४

---

1 द - समस्थितो वामपादस्त्र्यश्रस्तालान्तरोऽपरः 2 ड - श्लोकद्वयं—कादिषान्तेषु भमयोश्च वर्तते, नान्येषु । 3 ड - अयं कखगघचछडभम - आदर्शेष्वेव ड - विवाहलीलालावण्ये 4 ड - शृङ्गारादि 5 क - निरूपणैः 6 ड - तथा 7 द - स्थितं 8 ड - चिन्तने 9 ड - समुत्थितः द - समस्थितस्त्वकः 10 द - ह्यश्वक्रान्तं तदुच्यते 11 दनजझठप - मातृकासु श्लोकद्वयं न दृश्यते ।

स्थानेऽस्मिन्संविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः।
[2][शाखावलम्बने कार्यं स्तवकग्रहणे[1] तथा॥ १७५
विश्रामेष्वथ नीचानां[3] नराणां चार्थयोगतः[4]]
[5]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते॥ १७६
[6]भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेत्समुपस्थिता।
एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च॥ १७७

[7]पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम्।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम्[8]॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम्।
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम्[9]॥ १७९
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत्।
तेनैव समकालं च [10]लताख्यं वामकं भुजम्[11]॥
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वे न्यसेन्नाभितटे ततः[12]।
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम्॥ १८१

स्खलितमिति पदम्। [1]तथा विशेषेण च्युत इत्यर्थः। प्रकृतिसंस्थितामित्यविशेषोक्ता प्राधान्यात्प्राथम्यात् [2]तदस्ति(?)गतिरित्युच्यते। [3]कृत्वावहित्थमित्यादि। वामश्चेति। [4]लताख्यं बाह्यपार्श्वे कनिष्ठाङ्गुलिदेशे।

---

1 न - ग्रहणे 2 श्लोकोऽयं कादिचान्तासु मातृकासु न वर्तते 3 ङ - एवानां 4 द - नराणामर्थयोगतः 5 श्लोकोऽयं कादिछान्तेष्वेव वर्तते 6 छ - भग्नेऽवस्थानके 7 श्लोकार्धमिदं कखगचछेषु न वर्तते 8 ङ - करम् 9 द तालमात्रं समुत्क्षिपेत् 10 ढ - तालाख्यं 11 द - वामपादकम् 12 द - पुनः।

1 क - पदं 2 क - तमस्ति 3 क - कुलावहित्थामिति ख - तूलावहित्थमिति 4 ख - लतास्यं।

ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं[1] च दक्षिणम्।
लीलयोद्वाहितेनाथ [2]शिरसानुगतेन च ॥ १८२
[3]किंचिन्नतेन[4] गात्रेण गच्छेत्पञ्चपदीं ततः।
यो विधिः पुरुषाणां तु[5] रङ्गपीठपरिक्रमे ॥ १८३
स एव प्रमदानां वै कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः।
षट्कलं तु न कर्तव्यं[6] तथाष्टकलमेव च ॥ १८४
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं[7] तद्भवेत्स्त्रियाः।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥ १८५
[8]स्थानीया याः स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतिम्।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥ १८६
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥

यो विधिरिति वामवेधं ततः कुर्यादिति। अतिदेशेन चेदं दर्शयति यावती काचिद्रसप्रकृतिदेशकालापेक्षा नृणां गतिरुक्ता सा सैवोक्तविलासरूपप्रकारानुविद्धा[1] स्त्रीणामपि विवक्षिता। [2]दिक्कलापरिमाणत्वं यत्र शोभोदात्तं तत्र विशेषमाह। एतत्प्रागेव व्याख्यातं चतुष्कलादभ्यधिको न स्त्रीणां मानविधिरिति। अष्टकलग्रहणं तदप्यधिकं मानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति। अन्यथा षट्कले निषिद्धे [3]काष्टकलस्य संगतिस्तन्निषेधेन। स्थानीया मध्यमवयसः, अत एव मध्यमप्रकृतित्वमनूद्यम्। [4]आद्यं दक्षिणम्। परिवाहितमिति

1 ङ - पादं 2 ङ - शिरसोऽनुगतेन द - शिरसात्र 3 सार्धः एकः श्लोकः कखडढ - मातृकास्वेव 4 द - नमत 5 द - हि 6 द - षट्कलं तत्तु कर्तव्यं न - न प्रयोक्तव्यं 7 द - खेदने 8 ङ - स्थवीयसीनामेतासां।

---

1 ख - रूपानुविद्धा 2 क - दिक्कालपरिमाणत्वं ख - दिक्काल 3 क - काष्टकलास एकत्रिकः ख - काष्टकलासंकेतिकं तन्निषेधेन 4 ख - अथ।

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी॥ १८८
[1]किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्ध भुजविक्रमा।
स्थानं कृत्वावहित्थं च[2] वामं चाधोमुखं भुजम्॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम्।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता॥
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः।
या पूर्वमेवाभिहिता [3]ह्युत्तमानां गतिर्मया॥ १९१
स्त्रीणां कापुरुषाणां च [4]ततोऽर्धार्धं तु[5] योजयेत्।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद्गतिचेष्टितम्॥ १९२
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः।

समद्संविभागमधमानां गतिमाह प्रेष्याणामित्यादि। उद्भ्रान्तगामिनीति नपुंसकविकारा, आविद्धो वर्तनाबहुलो बाहुजानां [1]विक्रमस्य नार्या अर्धामिति समासः लक्षणा तृतीयप्रकृतिरुच्यते, [2]समप्रविभागविवक्षया चार्धनपुंसकमिति चतुष्क[3]उदात्तत्वं पुरुषाणां लालित्यं योषितां गतौ। गतिरिति चतुस्ताला तत्कर्मला च, अनुत्तमस्त्रीणां द्वितालाद्विकलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणां, मध्यकराणामेकताला [4]एककला चेति। किमुत्तमानामेवेयं स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमानां नृणां [5]अपुंसां यद्गतिचेष्टितं तदेव तदोदात्तमध्यमोत्तमनीचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मकराणां कुर्यादित्युत्तमग्रहणम्।

---

1 ड - क्वचित् 2 च - तु 3 द - पूर्वमेव विहिता 4 द - तदर्धेन तु
5 ड - च।

---

1 क - विक्रमः स्यात् 2 क - संप्रति त्रिभाग 3 क - उदारत्वं 4 क - द्विकला
5 ख - अयं सा।

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा[1] ॥ १९३
न तस्यां[2] सौष्ठवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
[3][तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत्]
विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः[4] ॥ १९५
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
[5]व्याजेन क्रीडया वापि तथाभूयश्च वञ्चनात् ॥ १९६
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
[6]धैर्योदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १९७
[7]स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद्वेष[9]वाक्यविचेष्टितैः ।

सर्वग्राहकं दर्शयितुं यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानामपीति । तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो गृह्णाति तदीयैव तस्य गतिः । विपर्ययपरिग्रहे च विशिष्टार्थं [1]कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः कस्यचित्कार्यस्य साधनाय, यथा विदूषकस्य संकेतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । क्रीडा यथा इष्टजनस्याकृतौ नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषकं वञ्चयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

अपिचेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्ययं दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्ययप्रसङ्गेन व्यभिचारिभावसात्त्विकोपाङ्गाद्यभिनयविपर्ययमप्याह धैर्यौदार्येणेति । [2]धैर्यौदार्ये सामान्याभिनयोक्ते । ताभ्यां भावा उपलक्ष्यन्ते । बुद्ध्येति स्थायित्वम्, सत्त्वेनेति सात्त्विकाः, कर्मणेति [3]स्थानकादिविषयः, वेषेति आहार्यप्रकाराः, वाक्येति वाचिकगतसंस्कृतादिप्रयोगः, चेष्टितैरिति अन्तरालस्थाने त्रिपताकादयः ।

---

1 ड - गतिविक्रमा 2 द - तस्य ड - तस्याः 3 - अयं श्लोकः कादिछान्तेष्वादर्शेषु न वर्तते 4 ढ - नपुंसके 5 न - व्यायामेन क्रीडयापि 6 ड - धैर्योदारेण 7 ड - न स्त्रीपुंस 8 प - एष छ - एव ।

1 ख - करणं 2 ख - धैर्यौदार्या 3 क - सात्त्विकादि ।

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः [1]प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥ १९८
[2]मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान्स्त्रीभावमाचरेत् ।
[[3]जातिहीनाश्च[4] या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥ १९९
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः[5] ॥ २००
स्वस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ॥ २०१
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम्] ।
[6]तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च[7] ॥ २०२
नानाभावसमायुक्तस्तथैव[8] शयनाश्रयः ।
विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ [9]त्रिकं किंचित्समुन्नतम् ॥
[10]हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।

यथास्थानकगतैः पूर्वपश्चाद्भावि तथोपवेशनात्मकमासनमपीति तद्विधमाह तथासनविधिरिति । तथैवेति गतौ [1]हि शयनमपि पूर्वपश्चाद्भावि शयनाश्रय इति शेषः, विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ विस्तीर्णान्तरौ सुन्दरौ पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोगः । स्वस्थे पुंसि यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नतं स्यादिति संबन्धः । "इति शब्देन वाक्यार्थः, स्यादित्यत्र कर्तव्याख्येय" इति स्यादिति । हस्ताविति कर्कटरूपौ

---

1 ङ - प्रेषिताप्रेषितैः 2 ङ - मृदुमन्द द - मृदुसत्त्व 3 श्लोकत्रयं कादिछान्तेषु न दृश्यते 4 ङ - विजातीयास्तु 5 ङ - तथैव च न - तथापरः 6 छादिसकलादर्शेषु—अथासनविधिः 7 ङ - नृणां स्त्रीणां विशेषतः द - वा 8 ङ - तथा च 9 ब - वक्षः 10 स्वस्थाद्यासनलक्षणविनियोगश्लोकाः नम - मातृकयोः पाठभेदतया दृश्यन्ते । नमातृकापाठस्तु भमपाठक्रम एव दीयते संवादबाहुल्यात्

---

3 क - गते ख - गतौ

षादः प्रसारितः किंचिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥ २०४
शिरः [1]पार्श्वानतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥ २०५
संप्रणष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने[2] ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा [3]चापाश्रयाश्रितः ॥ २०६
[4]मूर्छामदश्रमग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तैः[5] पादजानुभिः ॥ २०७
[6]व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथाचोत्कटिकं स्थानं[7] स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः ॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि[8] च ।
विष्कम्भितं पुनश्चैव [9]जानु भूमौ निपातयेत् ॥ २०९

समाहारद्वन्द्वे। संप्रणष्टशब्देनेन्द्रियमात्र[1] इति पाठः मन इति पाठे प्रोच्यत्वे कृते त्वध्याहृत्य संगतिः कार्या । अपाश्रयन्तीत्यादिकमाश्रितम् । उपवेशयेदिति स्वार्थे णिच आचार्ये वा कर्तृभूतमात्रम्, आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यैवासने उपवेशयेत् विश्रामयेदित्याहुः । पिण्डितत्वमङ्गानां जानुविश्लेषादूर्ध्वकायं कुटिलीकरोतीत्युत्कटं [2]संज्ञायां कुटतः[3]। अत्र च विरलत्वं जानुनोः स्फिग्भ्यां भूमेः परामर्शः[4], पूर्वत्र तु नैतदुभयमपीति विशेषः । पित्र्य इति श्राद्धादौ, निवापसलिल इति पितृतर्पणे प्रतिग्रहार्थं परस्य सलिलदाने तत्प्रतिग्रहे च । सन्ध्याशब्देन तदवसरोचितं जपध्यानादि । विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं

---

1 ड - पार्श्वगतं छ - पार्श्वांन्नतं 2 ड - शोकौत्सुक्योपवेशने 3 न - चोपाश्रयाश्रितः 4 प - मोहमूर्छामदग्लानि 5 ढ . संयुक्तः 6 द - व्रीडावहित्थास्वध्याने 7 छ - उत्कटकस्थान ढ - उत्कुटिकस्थानं 8 च - आचमनेषु 9 ढप - जानुं ।

---

1 क - शब्देन विशेषणेन संप्रणष्टेन्द्रियमात्र 2 क - पुंसंज्ञायां 3 क- कुटेः 4 क - परस्पर्शः ।

[1]प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
[2]महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम्॥ २१०
देवाभिगमने कार्यं[3] रुषितानां प्रसादने[4]।
शोके [5]चाक्रन्दने तीव्रे [6]मृतानां चैव दर्शने॥ २११
त्रासने च कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने[7]।
[8]होमयज्ञक्रियायां च [9]प्रेष्याणां चैव कारयेत्॥ २१२
मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः।
*तथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः॥ २१३
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा।
[आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च] २१४
देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः।
[10]पुरोधसाममात्यानां [11]भवेद्वेत्रासनं तथा॥ २१५

भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं, यन्त्रानिकटढौकगमनशंक्यं सन्तापादिभयात्। तत्र च कार्यं मन्त्रं तदुपलक्षणम्। होमादिकरणेष्विति। अभिगमनं वन्दनम्। शोके चेति नीचानामिति सर्वत्रात्र संबध्यते। नीचानां शोकजनितो यस्तीव्राक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा मृतमवलोकयन्ति, संबन्धमात्रे षष्ठीत्युभयप्राप्त्यभावान्न नियमः। कुसत्त्वाः शिवादयः यदा नीचानां त्रासयन्ति तदा। नीचा यदा किंचिद्याचन्ते तदा जानुद्वयक्षेपो भूमौ।

अथासनात्मककालसंनिवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति। बाह्यः सर्वजनविषयः आभ्यन्तरो राजोचितः।

---

1 दच - प्रिय 2 द - महीमुखाभ्यां 3 ड - चैव 4 च - च सांत्वने द - च याचने 5 द - चाक्रन्दकामेन 6 ढ - भूतानां 7 ढ - दर्शने 8 द - शेष छ - सोम 9 छ - प्रेक्षाणां चैव योजयेत् 10 न - पुरोधः श्रेष्ठयमात्यानां 11 द - भवेदर्धासनं * सकलेष्वादर्शेषु "अथासनविधिः" इति।

मुण्डासनं तु[1] दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां[2] [3]कुमाराणां कुथासनम् ॥ २१६
एवं राजसभां प्राप्य [4]कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणां [5]चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ २१७
सिंहासनं तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम् ।
[6]पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद्वेत्रासनं तथा ॥ २१८
भोगिनीनां [7]तथा चैव वस्त्रं चर्म कुथापि वा ।
[8]ब्राह्मणीतापसीनां च पट्टासनमथापि च ॥ २१९
[9]वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि[10] मसूरकम्[11] ।
शेषाणां प्रमदानां च भवेद्भूम्यासनं द्विजाः ॥ २२०
एवमाभ्यन्तरो[12] ज्ञेयो [13]बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥ २२१

---

[1]मुण्डासनं चातुरी, [2]मसूरकं वस्तुशून्यं, काष्ठासनं [3]पीठकं, वेत्रलताकृतं वेत्रासनं वेत्रासनादन्य एव रूढो वर्णकम्बलखण्डः (विस्तारिकेत्यन्ये) राज्ञी राजवंश्या देवी, सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा परिणीता भोगिन्यः [4]संगृहीतकन्याः । भूमिरेवासनं भूम्यासनं । [5]एवमिति नरपतिसंनिधौ । अन्यदात्मस्वेच्छयेति दर्शयति तथा स्वगृहेति । वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमन इत्यादि सूच-

---

1 ड - च 2 ड - द्विजातीनां न - द्विजानां च 3 ढ - कुमाराणां द - कुमाराणामथाशुभम् (?) 4 द - कार्यं आसनजो 5 ड - चाप्यासन 6 द - पुरोधसां तपस्वीनां भवेत् 7 द - पुनश्चैव कृत्वा चर्म कथा (कुथा ?) तथा 8 ड - ब्राह्मणीनां यतीनां च द - आदर्शेऽयं श्लोको न दृश्यते 9 न - वेश्यानां च प्रदातव्यं 10 ड - च 11 ड - मयूरकम् 12 ढ - अन्तःपुरे 13 द - बाह्यश्चासने

---

1 ख - दण्डासनं 2 क - पसूरकं 3 ख - पीठनं 4 ख - संगीतकन्या 5 क - एष विधिः ख - एष्विति ।

[1]नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।
[2]लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥ २२२
[3]ब्रुसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि वा[4] ।
[5]होमे यज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥ २२३
स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामासनसत्कारः [6]कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥ २२४
समे समासनं दद्यान्मध्यमे मध्यमासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥ २२५
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो[7] बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥ २२६
नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः[8] ॥ २२७

यति । नियमस्थ इति कस्यचिदङ्गविष्टरोऽन्यस्य मृगाजिनम् । लिङ्गिनामिति । यथा शाक्यानां ब्रुसी, शैवानां मुण्डासनं, क्षपणकानां वेतवल्कलडिम्बकम् । तदेवाह ब्रुसीत्यादि । स्थानाय हिता वृद्धाः तन्निकटे व्यवस्थादृष्टादृष्टोपयोगिवृद्धा ये भवन्ति अत एवाह कुलविद्येति । आसनसत्कार इहास्यतामिति ।

[1]तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजाति[2]विद्यः । सममिति त्वित्वाच्चासनापेक्षया मध्य इति किंचिदूनेन, मध्यममिति स्वासनात्प्रमाणतोऽप्यूनं हीन इति स्वापेक्षया भूम्या सह भूमिरेव इहास्यतामिति निर्देश्या स एव तस्यासनसत्कारः । काष्ठमिति एकमेव दीर्घं भरसहं पर्यङ्कं दर्शयितुं काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति ।

---

1 ढ - नियमस्थं ड - नियमस्य द - नियमस्थे 2 द - लिङ्गिनां चासनाविधिः 3 ड - दण्डमुण्डब्रुसीप्रायं 4 ड - च 5 श्लोकार्धं द संज्ञके नास्ति 6 न - कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः 7 ड - गुरूणामग्रतो 8 द - उपाध्याये गुरौ नृपे ।

1 ख - तन्त्रविभागं 2 ख - विन्यासममिति ।

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने[1] ।
उद्वाहितं [2]नतं चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥ २२८
[3][सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥ २२९
उत्तानितमुखं चैव [4]प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य[5] स्थानकं संविधीयते ॥ २३०
एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम [6]सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २३१
अधोमुखस्थितं चैव [7]विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २३२
[8]अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वचने[9] प्रभोः ॥ २३३
ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र [10]सृष्टौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते] ॥ २३४

अथ शयनसंनिवेशनमाहाकुञ्चित(मिति) दिक् या निजशरीरस्य कुटिलीकरणात्सा स्यात् । बाहुमध्यमपसरेण विक्षेपयोगात् पार्श्वे संनिवेशनवशात्[1] पूर्वकायस्यापरकायस्योर्ध्वनयनं[2] नान्यशयनसंनिवेशात् ।

---

1 न - विवर्तिते 2 न - नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् द - तथा चैव 3 श्लोकाः षट् आकुञ्चितादिलक्षणविनियोग निरूपकाः कखगघचद मातृकासु न वर्तन्ते 4 ड - स्रस्तमुक्तकरं 5 ड - तु सुप्तस्य 6 ड - खलु 7 ड - विवर्तन 8 न - हस्तोपरि 9 ज - वेशने 10 ज - स्रस्त ।

---

1 ख - संनिवेशनात् 2 ख - शयनम् ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः[1] ॥ २३५
[2]अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्यान्तरसंविधानम्[3] ॥ २३६

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः[4] ।

अर्थवशेनेति लौकिकेनेत्यर्थः । अथैतदुपसंहृताध्यायानन्तरावकाशं संगतिप्रदर्शनपूर्वकमाह अतःपरमिति । रङ्गे यत्परिक्रमात् परिक्रमणवृत्ते गत्यध्याये निरूपितं तदुपयोगः कक्ष्याविशेषविभाग इति शिवम् ।

यावद्गतिभेद(विधि)प्रकटनमध्यायमिह विवृणुते ।
स्मरमथनचरणसरसिजपरागभूतोऽभिनवगुप्तः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां गत्यध्यायो
द्वादशः समाप्तः ।

---

1 द - शास्त्रतः 2 द - ज्ञेयं 3 ज - कक्ष्यादिविभागयुक्तम् 4 जादि बान्तेष्वादर्शेषु त्रयोदशोऽध्यायः । दमातृकायामस्मिन्नध्याये श्लोकसंख्या २०९ इति, आदितः २१४९ इति च लिखितम् ।

भ म मातृकाभिन्नपाठक्रमो द्वादशोऽध्यायः

गतिप्रचारः ।

एवं व्यायामसंजातं कार्यं मण्डलकल्पनम् । १
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥

तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् । २
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥

ध्रुवायां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते । ३
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥

स्थानं तु वैष्णवं कार्यमुत्तमे मध्यमे तथा । ४
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् । ५
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥

कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते । ६
[1]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीं नाभिं तु संस्थितौ । ७
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटस्थितः ॥

[2]पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च । ८
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥

चतुस्तालो द्वितालश्च तथा स्यादेकतालकः । ९
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥

द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
[[3]चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ।
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥

---

1 भ - ऊरुदेशाच्च 2 श्लोकार्धं भमातृकायां न दृश्यते 3 भ मातृकायां न वर्तते । म संज्ञके तु सार्धं श्लोकद्वयं कुण्डलीकृतम् ।

तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ॥
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् । १०
स्वभावेनोत्तमगतौ जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥

युद्धचारीप्रचारेषु जानु स्तनसमं भवेत् । ११
अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥

संभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाणं न विधीयते । १२
दृप्तानां दैत्ययक्षाणां तथा पन्नगरक्षसाम् ॥

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधैः । १३
दिवौकसां तु शेषाणां मध्यमा गतिरुच्यते ॥
तत्रापि चोत्तमा ये तु तेषां देवैः समा गतिः । १४
पुलिन्दाः शबराश्चैव शेषा ये म्लेच्छजातयः ॥
तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् । १५
जलाशयमृगव्याळपशुश्वापदपक्षिणाम् ॥
देशजातिसमुत्थेन गतिं भावेन योजयेत् । १६
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधैः ॥
पादयोः पतनं सम्यक्प्रकुर्वीत यथाक्रमम् ।
स्थैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंस्थितानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥ १७
चतुष्कलं तूत्तमानां मध्यानां द्विकलं भवेत् । १८
तथा चैककलं पातं नीचानां संप्रयोजयेत् ॥

यः समैः संहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः । १९
चतुष्कलश्च द्विकलस्तथा चैककलः पुनः ॥
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेत्संपरिवारितः । २०
चतुष्कलस्तथार्धे च तथा चैककलो भवेत् ॥
एवमेष तु विज्ञेयः कलानां गमने विधिः। २१
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥

पार्श्वाक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ । २२
[1]रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥

एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम् । २३
वामबन्धं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः । २४
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥

द्रुता यतिस्तु कर्तव्या द्विकलापादपातने । २५
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥

द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् । २६
कलाप्रमाणं मध्ये च नीचे त्वर्धकला ततः ॥

एवमर्धार्धहानिं तु कलानां संप्रयोजयेत् । २७
उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत् ॥

या यतिश्चैव मध्यानां न तां नीचेषु योजयेत् । २८
उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथायथम् ॥

मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः । २९
वणिजां मन्त्रिणां चैव गतिः कार्या स्वभावजा ॥

अतिक्रान्तपदैः सा तु द्वितालान्तरगामिभिः । ३०
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्थानं कटकामुखम् ॥

आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वस्तनान्तरे । ३१
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ॥

कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन(न?)वाद्यक्रमेण तु । ३२
हासे त्वथ मतिः कार्या तथा खञ्जनवामने ॥

द्विकलाधःप्रयोगेषु कुहकाभिनयं प्रति । ३३
खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धैकचरणाश्रया ॥

तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः । ३४
स्तब्धेनोन्नमनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥

---

1 सार्धश्लोकद्वयं भ संज्ञके न विद्यते ।

गमने च निषण्णः स्यात्तथान्यचरणाश्रये ।
एष खञ्जप्रयोगेषु तलशल्यक्षते तथा ॥ ३५
पादेनाग्रतलेनाथ गतिः कार्याश्रितेन तु ।
निषण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तथैव तु ॥ ३६
सर्वसंकोचिताङ्गी च वामने गतिरिष्यते ।
न तस्यातिक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य तु ॥ ३७
उद्वाहिता चूर्णपदैः सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यलयविभूषिता ॥ ३८
अङ्गहास्यं कार्यहास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ।
कुब्जः खञ्जोऽथ खलतिर्दन्तुरो विकृताननः ॥ ३९
यत्तादृशो भवेद्विप्रा अङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ।
[1]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ ४०
अत्यायतपदत्वाच्चाप्यङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकादिविभूषणैः ॥ ४१
यत्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यं नेपथ्यजं तु तत् ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ॥ ४२
अनर्थवाक्यैर्विविधैस्तथा चाश्लीलभाषणैः ।
तस्य तु प्रकृतिं ज्ञात्वा तथा भावं विचक्षणः ॥ ४३
गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ ४४
दक्षिणं चैव हस्तं तु कुर्याच्चतुरकं तथा ।
पार्श्वमेकं शिरश्चापि हस्तं चरणमेव च ॥ ४५
पर्यायतः सन्नमयेल्लयतालवशानुगम् ।
स्वभावजाता तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ ४६
लाभे तथा च भुक्तस्य तुष्टे चापि गतिर्भवेत् ।
शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ॥ ४७

---

1 अयं श्लोको भ मातृकायां न वर्तते ।

वस्त्राभरणसंस्पर्शं सम्यक्पञ्चपदानि तु । ४८
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ॥

परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत्कोणं ततः परम् । ४९
तत्रापि वामवेधं तु विक्षेपो दक्षिणेन च ॥

ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेदेतान्येव पदानि तु । ५०
एवं गतागतैर्गत्वा पदानि त्वेकविंशति ॥

वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च । ५१
एषा स्वभावगमने गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥

अवस्थान्तरयोगे तु गतिं समनुबोधत । ५२
अस्वस्थकाश्रिते(?) चैव भयवित्रासयोस्तथा ॥

आवेगे च तथा हर्षे तथानिष्टश्रुतावपि । ५३
कालातिक्रमणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥

कार्ये आत्ययिके चैव दुःखिते चारिमार्गणे । ५४
अवरुद्धानुकरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकलां संप्रयोजयेत् । ५५
दिव्यानां नृपतीनां च गतिरेवं विधीयते ॥

अत्रोच्यते कथं देवैः समा राज्ञां गतिर्भवेत् । ५६
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तथान्या दिव्यमानुषी ॥

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिक्रियां प्रति । ५७
दिव्या तु देवप्रकृती राज्ञां स्याद्दिव्यमानुषी ॥

अन्या या लोकसंस्था तु मानुषी सा प्रकीर्तिता । ५८
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसंभवा । ५९
चतुष्कलाप्रमाणेन सविलासा तथैव च ॥

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् । ६०
सूच्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्यादर्थसंश्रयम् ॥

हृद्यैर्वस्त्रैस्तथागन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च योजितैः ।
सुगन्धिभिश्च मालाभिर्विचित्राभिरलंकृतः ॥ ६१

गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तोत्थितैरथ ।
सौष्ठवेन समायुक्तैर्लयतालवशानुगैः ॥ ६२

पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥ ६३

विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वितः ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ॥ ६४

वेलासदृशवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनैः शनैः ।
शब्दशंक्युत्सुकश्चापि पश्चाल्लोकनतत्परः ॥ ६५

वेपमानशरीरश्च प्रस्खलंस्तु मुहुर्मुहुः ।
शङ्कितः पुरुषो गच्छेद्दिदृक्षुर्वल्लभं जनम् ॥ ६६

उत्तमानामियं कार्या पुरुषाणां गतिर्बुधैः।
मध्यमानां गतिं चैव संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ६७

ज्वरार्ते च रुजार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
विक्षते च्छन्नगमने त्ववहित्थे तथैव च ॥ ६८

चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये संहते तथा ।
गतिः स्थिरलया कार्या करणाश्रयभाविनी ॥ ६९

भये विलासिते चैव प्रमत्ते शङ्किते तथा ।
व्याधिते हर्षिते क्रोधे कार्यं तु चतुरास्रितम् ॥ ७०

संभ्रमाद्भुतसंदर्शे मुहुर्मुहुरवेक्षणैः ।
कम्पनेन च गात्राणां वस्त्रस्याकर्षणेन च ॥ ७१

सुसन्धिता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥ ७२

समुद्वाहितगात्रा च विलम्बितपदक्रमा ।
विष्कम्भगामिनी चैव निश्वासबहुला तथा ॥ ७३

अतिक्रान्ता च कर्तव्या तथा चूर्णपदैः सदा ।
कार्या चैव तु हीनानां चेट्यादीनां द्विजोत्तमाः ॥ ७४

अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाः कुवृत्तयः । ७५
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करं चरणमेव च ॥
नामयेत्तद्गतौ किंचित्कुजन्मा चेटसंज्ञितः । ७६
जातिनीचेषु कर्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥
विकला बकसंचारा गात्रं सर्वं नियम्य च । ७७
स्वजातिसदृशी चैव तथा देहानुकर्षिणी ॥
संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा । ७८
आसाद्य हास्यं तरसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥
पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदक्रमा । ७९
सबाष्पः साश्रुनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ॥
उत्क्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनैः । ८०
गच्छेदथाध्यर्धिकया प्रत्यग्राप्रियसंश्रयात् ॥
एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि । ८१
उत्तमानां तु कर्तव्या सबाष्पा धैर्यसंयुता ॥
निश्वासैरायतोत्सृष्टैस्तथा चोर्ध्वनिरीक्षणैः । ८२
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं यथोदितम् ॥
नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने । ८३
गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ । ८४
गतिः काञ्चुकिनी प्रोक्ता वयोऽवस्था विशेषतः ॥
वृद्धे वा मध्यमे वापि तथा चैव कनीयसि । ८५
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तदा ॥
उद्वहन्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव व्रजेत् । ८६
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥
विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा । ८७
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ॥
गतिं प्रयोक्तृभिः कुर्यात्स्त्रीनीचप्रकृतैः सदा । ८८
पिण्डीकृत्य च गात्राणि तेषांचैव प्रकम्पनात् ॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जदेहा तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥ ८९
शनैः शनैश्च कर्तव्या शीतार्ताभिनये गतिः ।
उष्णे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहसमाकुला ॥ ९०
नेत्रसंकोचनस्वेदगात्रसंहरणान्विता ।
अतिक्रान्तैरपक्रान्तैरेलकाक्रीडितैस्तथा ॥ ९१
क्रमैरभिनयैर्युक्ता तथा चूर्णपदैरपि ।
एतानन्यांश्च युञ्जीत नाट्यज्ञैः करुणे रसे ॥ ९२
रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान्प्रति ।
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ॥ ९३
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयः स्वाङ्गरौद्रस्तथैव च ।
अथ स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ९४
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रौद्राभिविकृताननैः ।
तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नैपथ्यजस्तु सः ॥ ९५
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
स्थूलकायस्त्वतिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृतः ॥ ९६
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च कृष्णाङ्गो विकृतस्वरः ।
रौद्रनिर्भर्त्सनकथो रौद्रोऽयं स्यात्स्वभावजः ॥ ९७
चतुस्तालोत्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्र्यन्तरपातितैः ।
गतिरेवं प्रकर्तव्या शेषा ये चापि तद्विधाः ॥ ९८
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
विग्रहः प्रहसश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥ ९९
तथा भयानके चापि गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ १००
विष्फारितचलन्नेत्रो विधून्वन् स्वशिरस्तथा ।
भयाकुलितचित्तत्वात्पार्श्वानि च विलोकयन् ॥ १०१
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोष्ठश्च स्खलन्व्रजेत् ॥ १०२

एषानुकरणे कार्या तर्जने कलहे तथा । १०३
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या स्त्रीणां चाक्षिप्तविक्रमा । १०४
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥
एळकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः । १०५
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिर्भीतेषु योजयेत् ॥
अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला । १०६
गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनयं प्रति ॥
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् । १०७
अतिक्रान्तैः पदैर्गच्छेज्जुगुप्सितगतिं प्रति ॥
तथा वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता । १०८
द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥
पार्श्वाक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च । १०९
कलाताळगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ॥
विटस्यापि तु कर्तव्या गतीर्ललितविक्रमाः । ११०
किंचिदाकुञ्चितैः पादैस्ताळाभ्यन्तरपातितैः ॥
रङ्गसौष्ठवसंयुक्तं तथा हस्तौ कटिस्थितौ । १११
खटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥
कृशाङ्गानां तु कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा । ११२
व्याधिग्रस्तो ज्वरार्तश्च तपश्श्रान्तः क्षुधान्वितः ॥
विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदरः सदा । ११३
क्षामस्वरकपोलश्च सन्नगात्रस्तथैव च ॥
हस्तपादसमुत्क्षेपं शनैस्तत्र प्रयोजयेत् । ११४
कम्पनं चैव गात्राणां श्लथनं चैव योजयेत् ॥
प्रकर्तव्याध्वगस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा । ११५
विकूणनेन वक्त्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥
नीचानां मध्यमानां च गतिः कार्या सदा बुधैः । ११६
ताळमात्रोत्थितैः पादैस्तथा व्याकुञ्चिताञ्चितैः ॥

यतिनश्चाश्रमस्था ये ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
ऋषयस्तापसाश्चैव नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ११७

आलोलचक्षुः स्याच्चैव युगमात्रनिरीक्षणे ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं नियम्य च ॥ ११८

अचञ्चलमनाश्चैव गच्छेल्लिङ्गसमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च तथा काषायवसनोऽपि च ॥ ११९

प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन नाट्यवित् ।
हस्तं चतुरकं कृत्वा तथा चैतत्प्रसारयेत् ॥ १२०

प्रसन्नवदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।
सुनिषण्णेन गात्रेण गतिं कुर्याद्यतेस्तथा ॥ १२१

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु लिङ्गिषु ॥ १२२

तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
हस्तौ तदनुगौ चापि यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १२३

[1]विभ्रान्ता वा ह्युदात्ता च विक्रान्ता विहृता तथा ।
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥ १२४

कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
[2]एवं लिङ्गस्थितानां हि प्रयोज्यैव गतिर्बुधैः ॥ १२५

अन्धस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवत् ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तदर्शितमार्गकैः ॥ १२६

रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदक्रमा ।
समपादन्तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ १२७

धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्येन सायकम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥ १२८

करणानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागतः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥ १२९

---

1 श्लोकार्धं भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकार्धं भादर्शे न वर्तते ।

विमानस्थस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा । १३०
आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्तथा ॥

अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् । १३१
अधोऽवलोकनेनैव मण्डलावर्तनेन च ॥

आकाशगमने चैव कर्तव्यं गतिचेष्टितम् । १३२
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरथ ॥

व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमां कारयेद्गतिम् । १३३
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैस्तथा ॥

भ्रममाणस्य चाकाशादपरुद्धभुजागतिः । १३४
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥

द्रुमप्रासादशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च । १३५
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद्बुधैः ॥

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ । १३६
[1]उद्वाह्य गात्रं पादं च सोपानं निक्षिपेद्बुधः ॥

तथावतरणे चैव गात्रमानम्य रेचयेत् । १३७
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥

प्रासादारोहणं यत्तु तदेवादिषु कारयेत् ॥ १३८
केवलं तूर्ध्वविक्षेपमद्रिष्वङ्गं भवेदथ ॥

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तोत्थितैः पदैः । १३९
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥

एवं देवावतरणं प्रयोज्यं सरिदादिषु । १४०
प्रासादेषु तथा प्रोक्तं तथैवोत्तरणं भवेत् ॥

द्रुमप्रासादशैलेभ्यः संज्ञामात्रेण दर्शयेत् । १४१
[1]जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥

तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षैः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः । १४२
किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥

---

1 श्लोकत्रयं भसंज्ञके न दृश्यते ।

प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः ।
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा स्ववारिणा ॥ १४३

अशेषाङ्गाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः ॥ १४४

अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
(संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम्) ॥ १४५

अङ्कुशग्रहणान्नागं प्रग्रहग्रहणाद्रथम् ।
खलीनग्रहणादश्वं नावं चैवावरोहणात् ॥ १४६

अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चैव ह्युपर्युपरिपातितैः ॥ १४७

पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंस्थितैः ।
पार्श्वाक्रान्तक्रमं कृत्वा स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥ १४८

मत्तानां तु गतिः कार्या तरुणे मध्यमे मदे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणात् ॥ १४९

[2]आकाशस्खलितैः प्रायः पादैश्चाप्यनवस्थितैः ।
विघूर्णितशरीरा च करैः प्रचलितैस्तथा ॥ १५०

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियमक्रमा ।
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥ १५१

रूक्षस्फुरितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवाक् ॥ १५२

प्रगीतहसितश्चापि नानाविकृतभूषणः ।
नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदारतः ॥ १५३

कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानश्च कदाचन ॥ १५४

नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्ताभिनयस्त्वेवं तस्येमां कारयेद्गतिम् ॥ १५५

---

1 सार्धं श्लोकचतुष्टयं भसंज्ञके न वर्तते 2 म - अपकृष्टमदे चैव ।

स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् । १५६
कृत्वा चारीं तथोद्धद्धामथ स्वस्तिकमेव च ॥

अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् । १५७
वक्रं तु भ्रमणं चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥

त्रिकं सललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च । १५८
विपर्ययगतैर्हस्तैः पादैर्हंसगतिं व्रजेत् ॥

सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः । १५९
[1]या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् । १६०
ऊर्ध्वजानु च विक्षिप्य करमेकं च संस्थितम् ॥

विलोलितं शिरः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके । १६१
गन्तव्यं विक्रमैश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितैः ॥

[2]नियुद्धे संशये चैव रङ्गावतरणे तथा । १६२
सिंहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥

शेषाणामर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् । १६३
गजवाजिरथादींस्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च । १६४
एवमेताः प्रयोक्तव्या नृणां तु गतयो बुधैः ॥

अत्र नाभिहिता यास्तु विज्ञेयाः शास्त्रलोकतः । १६५
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च । १६६
आयतं चावहित्थं च तथाश्वक्रान्तमेव च ॥

दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः । १६७
वामो नतः कटीपार्श्वमायतस्थानके भवेत् ॥

---

1 भं - या पुरा च कृतासम्यक् 2 भंसंज्ञके नास्ति 3 श्लोकार्धं भ- संज्ञके न वर्तते ।

अथवा—

[1]वामः स्वाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६८

प्रसन्नमाननमुरस्समं यत्र समुन्नतम् ।
लतानितम्बगौ हस्तौ ज्ञेयं स्थानं तदायतम् ॥ १६९

रङ्गावतरणारम्भं पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवः कोपस्तर्जनाङ्गुलिमोटनम् ॥ १७०

निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनमायावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् सन्निधानीयं दिगन्तरनिरूपणम् ॥ १७१

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
चिन्तायामवहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १७२

समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्नवहित्थं तदुच्यते ॥ १७३

स्थानमेतत्तु नारीणां सल्लापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के लज्जिते तथा ॥ १७४

एकः समस्थितः पाद एकस्त्वत्र तलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥ १७५

[2]स्खलिते घूर्णिते चैव स्खलिताम्बरधारणे ।
विलासने सललिते स्थानमेतत्तु रक्षणे ॥ १७६

शाखावलम्बने कार्या स्तबकग्रहणे तथा ।
विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादताडन एव च ॥ १७७

[3]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
भग्नं च स्थानकं नृत्ते (नृत्त) चारीसमन्विताः ॥ १७८

एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमाः ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १७९

---

1 श्लोकाश्चत्वारो भंसंज्ञकादर्शे न विद्यन्ते 2 भंसंज्ञके श्लोको नास्ति
3 अयं श्लोको भंसंज्ञके न दृश्यते ।

कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥ १८०

ततः सललितं पादं तालमात्रं समुत्थितम् ।
दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥ १८१

तेनैव समकालं च लताख्यं वामकं भुजम् ।
दक्षिणं च नयेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः ॥ १८२

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ।
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥ १८३

लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसानुगतेन च ।
किंचिन्नतेन चाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदीं ततः ॥ १८४

यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ।
स एव प्रमदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ १८५

षट्कलं न प्रयोक्तव्यं तथाष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदजं तद्भवेत्स्त्रियाः ॥ १८६

सयौवनानां नारीणां कार्या त्वेवं गतिर्बुधैः ।
स्थानीया या स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतीः ॥ १८७

कृत्वाऽवहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ।
आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥ १८८

न निषण्णं म च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाद्यक्रमेण तु ॥ १८९

प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तगामिनी ।
किंचिदुन्नमितैर्यातैराविद्धपदविक्रमा ॥ १९०

स्थानं कृत्वावहित्थं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥ १९१

अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ।
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ॥ १९२

या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमानां गतिर्बुधाः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ततोऽर्धार्धं च कारयेत् ॥ १९३

उत्तमाधममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ॥ १९४

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ।
न तस्यां सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥ १९५

[1]तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसके ।
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥ १९६

विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरुषस्त्रीनपुंसके ।
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥ १९७

निजां प्रकृतिमुत्सृज्य क्रीडया वञ्चनेन वा ।
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥ १९८

सौष्ठवेनाथ सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ।
स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वेषवाक्यविचेष्टितैः ॥ १९९

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तं प्रेक्षितप्रेक्षितस्मितैः ।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ २००

[2]जातिहीनास्तु या नार्यः पुळिन्द शबराङ्गनाः ।
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥ २०१

व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः ।
खस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥ २०२

उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ।
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ॥ २०३

अथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
नानाभावसमायुक्तं तथैव शयनाश्रयः ॥ २०४

[3]स्वस्थं मन्दालसं क्रान्तं[4] स्रस्तालसमथापि च ।
[5]विष्कम्भकमुत्कटिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥ २०५

जानूगतं विमुक्तं च स्थानकान्युपवेशने ।
लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वक्ष्यते ॥ २०६

---

1 एकः श्लोकः भमातृकायां न वर्तते 2 श्लोकत्रयं भसंज्ञके न विद्यते 3 श्लोकद्वयं भमातृकायां नास्ति 4 न - कान्तं 5 न - विष्कंभितमुत्कटिकम् ।

विष्कम्भेनाश्रितौ पादौ किंचिद्वक्षः समुन्नतम् ।
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ [1]स्वस्थे स्यादुपवेशने ॥ २०७

स्वभावाभिनये चैव तथा स्वस्थोपवेशने ।
[2]आविष्कृतेषु सर्वेषु भावेष्वेतत्प्रयोजयेत् ॥ २०८

[3]एकः प्रसारितः किंचित्पादोऽन्यस्त्वासनाश्रितः ।
[4]शिरः [5]पार्श्वगतं चैव स्थानं मन्दालसं तु तत् ॥ २०९

चिन्तायां च तदौत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
विवादादिषु चाधेयं स्थानमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥ २१०

चिबुकापाश्रयौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रयं शिरः ।
[6]संप्रनष्टेन्द्रियमना विज्ञेयं [7]क्रान्तमासनम् ॥ २११

[8]बलेन विगृहीतस्य रिपुणा खण्डितस्य च ।
शोकग्लानस्य चौत्सुक्ये स्थानमेतद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२

स्रस्तौ हस्तौ विमुक्तौ च शरीरमलसं तथा ।
खेदालसं तथा चक्षुर्यत्र स्रस्तालसं तु तत् ॥ २१३

श्रमग्लानौ मदे चैव मूर्छायां व्याधितेषु च ।
मोहे प्राणभये चैव विषादे चैव तद्भवेत्[9] ॥ २१४

---

1 भ - स्वभावापि प्रवेशने (मध्ये लुप्तः स्यात्) 2 म - अविकृतेषु 3 न - एकः प्रसारितः पादस्त्वन्यश्चैवासनाश्रितः 4 भ - "शिरः पार्श्वगतं चैव चिन्तायुक्तोपवेशने"—इति सार्धश्लोकद्वयस्थाने । 5 न - पार्श्वानतं कार्यं

6 संप्रनष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथाचापाश्रयाश्रितः ॥
[7] श्रमग्लानिविषादेषु मदे चोपविशेद्बुधः ।
सर्वैः पिण्डीकृतैरङ्गैः स्रस्ताङ्घ्रिकरजानुकम् ॥
व्याधावार्तौ च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकं स्थानं पुनः पार्ष्णिसमागमः ॥
पित्रोर्निवापजप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेषु च ।
आकुञ्चितः पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥
प्रियप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
इति सार्धश्लोकाष्टकस्थाने भसंज्ञके वर्तते ।

7 न - कान्तं 8 न - छलेनापि 9 न - विषादेषूपवेशयेत् ।

विष्कम्भादञ्चितौ पादावूरू विष्कम्भितौ भुजौ । २१५
निमीलितं तथा चक्षुः स्थाने विष्कम्भनामनि[1] ॥

स्ववक्षोगतया दृष्ट्या योगध्याने विलीयते । २१६
स्वभावसंस्थया चैव नटानामुपगम्यते[2] ॥

समौ पादौ समाधाय समं यदुपविश्यते । २१७
अस्पृष्टभूतलं चैव ज्ञेयमुत्कटिकासनम् ॥

पित्र्ये समाधिजप्ये च होमादिकरणेषु च । २१८
एतत्स्थानं विधातव्यं तथाचमनकर्मणि ॥

एकं जानु यदास्यैव महीपृष्ठे निधीयते । २१९
मुक्तजानुकमेतद्धि विज्ञेयं ह्यासनं बुधैः ॥

एतत्कृतव्यलीकानां प्रियाणां संप्रसादने । २२०
मार्जने कुट्टिमानां च तथाभूम्यनुलेपने ॥

[3]महीगताभ्यां जानुभ्यां स्थानं जानूगतं भवेत् । २२१
[4]देवाभिवन्दने कार्यं रुष्टानां च प्रसादने ॥

शोके चाक्रन्दने तीव्रे [5]मृतानां चैव दर्शने । २२२
[6]संत्रासने कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने ॥

[7]भूमौ यदूर्ध्वपतनं तद्विमुक्तमिति स्मृतम् । २२३
प्रहारे तत्प्रयोक्तव्यमावेगे क्रन्दिते तथा ॥

[8]तथासनविधिः कार्यो विधिवन्नाटकाश्रयः । २२४
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्योऽथाभ्यन्तरस्तथा ॥

देवानां नृपतीनां च योज्यं सिंहासनं तथा । २२५
पुरोधःश्रेष्ठ्यमात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥

मुण्डासनं तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयोः । २२६
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुथासनम् ॥

स्थानीया ये तु पुरुषाः कुलविद्याप्रकाशिताः । २२७
तेषामासनसत्कारः कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः ॥

---

1 न - गामिनि 2 न - जटानामुपवेशने 3 भ - महीगताभ्यां पादाभ्यामधोमुखमवस्थितम् 4 न - देवपूजाभिगमने कुपितप्रिययाचने 5 न - भूतानां 6 न - त्रासने च 7 श्लोकोऽयं भसंज्ञके न विद्यते 8 न - अथासनविधिः ।

समे समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् । २२८
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं तथा ॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः । २२९
भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमथापि वा ॥

नौनामरथभूमीषु तथा काष्ठासनेषु च । २३०
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः । २३१
प्रकृतीनां तु सर्वासां तथा ज्ञानसमुत्थितम् ॥

पुरुषाणां भवेदेष विधिरासनसंश्रयः । २३२
स्त्रीणां चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥

सिंहासनं महादेव्या राज्ञीनां मुण्डमासनम् । २३३
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥

भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रचर्मकुथापि वा । २३४
[1]ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमथापि च ॥

वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् । २३५
शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं बुधाः ॥

एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्यश्चासनतो विधिः । २३६
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥

नियमस्थो मुनीनां तु भवेदासनतो विधिः । २३७
लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥

[2]बृसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि च । २३८
होमयज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तिते । २३९
उद्वाहितं नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥

[2]सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी । २४०
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥

---

1 भ - एकः श्लोको भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकाः षट् भसंज्ञायां मातृकायां न वर्तन्ते ।

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यग्भुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥ २४१

एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २४२

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २४३

हस्तोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलयाविशने विभोः ॥ २४४

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥ २४५

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
त्र्यश्रे त्रिकोणश्चतुरश्रके वा समैर्गतैरर्थवशेन नित्यम् ॥ २४६

वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपेण गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ २४७

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तस्तु यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्ष्यानुगतं विभागम् ॥ २४८

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

त्रयोदशोऽध्यायः †

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः *कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ १

देहस्तु(स्य ?) बाह्यान्तरभेदिकक्ष्या-
विभागधर्मां विविधां प्रवृत्तिम् ।
आसूत्रयन्दोषविशुद्धिदक्ष-
‡क्रमोऽर्कदृष्टिर्जयताद्वृषाङ्कः ॥

इहाभिनयानन्तरं यद्यपि सर्वा[1] वृत्तिप्रवृत्तय उद्दिष्टाः सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचिता कक्ष्या*, तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्यः । तथापि प्रत्यभिनयमियतीतिकर्तव्यतोपयुज्यते । तदभिधानं विना-(ना-)ङ्गिकमेवोक्तं[2] स्यादिति वक्तव्यम् । [3]तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशने [4]गतिः । तथोद्देशनेऽपि च गौरवं स्यात् । अत एवंवादिना[5] कक्ष्यादेरपृथग्भावे यो हेतुरुक्तः [6]क्रमोल्लङ्घनादिति तस्यासिद्धत्वं विरुद्धता च, प्रत्युत प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात् क्रमस्यापदार्थत्वान्नार्थप्रमाणकत्वान्मुख्यश्रौतपदार्थबाधकत्वमयुक्तं, श्रुत्या वाक्यप्रमाणस्य बाधनादिति तु भट्टलोल्लटोक्तं प्रकृते सिध्यति विरोधाभावात्, क्रमस्य च मध्यत्वात् गतिरूपप्रयोगहेतुत्वात्,

---

† कखचभम संज्ञेषु विना सर्वेष्वादर्शेषु 'चतुर्दशोऽध्यायः' इति वर्तते । कक्षाशब्दः * कखचद संज्ञेषु मात्र एव लिखितोऽपि, कक्ष्येति यान्तेषु विश्वप्रकाशामरहेमादिषु पठितत्वात् तद्रूपमेव गृहीतम् । अभिनवभारत्यादर्शयोरपि तदेव भाति ॥

‡ क्रमशब्देनः पादः स्थानकभेदश्च सूचितः । पादस्तु षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्ये त्रयोदशतत्त्वम् । स्थानकं तु गतिप्रधानत्वात्कक्ष्यायां विनियुक्तम् । *षष्ठेऽध्याये दशमश्लोके उपादेयांशा उद्दिष्टाः तत्र कक्ष्या न दृश्यते ।

1 क - सूचिताकक्ष्या ख - सूचिताःकार्याः 2 ख - उक्ता 3 कख - तद्देशे 4 ख - हतिः 5 क - एव वादिना ख - एवोपादिना 6 क - योगेत्युक्तः ।

[1]ये [2]नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते[3]।
[4]तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः॥
[5]कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात्।

अतस्तदवसर एवाभिधानं युक्तम्। [1]तद्द्वारेणाभिनयाङ्गतामगात्। [2]तद्देश-त्रयं [3]वक्तृत्रयं वक्तव्यम्। तत्र प्रथमं कक्ष्याभिधानेऽयमभिप्रायः इह[4] गति-र्गन्तव्यदेशाश्रयात्, देशश्च[5] जलस्थलादि[6]बहुतरसमविषमादिस्वभेदसहितं काव्यार्थतामात्रेणैवेह संभवन्नपि प्रयोगस्थाने न संभवत्येवेति, तस्य परिहा-रार्थं [7]कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम्। अत एव पूर्वाध्यायान्त उक्तं परिक्रमे गता-नुपयोगिनं स्थानविशेषाणां सम्यग्विभागं वक्ष्यामीति। सेयमध्यायसंगतिस्तां दर्श[8]यितुमाह ये तु पूर्वमिति। तु शब्दाद्दूरत्वं पूर्वतायाः सूचयन् द्वितीयाध्या यार्थं स्मारयति तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्रायः। मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽ-न्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थानविशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन संबन्धं नयेत्। नाट्यदेशानुसारेण [9]प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशेष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम्। अत एव वामदक्षिणभागयोः कुतपवि-न्यासः शिष्टे[10] कक्ष्याविभागः।

रङ्गस्य [11]को विभाग इत्याह ये नेपथ्यगृहद्वार इत्यादि। (पूर्वमिति) द्विती-याध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य [12]ततातोद्यसहितस्य त्रिपुष्करस्य। ततः किमित्याह कक्ष्याविभाग इति। तेन भाण्डेन[13] यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्य[14] शेषे रङ्ग-पीठदेशे निष्क्रमणप्रवेशगत्याद्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः

---

1 भम - नैपथ्यरङ्गभूमौ तु यौ विभागौ प्रकीर्तितौ 2 ढ - नैपथ्य 3 न - प्रकी-र्तिताः 4 न - तेषां 5 भम - कक्ष्याविभागौ निर्देश्यौ रङ्गपीठपरिक्रमैः।

---

1 ख - तद्द्वारेऽभिनयाङ्ग 2 क - तद्देह 3 ख - वस्तु 4 क - अतिप्रा-यन्तु वा 5 क - देशाश्रयात्मदेशश्च 6 क - स्थलानि 7 क - कक्ष्यादिरूपणं-8 क संगतिम् 9 क - च दोषे त्यक्तो वा विशिष्यते 10 क - श्लिष्टे 11 क - कोऽपि 12 क - ने पक्षातोन्य 13 क - दण्डेन 14 क - विभज्य।

[1]परिक्रमेण रङ्गस्य [2]ह्यन्या कक्ष्या भवेदिह ॥ ३
कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च[3] ।
उद्यानाराम[4]सरितस्त्वाश्रमा [5]अटवी तथा ॥ ४
[6]पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
[7]वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा[8] ॥ ५
[9]आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
[10]दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि[11] भवनानि च[12] ॥ ६

संक्रमयितव्यः । ननु [1]कः स्थानविभागः आह—परिक्रमेणेति । परिक्रामन्त्यनेनेति परिक्रामः चार्यादिसंनिवेशः तद्वशादेकस्यापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदनापत्यागः[2], यथा—"आरोढुमुद्वहेद्गात्रं", "अतिक्रान्तेन पादेन" (१२-१०२) इत्यादिना विशेषे तु प्रासादपर्वतादिरूपत्वमस्यैव । ननु भाण्डवाद्यविनिर्मुक्ते रङ्गपीठदेशे क्रमविशेषस्थानभेद क्लृप्तिः । [3]तन्नेत्याह कक्ष्याविभाग इत्यादि विशिष्टे शिष्टे देशे स्थानान्तराणि कल्पनीयानि तानि कविजनस्मरणार्थमुपलक्षणत्वेन पठन्ति । [4]गृहादीनि पृथिवीस्वर्गपातालभेदात्पुनरुदाहृतानि सर्वसंग्रहाय त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं [5]वर्णनोद्देशः ।

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यवर्तिनः स्थानभेदात्किं संभाविन[6]; नेति दर्शयति नगरे वेत्यादि । निपातैरनुक्ता अटव्यादयः साक्षात्[7] । तथा

---

1 ट - परिक्रमे च 2 ड - कक्ष्या ह्यन्या विधीयते द - अन्यकक्ष्या भवेद्यतः भम - कक्ष्यान्या त्वभिधीयते 3 म - नगराणि गृहाणि च 4 ड - सहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ट - सरित आश्रमा वलभीस्तथा 5 मभ - वलभीः 6 भमयोरस्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धे विपर्यस्ते । पाठस्तु—ससागरा च पृथिवी तथा त्रैलोक्यमेव च । द्वीपाः सप्ताथ वर्षाणि 7 प - द्वीपाश्च सप्तवर्षाणि 8 द - चतुर्थश्लोकानन्तरं "परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च" इति श्लोकार्धं दृश्यते 9 द - सार्धं श्लोकद्वयं न वर्तते 10 ड - दैत्यानामालयश्चैव 11 ड - भुवनानि 12 भमयोः—भवनानि च । परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च । बाह्यं वा—इत्यादि ।

---

1 क - क्रमस्थान 2 क - भेदं नापत्यागसह 3 क - तानेत्याह 4 क - गृह्यादीनि 5 ख - स्मरणोद्देशः, क - वचनेनोद्देशः 6 क - स्वभाविनः 7 क - अटव्यानयसाक्षात् ।

[1]नगरे वा वने वापि वर्षे वा [2] पर्वतेऽपि वा[3] ।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत[4] तत्र कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ ७
[5]बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
रं वा सन्निकृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत्[6] ॥ ८
[7]पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गं ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा बुधैः[8] ।
पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेया[9] कक्ष्याभागे तु बाह्यतः[10] ॥ ९
तेषां तु दर्शनेच्छुर्यः[11] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
दक्षिणाभिमुखः [12]सोऽथ कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥ १०

वीप्साद्योते । यत्र यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तबलायातः प्रकर्षेण वर्तेत तत्र-
मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः, विशिष्टे देश
इत्युक्तं न रङ्गपीठस्य । विशेषं दर्शयति बाह्यंचेत्यादि । भागत्रितये सति
कस्मिंश्चिद्भागे देशादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेदं परिकल्पयेत्, भूयस्त्वा-
ल्पत्वादिभिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः । बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्व-
प्रविष्टा इति पूर्वभूताः प्रधानभूताः सन्तः पूर्वं ये प्रविष्टास्ते, अभ्यन्तरा इति
अधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरकक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रवि-
शति स्वकक्ष्यान्तर इत्येव । पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यकक्ष्या । ते तु येन
स्थानविशेषेण प्राक्प्रविष्टमुपसर्पन्ति सदेशो मध्यमा कक्ष्या । एतदुक्तं भवति
पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थान एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्ट-
स्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह [1]यावन्न च संमिलनं तावत्प्रेक्षायामेव मध्यमकक्ष्यायां
तु गतिपरिक्रमादिः तत्संमेलनार्थं संमिलितानां तु कक्ष्यविभागो विच्छिद्यत
इति संमेलन इतिकर्तव्यतामाह तेषां त्विति पूर्वप्रविष्टानां, कर्मणि षष्ठी ।

---

1 ड - तथा सप्तसमुद्राश्च वर्षाश्च पर्वतास्तथा 2 ट - वै 3 ट - तथा 4 ढ - वार्ताः प्रवर्तन्ते 5 प - बाह्यं च । इदं श्लोकार्धं भमातृकायां नास्ति 6 भ - समुपपादयेत् द - समुपलक्षयेत् 7 दनयोः सप्त श्लोकाः "एवं तु भारते वर्षे" इति श्लोकात्पूर्वमेव निवेशिताः 8 न - तेऽभ्यन्तरास्थिताः 9 द - ज्ञेयाश्च 10 च - मध्यतः 11 द - दर्शनस्पर्शी 12 न - सो वै ।

---

1 यानं संमीलनम् ।

[1]यतो मुखं भवेद्भाण्डद्वारं नेपथ्यकस्य च[2]।
[3]सा मन्तव्या तु दिक्पूर्वा नाट्ययोगेन[4] नित्यशः॥११

[5]निष्क्रामेद्यश्च तस्माद्वै स तेनैव तथा व्रजेत्।
यतस्तस्य [6]कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम्॥ १२

[7][निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि[8] [9]प्रविशेद्यदि तद्गृहम्।
[10]यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रमेत्[11]॥ १३

[12]अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति।
तथैव प्रविशेद्रङ्ग[13]मेकाकी सहितोऽपि वा॥ १४

पूर्वप्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्तं वीक्षमाणः स्थितो यथा प्रेक्षकस्य यः पराङ्मुखीभवतीत्यर्थः एषां प्रवृत्तये दाक्षिणात्यादिके क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र। प्रवृत्त्यवयवो द्राविनं क्रममथशब्देन सूचयति। तेनेदमाह (प्रा)धान्येनोत्तराभिमुख्यं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं यथावदितिवृत्तवशात्ताद्दङ्निबध्यते। यः पूर्वप्रविष्टैः सह संमिलितस्य सर्वबाह्यकक्ष्यायामेवेति तु शब्दस्यार्थः। का खल्विह दक्षिणा दिगित्याह यतोमुखमिति समासः यदपेक्षं भाण्डस्य मुखं सा दिक् पूर्वा। ननु भाण्डस्य मुखं दुर्मानमित्याह द्वारमिति। नेपथ्यग्रहणे गृहस्य यन्मुखद्वारं, भाण्डोपादानं तु तस्य प्रतियोजने पूर्वतां प्रकटयति प्राधान्यज्ञापनेन। तेनैवेति पूर्वप्रविष्टपात्रान्तर[1]योगेनेत्यर्थः।

1 अयं श्लोकोऽग्रे सुकुमाराविद्धगतिलक्षणानन्तरमेव जादिवान्तेषु भमयोरध्यायान्ते च वर्तते। 2 ट - तु म - नेपथ्यमेव 3 भ - पूर्वादिदिक्षु विज्ञेयं प्रयोगे नाट्यसंश्रये। एवं कक्ष्याविभाग इत्यादि। 4 ज - योगेषु ट - योगे तु 5 ड - निष्क्रामेच्चापि यस्तत्र नरः कार्येण केनचित्। सनिष्क्रामेत्तु तेनैव कृतं येन निवेशनं 6 द - कृते तेनपुरुषेण 7 पञ्चश्लोकाः कादिचान्तेष्वेव न विद्यन्ते प्राक्षिप्ता अपि तदन्येषु बहुपाठविपर्ययेण दृश्यन्ते। 8 न - वशाद्वापि 9 न - न विशेत् द - निवेशेदत्र तद्गृहम् ट - न विशेद्यदि तं गृहम 10 ज - प्राप्तः स पुरुषो येन 11 न - स तेनैव यथा व्रजेत् 12 ट - यदप्यर्थवशाच्चैव 13 ट - विशेद्रेहं 14 न - तयोश्चैव 15 न - काष्ठाम्।

1 भोगेन।

[1]तयोश्चापि प्रविशतोः [2]कक्ष्यामन्यां विनिर्दिशेत्।
परिक्रमेण रङ्गस्य[4] त्वन्या कक्ष्या विधीयते॥ १५
समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवारितः।
अथ [3]प्रेषणिकाश्चापि निर्देश्या ह्यग्रतो गतौ]॥ १६
सैव भूमिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमैः[5]।
[6]मध्या वा संनिकृष्टा वा तेषामेवं विकल्पयेत्[7]॥ १७
नगरे वा वने वापि पर्वते सागरेऽपि वा।
दिव्यानां गमनं कार्यं वर्षे द्वीपेऽपि वा पुनः[8]॥ १८
आकाशेन विमानेन माययाप्यथवा पुनः।
विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः[9]॥ १९
नाटके च्छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसंचरः।

एवं बाह्ये वा मध्यमे वापि तथैवाभ्यन्तर इति [1]विकृष्टं दूरमित्यादि विभजति सैव भूमिरिति विकल्पानां [2]मध्याल्पत्वरचनादिश्च न केवलमल्पत्व-बहुत्वकृतमेव। परिक्रमवैचित्र्यं यावदन्यदपीति दर्शयति नगरे वेत्यादिना प्रयोगत इत्यन्तेन। प्रयोगो नाट्ये। दिव्यानां देवयोनीनां पिशाचादिब्रह्मा-न्तानां यन्नगरादिद्वीपादिविषयागमनं तदाकाशेनैव विमानगामिना विमानेन मायया वा अदर्शरूपया अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रियाभिर्विविधप्रयोज-नाभिः कार्यमिति संबन्धः। न च दिव्यानामेष एव प्रकारः किं तु अन्योऽप्यस्तीत्याह नाटक इति। [4]वेषशब्देन न चापादभूतलं वपुर्लक्ष्यते। तेन वर-प्रदानाद्यनुग्रहनिमित्ताच्छन्नस्वरूपाणां देवानां मानुषैर्दर्शनं भवति, तदा

1 न - तयोश्चैव 2 न - काष्ठां 3 ड - प्रेक्षाणिकाः द - प्रेषणकाः न - प्रेषिणिकाः 4 भ - बहुभिर्गतैरन्याभिधीयते 5 इदं श्लोकार्धं भमयोर्न दृश्यते 6 च - विकल्पनात् 7 न - द्वीपवर्षेषु वा पुनः प - वर्षाद्वीपेषु वा पुनः। 8 न - प्रयोक्तृभिः।

1 क - विभदूर 2 क - अत्यल्प 3 ख - प्रयोगः 4 क - विशेष,।

[1]मानुषैः कारणादेषां[2] यदा भवति दर्शनम् ॥ २०
[[3]भारतेऽप्यथ हैमे वा हरिवर्षे इलावृते ।
[4]रम्ये किंपुरुषे वापि कुरुषूत्तरकेषु वा] ॥ २१
दिव्यानां छन्दगमनं [5]सर्ववर्षेषु कीर्तितम्[6] ।
भारते मानुषाणां तु[7] गमनं संविधीयते ॥ २२
[[8]विकृष्टं यस्तु [9]गच्छेद्धि देशं कार्यवशान्नरः ।
[10]अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन्निर्दिशेद्धि प्रवेशके ॥ २३
[11]अङ्कः प्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
[12]तथालाभे तु कार्येऽस्या अङ्कच्छेदो विधीयते ॥ २४
क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके[13] ।
[14]एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः[15] ॥ २५
[16]अङ्कच्छेदे तु निर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।

नाटके प्रयोगे तेषामपि भूमिसंचरः, संचरत्यस्मिन् भूमिरेव सञ्चरः । अयं तु देवेषु सामान्यकल्प इत्याह दिव्यानामिति । पुराणेषु त्वयं सामान्यविधिरित्याह भारत इति न त्विलावृतादावित्यर्थः । वर्षे प्रचारार्थमाह

---

1 द - श्लोकार्धं न विद्यते 2 न - कारणैरेषां 3 ड - भारते त्वथ 4 भ - नीले न - मातृकायां सार्धश्लोको न वर्तते 5 ड - वर्षेष्वेतेषु कारयेत् 6 ट - कारयेत् 7 ट - च 8 पञ्च श्लोकाः कादि चान्तेषु विना सर्वेषु दृश्यन्ते चैषां संवादिन्यः कारिका दशरूपाध्याये व्याख्याता वृत्तिकारेण 9 ड - गच्छेद्यदि विकृष्टस्तु देशकालवशान्नरः । ढ - गच्छेद्यदि विकृष्टं तु देशं कालवशान्नरः 10 ज - अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन्निर्दिशेत्तं प्रवेशके ड अङ्कच्छेदेन चान्यस्मिन् 11 ड - अध्वप्रमाणं ज - अङ्कप्रमाणं 12 न - तथा लाभेषु कार्यं स्यात् म - तथालाभे तु कार्यं स्यात् ज - तथालाभे तु कार्यस्य अङ्क 13 ज - मध्याह्ना दिवसोऽपि वा 14 ज - अङ्केऽङ्के 15 म - स्वर्थबीजवशानुगः 16 ज - अङ्कच्छेदं पुनर्न्यसम् ।

नोर्ध्वं [1]वर्षात्प्रकर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥ २६
एवं तु भारते वर्षे [2]कक्ष्याः कार्याः प्रयोगतः।
मानुषाणां [3]गतिर्या तु दिव्यानां तु[4] निबोधत] ॥ २७
हिमवत्पृष्ठसंस्थे तु[5] कैलासे पर्वतोत्तमे[6]।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥ २८
[7]रक्षोभूतपिशाचाश्च सर्वे हैमवताः[8] स्मृताः।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः[9] ॥ २९
सर्वे नागाश्च[10] निषधे [11]शेषवासुकितक्षकाः।
[12]महामेरौ त्रयस्त्रिंशज्ज्ञेया देवगणा [13]बुधैः ॥ ३०
नीले तु वैडूर्यमये सिद्धा [14]ब्रह्मर्षयस्तथा।
दैत्यानां दानवानां च श्वेतपर्वत उच्यते[15] ॥ ३१
पितरश्चापि विज्ञेयाः [16]शृङ्गवन्तं समाश्रिताः।
इत्येते [17]पर्वताः श्रेष्ठा [18]दिव्यावासा भवन्ति हि ॥ ३२

हैमवता इति हिमवति बाहुल्येनैषां गतिरित्यर्थः, एवं सर्वत्र। नील इति अद्रिविशेषे, तस्यैव विशेषणं वैडूर्यमये, एतच्च कवेः [1]शिक्षार्थम्। दिव्यानां पिशाचादिब्रह्मान्तानामावासः।

---

1 ज - वर्षात्तु 2 ड कक्ष्या कार्या प्रयोक्तृभिः 3 ड - गतौ येषां ज - गतिर्येषां द - गतीर्यास्तु ट - गतिर्ज्ञेया 4 न - तां 5 न - पार्श्वे तु 6 प - पर्वतोत्तरे 7 ट - रक्षः पिशाचा भूताश्च ज - रक्षःपिशाचभूताश्च 8 ज - हैमवते 9 ट - विज्ञेयाप्सरसांगणाः 10 ट - नागास्तु 11 म - शेषप्रभृतयः स्मृताः 12 म - तथा मेरौ 13 ट - द्विजाः 14 ज - देवर्षयः 15 ड - इष्यते 16 म - शृङ्गवद्गिरिवासिनः 17 ड - पर्वत 18 म - दिव्यवासाः प्रकीर्तिताः।

---

1 क - दीक्षार्थम्।

तेषां कक्ष्याविभागश्च[1] जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
[2]तेषां न चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥ ३३
[3]परिच्छेदविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
[4]सर्वे भावास्तु देवानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥ ३४
[5]तेषां त्वनिमिषत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह[6] भावा रसाश्चैव दृष्ट्यामेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
दृष्ट्या हि सूचितो भावः[7] पश्चाद्ङ्गैर्विभाव्यते[8] ।

ननु [1]वर्षान्तरेषु दिव्यपर्वतेषु यदुचितं गमनं तत्कर्तुं शक्यमित्याह तेषामिति । चकार इहार्थे जम्बूद्वीप इव दिव्यानामपि कक्ष्याविभागस्थानविशेषोपलक्षिता गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषामिति । परिच्छेदविशेषश्च तदीयः परिचारः स्वाभितो न कार्य इत्यर्थः, परिच्छेदो वा ज्ञानं तद्दूरव्यवहितादिविषयं न प्रदर्शनीयम् । कथं तर्हि, आह, मानुषगत एवैषां सर्वो भावः कार्यः, कथं, मानुषलोकवत् यथामानुषलोके अंशावतरणे नायकानां रामादीनां किंचिदुत्कृष्टं सातिशयं मानुष्योचितमेव चरितं तथैव दिव्यभावबहुवृत्तीनामपीत्यर्थः । न निमषतीत्यनिमिषं रूपं तेषां नैव कार्यम् । तुरवधारणे । अत्र हेतुरिहेति । भावा व्यभिचारिणो, रसाः स्थायिनो दृष्टावेवेति स्पष्टयति दृष्ट्यामिति । सूचितः सूचाभिनय एव विभाव्यते विभावादिशेषयुक्तत्वे स्फुटीभवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुपात्तः प्राधान्यात् ।

---

1 प - विभागस्तु 2 ट - एतेषां ज - तेषां तु न - तेषां च 3 ड - परिच्छेद 4 ड - सर्वे भावाश्च म - सर्वो भावश्च दिव्यानां कार्यो मानुषसंश्रयः 5 भ - अनिमेषस्तु यस्तेषां स न कार्यः 6 ड - भावरसाश्चैव दृष्टावेव 7 ड - पुनः 8 अतःपरं भ मातृकायां धर्मालक्षणमुक्तं तदनन्तरमेव प्रवृत्तीनाम् । एष क्रम एव षष्ठाध्यायोक्त(६-२०) संग्रहश्लोकानुसारीति कीर्तिधरप्रभृतिभिः स्वीकृतः ।

---

1 क - द्वीपान्तरेषु ।

[एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ॥] ३६
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः[1] ।
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोढ्रमागधी[2] ॥ ३७

[3]अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मात् ? [4]उच्यते - [5]पृथिव्यां नाना[6]देशवेषभाषाचारा वार्ताः ख्यापयतीति[7] वृत्तिः प्रवृत्तिश्च निवेदने[8]। अत्राह—यथा पृथिव्यां [9]नानादेशाः

एवं सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य संग्रहे सर्वं पश्चादभिधानं तेनैवं न यद्यपि कक्ष्याविभागः सूचितस्तथापि चारीपरिक्रमप्रसङ्गेन गत्यध्यायानन्तरं दर्शितः। इदानीं त्वाङ्गिकोपयोगिधर्म्यादित्रयमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामग्रतो निरूपणं भविष्यति, तत्र च हेतुः वृत्त्यध्याय (अ २०) एव वक्ष्यामः । यद्यपि धर्मः पूर्वमुद्दिष्टस्तथापि 'यत्र वार्ता प्रवर्तत' इत्यनेन कक्ष्याविभागकल्पितदेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभागप्रतिपन्नाः प्रवृत्तय आक्षिप्ताः किं च पात्रस्य सति प्रवेशे कक्ष्याविभाग उत्तरद्वारेण दाक्षिणात्यावन्त्योः प्रवेशो, अन्ययोस्तु सव्येनेत्येवं प्रवृत्तिविभागं प्रवेशकभेदमाक्षिपति । सोऽपि तत्स्थानेनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति। प्रवृत्तिः तस्मादित्यर्थः । प्रश्ना इति कस्मादिति चतुष्कप्रश्नः अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति प्रवृत्तिः देशविशेषगता वेषभाषासमाचारवैचित्र्यप्रसिद्धिरुच्यते । तत्रैवं योजना—देशे देशे येष्वेव वेषादयो नैपथ्यं भाषा वा आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिजीविका इति तान् प्रख्यापयन्ति, पृथिव्यादिसर्वलोकविद्याप्रसिद्धिं करोति प्रवृत्तिर्बाह्यार्थे यस्मान्नि-

1 म - विज्ञेया नाट्यकोविदैः न प्रयोज्या नाट्ययोक्तृभिः ड - प्रयोगतः द - समाश्रया 2 ढ - सोढ्रमागधी प - चान्ध्रमागधी ड - चैव मागधी 3 ड - 'अत्राह'—इति न दृश्यते 4 ड - अत्रोच्यते 5 ड - यथा पृथिव्या 6 न - देशकृतान् वेषकृतान् 7 ड - वार्ताः प्रख्यापयन्तीति म - आख्यापयतीति 8 म - निवेदनम् 9 म - बहवो ।

सन्ति [1]कथमासां चतुर्विधत्वमुपपन्नं[2], समानलक्षणश्चासां[3] प्रयोगः? [4]उच्यते—[5]तत्तु सत्यं, आसां समानलक्षणप्रयोगः। किं तु नानादेशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य[6] नाट्यस्य मया [7]चतुर्विधत्वमभिहितं [8]भारत्यारभटी सात्त्वती कैशिकी चेति।

वेदने निश्शेषेण वेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः। "अस्त्येषा[1] भुवने प्रवृत्तिरभवद्रामेण रामस्य यत्" इत्यादौ।

अथ संख्याप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह यदेति। देशा इति। तत्कृत्वापि चतुष्टयी प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः। स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अभ्यधिकास्तु त्यक्ता इत्याशङ्क्याह समानलक्षणत्वात्प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः। प्रयोग इति नाट्यम्। चतसृणामेव समानलक्षणानामेतत्प्रवृत्तिचतुष्टयसाधारणस्वभावः सर्वप्रयोगे युष्मन्मते न त्वन्यो व्यवहारः कश्चिद्दर्शितः। [2]तथा च लोभक्रोधमोहैस्तु साधारीकृतजगच्चिन्ताद्याशु प्रदेशः पराक्रियते तथा प्रकृतेऽपि।

ननु चतुस्साधारणप्रयोगो नत्वन्योऽत्र प्रविशति व्यवहार इत्येतदुक्तम्। विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते। उक्तं पूर्वरङ्गान्ते (अध्या-५) "इत्येषोऽवन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्योढ्रमागधैः। कर्तव्यः पूर्वरङ्ग" स्त्विति पूर्वरङ्गस्य प्रयोगस्य गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम्। तत्रैवाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह। [3]तत्तु सत्यमित्यादिना वेषादीनामित्यन्तेन अभ्युपगमदेशादिशब्देन प्रवृत्तिमभिदधता। आसामिति व्याख्यातम्। [4]किंत्वित्यादिनोत्तरमाह। एतदुक्तं भवति—वृत्तिसंश्रितं वृत्तीराश्रितमेतच्चतुर्विधम्। ननु का प्रवृत्तिः

---

1 भ - तदा कथं ढ - तथा कथमेषां 2 प - समुपपन्नम् 3 ट - लक्षणं चासां 4 म - अत्रोच्यते एवमेतत् 5 प - सत्यमेतत् ट - एवमेते 6 म - वृत्तिसमाश्रितस्य प्रयोगस्य ट - संश्रितमस्य मया ड - लोकानुमतेऽनुवृत्तिसंश्रितस्य 7 म - चतुष्टयमुपपादितं 8 म - भारतीसात्वत्यारभटीकैशिकीवृत्तिसंश्रितेषु प्रयोगेषु देशा अभिरताः ड - भारतीसात्वती कैशिक्यारभटी वृत्ति संश्रितेष्वमीषु प्रयोगेष्वभिरता देशाः।

---

1 क - अस्यैषा 2 क - यथा 3 क - तत्र 4 क - किंचिद्यादिना।

वृत्तिसंश्रितैश्च [1]प्रयोगैरभिहिता देशाः, [2]यतः प्रवृत्ति-चतुष्टयमभिनिर्वृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः[3] । तत्र [4]दाक्षिणा-त्यास्तावद्बहुनृत्तगीतवाद्याः कैशिकीप्रायाः [5]चतुरमधुर-ललिताङ्गाभिनयाश्च । तद्यथा[6]—

महेन्द्रो मलयः सह्यो [7]मेकलः पालमञ्जरः[8] ।

प्रत्येकं तत्रैवाभ्युपगमः प्रवृत्तिः, नेत्याह लोकानुगुणानुसारेण । लोको हि दक्षिणापथः पूर्वदेशः पश्चिमदेशः उत्तरभूमिरिति [1]चतुर्धा विभागोऽस्ति, न चैष निर्बन्धनः सादृश्यसंभवात् । तथाहि दाक्षिणात्येषु शृङ्गारप्रचुरतया कैशि-क्याः संभवः । पश्चिमेष्वावन्त्येव संगृहीतेषु सापि सति धर्मप्राधान्य इति सात्त्व-त्यस्ति । प्राच्येषु तु घटाटोपवाक्याडम्बरप्राधान्यो भारत्यारभटीयोगः । उत्तरभूमिः प्राधान्यात्तु भारत्यारभटीयोगेऽपि कैशिकीलेशात्तु प्रवेशसहि-ष्णवो यद्वक्ष्यते "प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ" (१२-५१) इति । अर्थशब्देन तत्प्र-योजनं नृत्तवाद्यादि । इत्येवं चित्तवृत्तिभेदसादृश्याल्लोको यश्चतुर्धाविभागः स एवास्मिन्नुक्तः ।

ननु किमित्ययं संक्षेप आदृतः, आह यस्माल्लोको बहुविधभाषाचारादि-युक्तः कस्तं प्रतिपदं वक्तुं शक्नुयात् शिक्षितुमभ्यसितुं वा प्रयोक्तुं द्रष्टुं वा, चित्तवृत्तिप्रधानं चेदं नाट्यमिति तदेव वक्तुं न्याय्यम् । एतदेव स्पष्टीकुर्व-न्नाह भारतीत्यादिना । प्रयोगे वागङ्गचेष्टासु अभिनिर्वृत्तं लोकप्रसिद्धमि-

---

1 ट - प्रयोगोचिता द - प्रयोगैरभिमता 2 द - यतो वृत्ति भ - यतस्ततः प्रवृत्तेश्चतुष्टयमिति निर्वृत्तं 3 दभ - मातृकयोर्दाक्षिणात्यालक्षणात्पूर्वमेवावन्ती-लक्षणमुक्तं यथा —

आनर्मदाया आसिन्धोरापूर्वावर्तिनस्तथा ।
आपश्चिमात्समुद्राच्च तथा सौवीरराष्ट्रतः ॥
आहिमाद्रेस्तथा देशा विदेशैश्चान्तरेण ये (वैदिशाच्चान्तरेण -भ) ।
सात्वतीकैशिकीयुक्ता तेषामावन्तिकी स्मृता ॥

4 म - दाक्षिणात्या... वाद्या... प्राया... नया यथा 5 ड - चतुरललित 6 ट - यथा 7 ट - मेखलः न - मेलकः 8 ड - कालपञ्जरः म - मेलकः पालमंजरः प - पलपञ्जरः ('पालमञ्जर' इति राजशेखरः) न - पालमञ्जकः ।

---

1 फ - चेद्रा ।

एतेषु संश्रिता देशास्ते ज्ञेया दक्षिणापथा:[1] ॥ ३९
[2]कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः[3] ।
[4]द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्णा[5] वै वानवासजाः[6] ॥ ४०
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे[7] ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत[8] दाक्षिणात्यां तु नित्यशः[9] ॥ ४१
[10]आवान्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ताः सार्बुदेयकाः[11] ॥ ४२
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्त्तिकावताः[12] * ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥ ४३

त्यर्थः । चकारेण तत इत्याकृष्यते । तल्लोकप्रसिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य ब्रह्मणा प्रयोग उत्पादितः। अयं ग्रन्थश्चिरन्तनैर्वृत्तीनां चतुर्ष्वेव दृष्टान्ततामाश्रित्य व्याख्यातः, तत्र च वैषम्येण दूषणमुक्तम्‡, वृत्तीनां हि सनिमित्तं चतुर्धादेः प्रवृत्तीनां तस्माच्चतुष्कमात्रेण दृष्टान्तोऽयमिति व्याख्यानेषु गजस्नानीयमानयेनालूनविशीर्णः कृत इत्यास्तां तावत्[1] ।

कैशिकी प्रायेणास्यामिति बहुव्रीहिः । असामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्येऽपि वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाभावान्न पुंवद्भावः । कैशैर्निर्वृत्तात्तेषु भवेदित्यादिर्व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । एतच्च वक्ष्यामः संक्षेपेण (अध्या—२०) । दक्षिणसमुद्रस्य विन्ध्यस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्या । एतेनैव सिद्धे सति देशभेदानां प्रतिपाठस्तदन्तरालानां पर्वत-

---

1 न - स ज्ञेयो दक्षिणापथः 2 ढ - कोशलास्तोशलाः 3 म - यवनौसलाः च - एव मोसलाः 4 द - द्रमिलाश्च 5 द - भिल्ला ('वैण्णा' इति कृष्णापिनाकिनी तीरवासिनः) 6 प - वानवासिकाः 7 द - चोत्तरे 8 ड - संश्रितास्तेषु 9 द - तेष्वियं कैशिकी स्मृता म - ये देशा दाक्षिणात्यास्तु वृत्तिमारभटीं श्रिताः 10 प - आनर्तकाः 11 द - सार्वदेशकाः 12 ज - वैमानिकावताः ड - वैवर्तिकावताः

* मृत्तिकावतीपुरवासिनः । ‡ चिरन्तनैरिति राहुलकादिभिः । उक्तमित्युद्भटेन।

सात्त्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रिताः[1] ।
भवेत्प्रयोगो नान्यत्र[2] स तु[3] कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ ४४
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोढ्रमागधाः ।
[4]पौण्ड्रनेपालकाश्चैव [5]अन्तर्गिरबहिर्गिराः ॥ ४५
तथा [6]प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदा मल्लवर्तकाः[7] ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥ ४६
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः[8] ।
[9]प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीहोढ्रमागधीम्[10] ॥ ४७
[11]अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते ह्येषा[12] प्रवृत्तिश्चोढ्रमागधी[13] ॥ ४८
पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीकाः [14]शाकलाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥ ४९
हिमवत्संश्रिता ये तु[15] गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम्[16] ।

कच्छादिम्लेच्छानां निषेधेन प्रसिद्ध्या देशोपसंग्रहणार्थः कवीनाम् । एवमुत्त- रत्र । नित्यानित्यमिति । अनादिरयं देशभेदेन चित्तवृत्तिक्रमः । दृष्टो हि वस्त्राभरणात्मना देशभेदोचितः स्वभावभेदः । बाहुल्येनेति नात्र भविष्यति प्रमाणाभावादित्यादिना शुष्कतर्केणासूचितव्यमिति भावः । एषेति अवन्ति- प्राग्ज्योतिषकामरूपीया । पुराण इत्यागमपूर्वकत्वमाह । तुरुष्काश्चारट्टकदरक-

---

1 म - वृत्तिमेते समाश्रिताः द - एषां समाश्रयः 2 ड - नाट्ये च 3 न - च 4 ड - पौण्ड्रा 5 म - ह्यन्तागिरि 6 ढ - प्रवङ्गमाहेन्द्र 7 म - मल्लवार्तिकाः ढ - मलवर्तकाः 8 ड - ताम्रलिप्तकाः 9 ड - प्रांशुप्रवृत्तयः द - प्रांशुप्रावृत्तयः न - प्राङ्गाः प्राभृतयः ट - प्राङ्गाः प्रवृत्तयः 10 न - ह्यौढ्रमागधीम् 11 अयं श्लोको भमयोर्न विद्यते 12 ड - त्वेषा ट - अप्येषा 13 प - चान्ध्रमागधी 14 ड - शाल्वकाः द - शाककाः ढ - शल्यकाः 15 ट - च 16 न - तथा चाप्य प्रदक्षिणम् ।

[1]ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा ॥ ५०
पाञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभटी स्मृता[2] ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रमः ॥ ५१
द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रवेशा च तथा चैवाप्रदक्षिणा ॥ ५२
आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रवेशा तु पाञ्चाली चोढ्रमागधी[3] ॥ ५३
आवन्त्यां दाक्षिणात्यायां [4]पार्श्वद्वारमथोत्तरम् ।
[5]पाञ्चाल्यामोढ्रमागध्यां योऽयं द्वारं तु दक्षिणम् ॥ ५४

खसप्रभृतयः मध्यमायामेव प्रविष्टाः, ते तु व्यवहारबहिष्कृतत्वात् स्वकण्ठेन न पठिताः । अल्पगीतार्थ इति लेशतः कैशिकीमनुजानाति । तत्र प्राग्देशानां सीमात्वेन दक्षिणत उढ्राः समुद्रनिकटे, उत्तरतो मागधाः, तदुभयमध्यवर्तित्वादौढ्रमागधी[1], [2]अतएवोढ्रकलिङ्गानामुभयोपजीवित्वाभिप्रायेण वृत्तिद्वयमध्ये गणनम् । गिरीणामन्तर्ये भवास्तेऽन्तर्गिराः, 'गिरेश्च सेनक' स्येति समासान्ते मत्वर्थीये वाचि रूपम् । दक्षिणोत्तरव्यतिरेकेण परिक्रमणस्थानाभावात् नैकट्याद् द्वे प्रवृत्ती एकीकृत्य प्रयोगाभिधानम् । तत्र दाक्षिणात्य उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य [3]पश्चिमायां दिशि परिक्रम्य ततोऽपि दक्षिणस्यां ततः पूर्वस्यां ततः उत्तरस्यां परिक्रमेत् । परिक्रम्य च तस्यामेव दिश्यात्मनिवेदनं कुर्यात् । [4]तदुक्तं दक्षिणाभिमुख इति । तत उत्तरस्यां पूर्वां ततोऽपि दक्षिणां ततः पश्चिमां प्राप्योत्तरद्वारेणैव निष्क्रामेत् । एवं सात्त्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण पाञ्चाली।

1 न - ये चाश्रिता 2 न - श्रिता द - भृतः 3 न - ह्यौढ्रमागधी द - सोढ्रमागधी 4 ड - योऽयं 5 प - पाञ्चालमध्यामागध्योः ।

1 क - आन्ध्रमागधी 2 क - अत एवान्ध्रकलिङ्गानां 3 ख - मध्यमं क - पश्चिमं 4 ख - तदुत्तरम् ।

एकीभूताः पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
[1]पर्षदं देशकालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च[2] ॥ ५५
येषु देशेषु या कार्या[3] प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५६
[4]एकीभूताः [5]पुनस्त्वेताः [6]नाटकादौ भवन्ति हि ।
अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्म समाचरेत्[7] ॥ ५७

तदस्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमणं च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिशा प्रवेशोऽभ्यन्तरकक्ष्याव्यवस्थितपात्रनिकट एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ।

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । (पार्षदमिति) परिषदि स्वामित्वकृतं वा प्राधान्यं देशकृतं कालकृतं प्रयोजनकृतं बहुतरपात्रपरीक्षायातोचितं यद्वैचित्र्यकृतमिदमवेक्ष्य सङ्करोऽपि कर्तव्यः, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुयायिन्य एवेत्यर्थः ।

एवं प्रयोक्तरि परिक्रमोपयोगः । प्रवृत्तीनां प्रत्येकविषयेऽपि तं दर्शयन्नाह येषु देशेष्वित्यादि (या) प्रवृत्तिरित्यर्थः, सा वृत्तिर्येषु रूपकेषु । तेन तेन काश्मीरकनायक देशे नाटिकानुचिता, (?) तस्यां कैशिकीप्राधान्येन दाक्षिणात्योचितत्वात् । देशादौचित्ये तच्चेष्टितव्यावर्तनेन प्रतीतिविघाताद्रसमयत्वाभावः । रसाश्च नाट्यस्य प्राणाः व्युत्पत्तिरपि वा परैव भवेत्, असत्यताशङ्का च समूलघातं विहन्यादेव प्रयोगमित्यनेनाभिप्रायेणाह तद्वृत्तिकानीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उक्तः स येषु रूपकेषु नाटकादीनामन्यतमेषु भवति, तानि रूपाणि तेष्विति तद्देशगतनायकप्राधान्येन कर्तव्यं कविना नाटकेन च नाट्यशब्दवाच्यस्य प्रयोगस्याश्रयः । नाटकशब्दोऽत्र न रूपकविशेषे, अपि तु नाट्य एव । यथा—

---

1 म - देशं कालमवस्थां च काव्ययुक्तिमवेक्ष्य च 2 द - अवेक्षते 3 ड - पूर्वं 4 अयं श्लोको दचटजझढन मातृकासु न दृश्यते 5 म - यदा त्वेताः 6 ड - गानकादौ 7 ड - तत्तत्कर्माचरेत्सदा म - तद्धर्मामाचरेत्तथा ।

[[1]सार्धे बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् ।
[2]येषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तथा] ॥ ५८
प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः[3] ।
सुकुमारस्तथाविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥ ५९
[4]यत्त्वाविद्धाङ्गहारं तु छेद्यभेद्याहवात्मकम्[5] ।
मायेन्द्रजालबहुलं[6] पुस्तनैपथ्यसंयुतम्[7] ॥ ६०
[8]पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्त्वत्यारभटीप्रायं नाट्यमाविद्धमेव तत्[9] ॥ ६१
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
[10]एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६२

"हास्यस्थानानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके" । (अ-२२) इत्यत्र नाटक उन्नयति[1] प्रेक्षकान् संवेशेन व्युत्पत्त्या च तथा तद्भावानुप्रवेशेन प्रयोक्तॄनिति । नाटकं कृताविति पाठे गात्राणि विक्षिप्यन्ते अभिनयप्रयोगायास्मादिति संज्ञाकाले । अन्ये तु नटशब्दं कठादिवच्चरणादिच्छन्तो नटानां कर्म श्लाघ्यमिति गोत्रचरणाच्च श्लाघादिविशेषणत्वाद् वुञित्याहुः (पा-५-१-१३४) लौकिकं च लिङ्गमिति नैवं शङ्कितव्यमेतद् वुञ् तस्यैकान्तिकं स्त्रीत्वमिति । आविद्ध उत्कटः, अङ्गानां हारो हरणं यत्र । छेदेन भेदेन प्रधानः आहवः संग्रामः, आह्वयन्ते परस्परं वीरा यत्रेति । मायामन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, (इन्द्र) जालः हस्तलाघवसादृश्यादिकृतं, पुस्तं द्रुमृण्मयमाकृत्यादि । तथैव च नाविद्धं (आविद्धं ?) स्त्रीकर्मरूपाणां स्वरूपं स्वक्षेत्र एव वक्ष्यामः । शौर्यमभीरुत्वं,

1 अयं श्लोको डढ - मातृकयोरेव वर्तते 2 ढ - यस्यामन्येऽस्य 3 म - नाटकाश्रितः 4 द - तत्राविद्ध म - सत्त्वाविद्धाङ्गहारस्तु 5 म - आत्मकः 6 म - बहुलो 7 म - संयुतः 8 म - प्रयोगः पुरुषप्रायस्तथाल्पस्त्रीक एव च 9 म - आरभटीयुक्तो ज्ञेय आविद्धसंज्ञितः 10 म - आविद्धसंज्ञाविज्ञेयाः प्रयोगस्य सत्राङ्गगाः ।

1 क - नाटकलनमयति ।

विधानमुत्क्रम्य यथात्ररङ्गे विना प्रमाणाद्विदिशःप्रयो
द्वारं तु यस्मात्समृदङ्गभाण्डं प्राचीं दिशं तां मनसाध्
स्येत्[2] ॥

वयोऽनुरूपः प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचार
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः

धर्मी या [3]द्विविधा प्रोक्ता मया[1] पूर्वं द्विजोत्तमाः[4] ।
लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ७

[5]स्वभावभावोपगतं शुद्धं तु विकृतं तथा[6] ।
लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम्[7] ॥
स्वभावाभिनयोपेतं[8] नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥ ८

तदेतदाह धर्मी या द्विविधेति । प्रोक्ता उद्दिष्टेत्यर्थः । पूर्वमिति 'र
भावा' इत्यादिसंग्रहविभागावसरे (अ ६-१०) लौकिकस्य धर्मस्य मूलभू
त्वान्नाट्यधर्म वैचित्र्योल्लेख्याभित्तिस्थानत्वादिति लोकधर्मीमेव लक्षयी
स्वभावभावोपगतमित्यादि । काचित्तद्विषया धर्मी, काचिन्नटविषया । य
स्य स्वभावतो भावः स्यात् स्थायिव्यभिचार्यादिः तेनोपेतम् । कथमधि
तत्वादित्याह (शुद्धमिति) । शुद्धत्वात् स्वविकल्पितेन व्यामिश्रत्वात् तथेति
द्धं कृत्वा । लोकवार्ता लोकप्रसिद्धिः तस्यां या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्त-
या शुद्धमेव कृत्वा युक्तं यन्नाट्यं नटनीयं कार्यं सा लोकधर्मी धर्म्यास्तद्व-
ज्यते ऽपुचारात्सामानाधिकरण्यम् । अङ्गलीलया वर्तनादिकया वर्जितं
म - यश्च स्वभावो 6 प्रहारनादावसरविवादादाविव पताकादिना योऽभि-

8 द - काव्यसंमतः म - का
ऽशसमाश्रयः ।

द्विदिशप्रयोगः 2 प - व्यवस्येत् 3 द - तु 4 द -
5 म - स्वभावकर्मोपगतं 6 म - च विकृतं च यत् न - नार्थे

एषां प्रायोगः कर्तव्यो [1]देवदानवराक्षसैः
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः[3] ॥ ६३

नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्क एव च[4] ।
[सु]कुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु[5] ॥ ६४

[6]अथ बाह्यप्रयोगे तु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गः कदाचिद्भर्तुराज्ञया ॥ ६५

पृष्ठे कृत्वा कुतपं नाट्यं युक्ते यतो मुखं भरतः ।
सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकालेन नाट्यज्ञः ॥ ६६

.णिषट्चैव भवन्तिचात्र रङ्गस्य दिग्भाण्डविनिश्चितानि
ह्यप्रयोगेन खलु प्रवेशे प्राच्यांप्रतीच्यांच दिशिप्रवेशः

मुत्साहः, बलं कायधर्मः पराक्रमः । मानुषेष्विति बाहुल्यापेक्षमेतत् । एवं त्वारि भिन्नानि डिमाद्युद्धतानि वर्गसुकुमाराणि नाटकादीनि

एवमन्तरङ्गोपकारित्वात्कक्ष्यामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्तं च वृत्तिभेदमभि-गाय धर्मा निरूप्यन्ते । तथा हि लोकस्वभावमेवानुवर्तमानं धर्मद्वयम् लोको नाम जनपदवासी जनः, स च प्रवृत्तिक्रमेण प्रपञ्चितः । तत्प्रसङ्गेनै तावद्धर्म्यायाता । सा चाङ्गिकशेषतया वक्तव्या । प्रसङ्गाच्च वाचिकाहार्यादि विषयाण्युच्यन्ते तुल्यलक्षणत्वादिति । सा च द्वेधा । यद्यपि लौकिकध व्यतिरेकेण नाट्ये न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, तथापि स यत्र लोकागतप्रक्रियात्र्य रञ्जनाधिक्यप्राधान्यमधिरोहयितुं कविनटव्यापारे वैचित्र्यं स्वीकुर्वन् धर्मीत्युच्यते ।

---

1 ङ - दैत्य 2 ढ - उद्धताश्चैव 3 ट - समन्वि... 2 म - शौर्यधैर्यद... न्विताः 4 ड - नाटिके द - एव तु 5 म - योज्यान्येत... ...गः ...नि मानुषैः 6 "य... अन्तं षट्श्लोकाः का... न व्याख्याताः ।

1 क - नाटकलनमथा... 'अथादि...

[1]अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम्[2] ।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम्[3] ॥ ७३
[4]स्वरालङ्कारसंयुक्त[5]मस्वस्थपुरुषाश्रयम् ।

नयस्तेनोपेतम् । नानात्वेन च स्त्रीपुंसोः स्त्रियां प्रयोज्यायां योषिदेव प्रयोक्त्री' पुरुषे तु पुरुष इत्येवंभूतं यत्नाभ्यस्तचेष्टितं सा लोकधर्मी तद्धर्मव्यपदेशात् यदि वा समुदायरूपस्य काव्यं ताभ्यां मनसो एकदेशभूता धर्मी ।

एतदुक्तं भवति—यदा कविर्यथावृत्तवस्तुमात्रं वर्णयति नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृतं रञ्जनवैचित्र्यं, तत्रानुप्रवेशयंस्तदा तावान् स काव्यभागः प्रयोगभागश्च लोकधर्माश्रयः तत्र धर्मी । अर्थाभिनये सहकारिरूपा इति-कर्तव्यतारूपा वेति दशशततमादितरत्र प्रवेशानाह शून्यतायाम् (?) । काव्य-नाट्ययोर्हि लोकानुसारित्वं वा वैचित्र्ययोगित्वं वा धर्मः । तत्र किमेतद्भाव-मुद्भावमुच्यते तदास्तामेतत् ।

अथ नाट्यधर्मी लक्षयति अतिवाक्यक्रियोपेतमिति । इतिहासादि-वाक्यमतिक्रम्य या उचितरञ्जकेतिवृत्तकल्पनात्मिका क्रिया । राजशेखरेण रामनिर्वासना दशरथवेषराक्षसविरचिततत्त्वकल्पना, तया यदुपेतं भावसत्त्वं स्वभावचित्तवृत्तिमतिक्रम्य यत्स्थितं कविकल्पितचित्तवृत्त्यन्तरयुक्तमित्यर्थः । यथा स्वभावचपलविदूषकचित्तवृत्त्यतिक्रमात् यथा वत्सराजेन मन्त्रिसमुचित-गाम्भीर्यावहित्थयोजनं वसन्तकस्य तथा, स्वभावभाषितमतिक्रम्य यत्स्थितं यथाराज्ञ्याः संस्कृतम्* । एवंभूतं काव्यं काव्यगतनाट्यधर्मी नटगता तु नाट्य-लक्षणलक्षितं कृत्वा लीलया शोभाप्रधानतया अङ्गहाराणि मनोहराणि तत्प्र-धानैरभिनयैः उपेतं तथापाठे स्वरालङ्कारसंयोजनया युक्तं यत्र च पुरुषो न स्वरूपस्थ स्वरूपे तिष्ठति, अपि तु स्त्रीबलमाश्रयीत, प्रयोज्यः पुरुषो यत्र न स्वरूपस्थ

1 अयं भ मातृकायां न वर्तते ट - गीतवाद्यक्रियोपेतं ड - अति[illegible] । [illegible]त
2 द - भाविकम म - भावजम् ड . भाषितम् ट - सत्त्वभा[illegible] [illegible]व ड - यश्च
3 नाट्यता [illegible]ज्यते 2 प - [illegible] [illegible] ट - अश्वस्य म - यत्सेतिहासो
[illegible] य! म - यश्च स्वभावो 6 प - धर्मा तु सा स्मृ[illegible] 10 ढ - रत्यर्थौ
8 ट - काव्यसंमतः म - काव्यधर्मतः 9 म - देव
[illegible] [illegible]शसमाश्रयः ।

यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७४

[1]लोके यदभियोज्यं च पदमत्रोपयुज्यते ।
[2]मूर्तिमत्साभिलाषं[3] च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७५

आसन्नोक्तं च यद्वाक्यं[4] न शृण्वन्ति परस्परम् ।
अनुक्तं श्रूयते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता[5] ॥ ७६

शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७७

[य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम्[6] ।
[7]कौशल्यादेककत्वाद्वा नाट्यधर्मीति[8] सा स्मृता ॥ ७८

अपि तु क्रिया प्रयुज्यते तन्नाट्यधर्मी । भवेदित्यनेन संभावनामाचक्षाण इदमाह नैवेदं समयमात्रं निष्ठमिति वक्तव्यं अपि तु संभाव्यमानमेव। सद्रञ्जनोपयोगि वस्तूपयोगि च न ह्यासन्नवचनस्यापि अश्रवणमन्यैरप्यश्रूयमाणस्य च श्रवणं लोकेऽपि कदाचन न भवति । केवलं तन्त्रे तत्सौन्दर्यार्थमानीयते। यथोक्तमुपाध्यायैः—

यदत्रास्ति न तत्रास्य कवेर्वर्णनमर्हति ।
यन्नासंभवि तत्र स्यात्सम्भव्यत्र तु धर्मतः ॥

अत्र नियमहेतुः सौमनस्यं तत्र नाट्यधर्मव्यापकत्वं बहुतरोदाहरणनिदर्शनादिशा दर्शयितुमाह लोके यदिति अभियोज्यं क्रियासु पदं मूर्तत्वात् केवलं साभिलाषं लोकेऽपि कलाशिल्पकल्पनाकलितमतस्तदपि मूर्तिसंपादनेन प्रयुज्यते प्रयोगः क्रियते। यथा मायापुष्पके "ततः प्रविशति ब्रह्मशाप" इति । शृण्वन्ति जनान्तिकापवारितकयोः । अनुक्तं श्रूयते, आकाशभाषितं च, गताकाशादौ । मूर्तिमन्त इति प्रक्रिया तु कर्म कायवत्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः।

यभ
।।

"पग्रे पर्वत एष कथमत्र गन्तव्यम्" इत्यादि। चर्म खेटकं वसुनन्दादि

- दैत्य 2 ढ - उद्ध ... पिद्धद्रव्यं ... ड - नाटिके द - एव तु ... - योज्यन्ति ... यद्द्रव्यं

1 क ... 'अथादि ... न व्याख्याताः ।

याऽगम्या प्रमदा भूत्वा गम्या भूमिषु युज्यते[1]।
गम्या भूमिष्वगम्या वा नाट्यधर्मी तु[2] सा स्मृता॥७९
[3]ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः।
नृत्यते गम्यते[4] चापि नाट्यधर्मी तु सा स्मृता॥ ८०
[5]योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः।
सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता[6]॥ ८१
[7]यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः[8]।
[9]दिव्यमानुषरत्यर्थं[10] नाट्यधर्मी तु सा स्मृता॥ ८२
यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः[11]।
रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत्॥ ८३
नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत्।

अपूर्णरूपं दारुवस्त्राचित्रादिरूपतया प्रयुज्यते। ललितैरिति आवेष्टितादि-चतुर्विधकरणोपगृहीतवर्तनाप्रवर्तितैः। उत्क्षिप्तानि चतुस्तालादिना (अ. ९-२७३-२८९) यानि पदानि तेषां क्रमात्कालविभागाश्चतुष्कलत्वादयः। च शब्द इवशब्दार्थः। नृत्यत इव यद्गम्यते नृत्तसदृशी विशाखा सा या गतिरित्यर्थः, तद्भावे लटौ। एतत्प्राणितमेव नाट्यमित्याह योऽयं स्वभाव इति। अङ्गैरातोद्या-दिभिरभिनयैश्च यदुपेतत्वं लोकस्वभावस्य नाट्यधर्मी, लोकस्वभावत्वानुभाव-विलासोपेतत्वं विधायकस्य नाट्यधर्मीत्वं विधानमिति प्रथमाध्याये (१-११८) श्लोकाद्भिन्नार्थ एवायं, तत्र नाट्यलक्षणपरो वाक्यार्थ इति विवृतं चैतत्तत्रैवाध्याये। प्रसङ्गोपयोगेन सर्वाभिनयप्रकारसारा नाट्यधर्म्यभिहिता तां दर्शयति यश्चेति। चकारः प्रसङ्गं द्योतयति। प्रोक्त इति समनन्तरमेव। व्यापकत्वमेव नाट्यधर्म्या …त्र उपसंहरति (नाट्यधर्मीत्यादिना) उपदेशद्वारेण नाट्यधर्मीप्रवृत्ता गतिः।

… न - योज्यते 2 प - च 3 ट - यश्चाङ्गहारविन्यासैः 4 म - चैव ड - यश्च … यो यः म - यश्च स्वभावो 6 प - धर्मी तु सा स्मृता 7 म - यत्सेतिहासो … 8 ट - काव्यसंमतः म - काव्यधर्मतः 9 म - देव 10 ढ - रत्यर्थो … देशसमाश्रयः।

न ह्य‌ङ्गाभिनयात्किञ्चिद्दृते[1] रागः[2] प्रवर्तते ॥ ८४
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थतः[3]।
अङ्गालङ्कारचेष्टा तु नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता[4] ॥ ८५
एवं कक्ष्याविभागस्तु धर्मी युक्तय एव च[5] ।
[6]विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः ॥ ८६
उक्तो मयेहाभिनयो यथावच्छाखाकृतो यस्तुकृतोऽङ्गहारैः

हेतुः न ह्यङ्गाभिनयादिति । अङ्गानि च गीतातोद्यादीन्यभिनयाश्चेति द्वन्द्वसमाहारः। राग इति सामाजिकप्रीतिः । नाट्यधर्म्या यदि व्यापकत्वाल्लोकस्वभावभाविन्या न प्रयोजनमुक्तयेत्याशंक्याह सर्वस्य सहज इति । हि शब्दो हेतुमद्भावं द्योतयति । तदयमर्थः—यस्मात्कविगता नाट्यगता वागङ्गालङ्कारनिष्ठा नाट्यधर्मीरूपा सर्वप्राणवती, अर्थत इति अर्थमपेक्ष्य प्रवर्तते अभिनयश्च सर्वाभिनेयमर्थमपेक्ष्य प्रवर्तते, तस्मात्सर्वस्य संबन्धी सहजो भावो लोकधर्मलक्षण उक्तो भित्तिस्थानीयत्वेन नाट्यधर्म्या सहजसंवादिकर्मणः । आवर्तनारूपं गुणलक्षणानि च अलङ्कारश्चेष्टा अलङ्कारा उपमादयश्च ।

अध्यायार्थमुपसंहरति एवं कक्ष्याविभागस्त्विति । धर्मी ह्येकवचनं नाट्यधर्म्या अत्र प्राधान्यादन्यस्यास्तत्रैव मग्नत्वात् । युक्तय इति प्रवृत्तयः अथोपसंहारे च प्रयोजनं धर्म्यादयो उपकरणभूताः, तेषामल्पबाहुल्यविरचितक्रमाभिधानं योजयित्वेति प्रतिपादनमध्यायार्थप्रकरणप्रस्तावे च प्रथमेन योजयति । अन्येन च भाविप्रकरणार्थमासूत्रयति उक्तो मयेहाभिनय इति स मयेत्यात्मज्ञानोत्कर्षणं व्युत्पत्तिं शिष्याणामुत्पादयति । यद्यप्यस्य शाखावर्त (करवर्तना) चाङ्गहारश्च वस्तुनीत्युक्तं, तथापि भावाध्याये सात्त्विकप्रसङ्गेन (७-१४३) अङ्कुरस्याभिहितत्वात्, सामान्याभिनये च (अ २२-४१) तदुक्तवक्तव्यशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाङ्गिकाभिनयोपसंहारादेवोपसंहरति । वा...

1 म - किंचिद्विना 2 ड - नाट्यं 3 ड - अर्थजः 4 म - धर्मीति ... 5 म - धर्मीयुक्तस्तथैव च ड - युक्ताः प्रकीर्तिताः 6 म - सह प्रवृत्तिभि... नाट्यज्ञैरर्थयोगतः ट - विज्ञेयो नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्यश्च ।

[1]पुनश्च वाक्याभिनयं [2]यथावद्वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम्॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [3]कक्ष्या-
प्रवृत्तिधर्मीव्यञ्जको नाम
त्रयोदशोऽध्यायः[4]।

मेवाभिनयः तत्त्वतश्च धर्मी, अभिनयो वाक्यं हास्यादौ यद्यपि वाक्याभिनय उक्तस्तथापि सत्युक्तस्वरूपमभिनेयमिति तथाह यथावदिति, अत एव पुनरुक्तम्। स्वराः अचः व्यञ्जनानि हलः वर्णा अज्झलसमुदाया इति शिवम्॥

शीतांशुमण्डलकशेखरपादपद्म-
किञ्जल्कपूगपरिपूतशिरोरुहेण।
वृत्तिः कृताभिनवगुप्तपदाभिधेन
[1]कक्ष्याङ्कचित्रतलक्षणवर्णनेऽस्मिन्॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
[2]नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां कक्ष्या-
वृत्तिधर्म्यभिधानं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः।

---

1 म - वक्ष्यामि 2 म - स्वशक्त्या भूयःस्वर 3 म - नाट्यधर्मीप्रवृत्तिव्यञ्जनो नाम 4 कखगघचभमेषु विना सर्वेषु चतुर्दशोऽध्यायः। दमातृकायां श्लोकसंख्या ७३. आदितः २२५३.

1 क - कक्ष्याङ्कविचित्रतल 2 ख - नाट्यवेदवृत्तौ।

श्री

नाट्यशास्त्रम्

चतुर्दशोऽध्यायः*

यो वागभिनयः [1]पूर्वं मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वरव्यञ्जनसंभवम् ॥ १
वाचि [2]यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्यैषा[3] तनुः स्मृता ।
[4]अङ्गनैपथ्यसत्त्वानि [5]वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥ २

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

द्विधास्थितं सत्र सदाविभक्तं विश्वान्पदार्थान्[1] समुपाददानम् ।
पाणीन्द्रियं [2]संव्यवहारहेतु यस्येश्वरं तं वरदं नमामः ॥

आङ्गिकाभिनयानन्तरं वाचिकस्य भेदं[3] नाट्यानुप्राणकतया पूर्वोद्दिष्टाङ्गिकस्य विषयसमर्पणप्राणत्वाच्च वाचिको लक्षणीय इत्येवंभूतामध्यायसङ्गतिं करोति यो वागभिनय इति । वागेवाभिनयः वाचिकाभिनयः । पूर्वमिति षष्ठेऽध्याये [4]स निरूप्यते, [5]तत्त्वेन चास्याभिधानप्राधान्यात् । अत्र हेतुमाह वाचि यत्नस्तु कर्तव्य इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले । कुत इत्याह (नाट्यस्यैषेति) एषा हि तनुर्नाट्यस्य सकलप्रयोगभित्तिभूतत्वेनातोद्य-

1 द - प्रोक्तो मया पूर्वं 2 भ - यत्नो विधातव्यः 3 प - नाट्यस्येयं 4 द - अङ्गनेपथ्यतत्त्वानि 5 भ - वागर्थम् ।

1 ख - विश्वात्पदार्थात् 2 ख - सव्यवहार 3 ख - वाचिकस्येदं 4 ख - तन्निरूप्यते 5 क - तेन ।

* पञ्चदशाध्याय इति जादि चान्तेष्वादर्शेषु दृश्यते । अस्याध्यायस्य पाठोऽपि भिन्नमातृकासु भिन्नक्रम एव, कासुचित्केचिद्भागा अपि लुप्ता, अन्यासु त्वधिका वा पाठविपर्ययो वा विद्यते । उज्जयिन्यादर्शे तु पूर्वार्धमध्यायस्यैकपत्रहीनमष्टादशाध्यायमध्ये वर्तते । तथैव पूर्वं मुद्रितमासीत्काव्यमालायाम् । व्याख्यानानुसारी पाठो गृहीतोऽस्माभिः ।

गीताभिनयानुग्राहकत्वात् स्वयमभिनयरूपत्वाच्च । प्रदर्शितं चैतदस्माभिरुपाङ्गाभिनयारम्भ एव (अध्या-८) ।

[1]यत्तु कैश्चिदभिधीयते चित्तवृत्तिं प्रति शब्दानां बहिरङ्गत्वं[2] तदसत् । तथा हि यदुच्यते व्यतिरेकाभावान्न रसादयः शब्दवाच्या इति, तत्र सर्वैः शब्दैर्व्यतिरेकाभावोऽसिद्धः,[3] अभिनयचतुष्टयसामान्यं बहिः सर्वत्र प्रतीतिस्फुटतायां व्याप्रियत इत्यवोचाम सप्तमेऽध्याये ।

अथ शृङ्गारादिशब्दानां[4] वाचिकानामभावेऽपि तत्प्रतिपत्तिः ।

परिणतशरकाण्डापाण्डुरा गण्डपाली
हिमसमयनिमीलत्पुण्डरीकायमाणम्[5] ।
नयनमधरबिम्बं श्वासविश्रान्तितान्तं
तव सुतनु तनोति शाणितं मन्मथस्य ॥

इत्यादावयमेव च व्यतिरेकाभावः । तदप्यसत् । एतावतापि हि वृश्चिकादिवत् निमित्तान्तरमपि तत्प्रतीतौ सुवचम् । वृश्चिकोऽन्यो गोमयजोऽन्य एव वृश्चिकप्रभव इति चेदिहापि तत्समानम् । न हि शृङ्गार[6]शब्दे यादृशी प्रतीतिस्तादृश्येवान्यतः, न च[7] न भवति शृङ्गारशब्दात्तत्प्रतीतिः शृङ्गारहास्येति (६-१६) श्लोकस्य काकवाशितदेशीयतापत्तेः । यथासंकेतं हि [8]शब्दात्प्रवर्तमानात्सिद्धं साध्यं [9]चाभिधातुं केन प्रतिहन्यत इति [10]साध्यनामकापि बिभीषिका । किंचेदमपि शृङ्गारायते हसति करुणायते इत्यादि साध्यशब्दशब्दनीयत्वं प्रति किं वक्तव्यं स्यात्, अवश्यं चैतत्, अन्यथा "याते द्वारवतीं" *इत्यादौ

---

1 क - यस्तु 2 ख - बहिरङ्गत्वं धर्मः 3 क - भावः सिद्धः 4 क - वाचिकानां 5 क - चञ्चरीकायमाणः 6 क - शब्दे 7 क - तादृश्येवाद्यतना च 8 क - शब्दाः प्रवर्तमानाः 9 क - च तत् 10 ख - साध्यमानता ।

* याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तकम्पानतां
कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।
तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥

मागधान् पराजित्य मथुरातो द्वारवतीं याते कृष्णे तत्प्रत्यागमनप्रत्याशाशून्यया राधयेति प्रकरणमूह्यम् ।

सोत्कण्ठयेति, उत्कमिति चानुवादो विफल एव स्यात्, तद्रूपास्पर्शे [1]तदनुभावसमाकर्षणस्याप्ययोगात्। स्थायिव्यभिचारिणां च भेदप्रतीतौ—

यान्त्या तया वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥ (मालती १-३२)

इत्यादावनुभावप्रत्ययोऽपि[2] दुर्लभीभवेत्, का कथा रसस्य वलितावृत्तदिग्धनिखातादीनां कटाक्षशब्दे जीवभूतानां क्रियासु प्रतिपत्तेरभावात्। † "लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेव" इत्यादावेषैव वार्ता।

"तथा सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहं[१]", "वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः[२]" "कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः[३]"॥

रम्याणि वीक्ष्य मधुराणि निशम्य शब्दान्
[3]पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि॥ शाकु (५-२)

---

1 क - तदनुभव 2 क - भाववद्वोपप्रत्ययोऽपि 3 ख - पर्युत्सुकी।

---

† लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥ (माल ५-१०)

१ एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम्।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम्॥ (अमरुककाव्ये)

२ उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥ (वेण्याम्)

३ आविलपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम्।
कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः॥ (विक्रमो ५-७)

"निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थरायाः[१]", "विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः[२]" इत्यादिकाव्येषु सहृदयहृदयसागरसमुच्चलद्राकामृगाङ्कप्रतिबिम्बजीवितभूतानां हासालस्यौत्सुक्यनिद्रामदागमाभिलाषागमादीनां [2]शब्दास्पृष्टत्वेन विभावानुत्साध्यस्वभावे [3]वीतरागतेव बकाककीडाकल्पनैव स्यात् । सिद्धस्वभावानामेव पदैरभिधीयते, तत्र भवनमिति तदनुभवतीति तत्साध्यस्वभावतेति चेत्, अन्यतरधर्ममुखेन क्रियाख्यस्य धर्मिणो [4]द्वाभ्यामपि यथासङ्केतस्पर्शाद् द्वितीय[5]धर्मास्पर्शस्योभयोरपि तुल्यत्वात् साध्यतार्थे क्रियाया जीवितमिति चेत् धर्मद्वयवति धर्मिणि क एषोऽन्यतरधर्मपक्षपातः, न च सिद्धता धर्मोऽस्या नास्ति तथात्वे वा कदाचिदपि कूलदर्शनं न स्यात् । भवनमिां [6]वारोपितगौणीप्रतिपत्तिः स्यात् ।

सापि [7]बलादारोपस्थानस्य चानीतस्यैव केनापि शब्देनास्पृष्टत्वात्, तस्मात्सिद्धाभिधायिना वा शृङ्गारादिशब्देन स्पृश्यत एव तदर्थः । न तु सर्वो[8] वक्ता कविरित्यतिप्रसङ्गलक्ष्यमाणप्रबन्धबन्धुरं काव्यनिर्मातृत्वं[9] हि कवित्वं, न चित्तवृत्ति प्रतिपादकत्वम् ।

यत्तु शृङ्गारादिशब्दाद्यत्रविधिनं [10]प्रतीतिरित्युच्यते तत्र सङ्केत[11]स्मृतिं मुक्त्वा नान्यद्यत्प्रधानं [12]विघ्नः विततलक्षणपौर्वापर्यं विपाकोऽयमिति सङ्केत ग्रहणे किं तथा प्रतीतिः । एतेनान्वयाभावः प्रत्युक्तः । विभावादिभ्योऽपि पूर्णकाव्यप्रक्रिया[13]परिगतमन्तरेण न रसादयः । (यथा)

उद्याने तु स्थितावेतावन्योन्यं ददतौ दृशम् ।
मध्येभ्रुवं लिखन्तौ च प्राप्य सङ्गमसङ्गतौ ॥ इति

तस्मादपूर्णत्वे[14] तुल्योऽन्वयाभावः । तासां तु—सिद्ध एव । यत्तूपाध्यायैः काव्यकौतुके रसोद्देशपरश्लोके—इत्यादिनिरूपितं तदुक्तान्यार्थतयैव न गृहीतव्यम् ।

---

1 क – प्रतिमेषु 2 ख - शब्दस्पृष्टत्वे तान् विभावान् 3 क - चदीतरगतेव 4 क - बाह्यानामपि 5 क - धर्मस्पर्शस्य 6 क - वारोपिता 7 क - बालाभावे- 8 क - त्वसर्वो 9 ख - निर्माणत्वं 10 क - नाप्रतीतिः 11 क - स्मृति- 12 क - विद्यापितत 13 क - परगमं 14 ख - अपूर्वत्वे ।

१ निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराया नाप्यर्थवन्ति न च यानि [illegible]कानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये [illegible]न

२ विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः (कुमार ३-६८)
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन

[1]वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च।
तस्माद्वाचः परं नास्ति [2]वाग्घि सर्वस्य कारणम्॥ ३
[3]नामाख्यातनिपातोपसर्गतद्धितसमासनिर्वर्त्यः।
सन्धिविभक्तिनियुक्तो[4] विज्ञेयो वाचिकाभिनयः[5]†॥ ४

नन्वेवं रसस्तूते शब्दोऽप्युपादातव्यः?। तदिदमायातं—उत्सङ्गसङ्गिनि
लके तदन्वेषणमिति। अत्र भावोपादाने हि किं न संगृहीतम् * "यदय-
भावयति वागङ्गसत्त्वकृत" इति (७-७)। [1]आवृत्त्या च वागित्यत्रैव छेदः।
दि [2]वाग्भवति तदेतान्यर्थं व्यञ्जयन्ति वाक्सहितानि [6]स्वार्थं व्यञ्जयन्ति
कृतस्त्र्यात्मकतश्च वागिति समासयोगेनाह। सैवेयमुपयोगिनी किंतु चतुर्थ-
गोपायभूता परमपुरुषार्थस्वभावा विश्व[4]कारणभूता भगवती भारतीत्याह
वाङ्मयानीति वाचि फलरूपायां निष्ठा येषाम्। कुत इत्याह वागिति। इह
भावानां सत्तासंबन्धनिजलक्षणार्थक्रियाकारित्वादिकृतं यत्सत्त्वं तत्प्रधानक-
धत्वभूतं शपथशरणं, तस्य बोधस्य पारमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यं प्रत्यवमर्शात्मकमेव
वैलक्षण्यदायीति विभक्तमस्मत्परमगुरुपादैः प्रत्यभिज्ञादौ, अस्माभिश्च
द्विवरणे भेदवादविदारणादौ च। एवं वागेवावभासिका सैव च निर्वाहिकी,
भवभासनैव हि परमार्थतो निर्वाणम्। तदाह वाग्घि सर्वस्येति वागेव
श्वाभुवनानीति श्रुतेः शब्दविवर्तादिरूपत्वं च प्रसाधितं तत्र भवद्भिर्भर्तृहरि-
भृतिभिरिति ‡तदिहानुसरणीयम्। सर्वाकारत्वे च वाचः इतिवृत्तमपि

1 भ - वाङ्मयानि तु 2 न - वाग्भिः 3 ष - आगमनामाख्यातोपसर्ग ड -
मारव्यातनिपातैरुपसर्गसमासताद्धितैर्युक्तः 4 ड - विभक्तिषु युक्तो प - समेतो
ब - वाचिकोऽभिनयः।

† आगमनामाख्यातोपसर्गताद्धितनिपातसन्धियुतः।
सवचनविभक्त्युपग्रहनिर्वर्त्यो वाचिकाभिनयः॥ इति व्याख्यातृपाठः स्या

1 ख - आकृतः 2 क - वा भवति 3 ख - सार्थं 4 ख - करण।
* ३ आ[क्रा]दि चान्तेष्वादर्शेष्वेव लभ्यते, तदन्येषु भिन्नतया दृश्यते। ‡(याम्)
कतिचिद्पकाण्डे "शब्दस्य परिणामः" इत्यारभ्य षट्सुकारि
दितं भर्तृहरिणा स्ववृत्तौ प्रपञ्चितं च।

द्विविधं हि[1] स्मृतं पाठ्यं संस्कृतं प्राकृतं तथा[2] ।
[3]तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ५
व्यञ्जनानि स्वराश्चैव[4] सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥ ६
[5]एतैरङ्गैः समासैश्च नानाधातुगवेक्षितम्[6] ।
विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यं प्रयोगं च निबोधत[7] ॥ ७

यच्छरीरं नाट्यस्येति (अ२२-१) यद्वक्ष्यते तन्न विरुद्धं, तस्यापि वाङ्मयत्वादिति तत्रैव निर्णेष्यते ।

तत्र शास्त्रान्तरप्रसिद्धानपि रसाङ्गत्वेन कविशिक्षार्थं नटस्य च तत्र तत्राभिधेये विश्रान्तिकरान् कर्तव्यतयेत्युपदेशार्थमागमानिति निर्दिशति आगमेत्यादि । अर्थद्वारेण रूपसौन्दर्येण चैषामुभयथा च योगः, क्षुभितं मन्मिदं मे क्षुब्धमिति मन्थेः प्रतीतिः स्यात् । अर्थभेदेऽपि स्वरूपसौन्दर्यं सार्वत्रिकं,विषयभेदेन च 'अस्यन्दिष्यन्त सिन्धवः' इति हि कर्तव्ये 'अस्पन्दिष्यन् सर्वे सिन्धवः' इति दुर्भणम्, अश्रवं च 'मक्ष्यं माक्षति वक्षसः क्षतभवान्वेपक्षतं क्षीबितम्' (?) [इ]ति—अत्र रौद्रे मोक्ष्यतीति हृद्यम् । अत्र 'कदा संमार्जिष्यति' इति श्लोच[ने] न तु कदा संमाक्ष्यतीति, एवं वैकल्पिकेऽपि आगमे सौन्दर्यात्, अभावपक्षो[1] [...] 'आच्छिद्य प्रियतः*' इति सुव्यक्तमेव । एकान्तसंप्रतीतिनश्चेति [2]धुटोऽसत्त्व[...] एव । आगमेनादेशोऽप्युपलक्ष्यते । मुग्धाशब्दस्थाने न म[...] [...]गार्हः । [...]रादीनि द्वा-

---

1 ब - त 2 च - यथा 3 न - अङ्गानि वक्ष्याम्यनयोः 4 ड [...] 5 भ - तथा समासा इत्येवं ड - एतैरङ्गविधानैस्तु 6 ड - समाश्रयः [...]क्षिकम् भ - समन्वितम् 7 ड - तद्वक्ष्यामि समासतः. [...] - त्रिपर्ययौ

---

1 क - लक्षो 2 क - शुटो ।

* आच्छिद्य प्रियतः कदम्बकुसुमं यस्यारिदारैर्नवं
यात्राभङ्गविधायिनो जलमुचां कालस्य चिह्नं मह[...]पुः ।
दृष्यत्क्लिष्ट[...] नर[...]र्यस्तं हृदि स्या[...]
सीमच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः [...]ातवर्तते ॥ (विद्ध २-२१)

नाम यथा मदनरिपुरिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्णने न प्रयोज्यम्। आख्यातमपि यद्वैचित्र्यमावहति, "स्मरसि स्मर मेखलागुणैः"* इति वर्तमानप्रत्ययेन [1]तत्साक्षात्करणमुपालम्भविषयता, त्वमेवात्र साक्षी अनृतं न प्रकटितं, अन्यथा स्मृतवानिति मेखलागुणैरिति स्यात्। उपसर्गात्प्रकृतार्थयोगिनो यथा—निर्मित इत्यर्थे न मितिः। अधिकद्योतको यथा— "मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते"† इति। उपसर्गैः कर्मप्रवचनीया अप्युपलक्ष्यन्ते (यथा) "किं स्यादर्जुनतः प्रति" इति, "विचितं नास्तीति" प्रतीतिः पुनरेव स्यात्, अर्जुनकृते विचितमिति। तद्धितप्रत्ययोपलक्षणम्।

मीमांसते हृदयमात्मन एव बाला
नाम्नापि मानकलनां सहते न जातु।

न तु चित्तं विचारयत्यात्मन एवेति। एवं सुब्धातुप्रत्ययपदं न तत्सु कृत्सु वाच्यं गौरवभयात्तु नोदाहृतम्।

स्त्रीप्रत्ययो यथा—'अभ्यासीनः सवैदग्धी' [2]कर्म तया कृती न तु वैदग्धीमिति स्त्रीप्रत्ययेन सौभाग्यातिशयप्रतीतेः।

तद्धितो यथा—"शात्रवं च पपुर्यशः"‡ इति न तु शत्रूणां चेति, तद्धितवृत्त्या ह्येकार्थीभावान्वयात् तद्ग्रासीकृतमपि यशस्ते स्वयंग्राहीचक्रुरित्यर्थः। निपातो यथा—"हहा हा देवि धीरा भव"§ सूः (आः?) किमत्र किरातैर्य

1 क - तत्साक्षात्कारेणोपालम्भ 2 क - कर्मनया

* स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा॥ (कुमा-४-८.)

† त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥ (मेघ. उ-४४)

‡ ... पूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः।
... नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः॥ (रघु ४-४२)

§ ... पामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
... "शङ्कारिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।
... रसगुणाविर ...
... दितं भर्तृहरिणा स्ववृत्तावपाश्रितं च। ... ।५.

[1]अकाराद्याः स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दश।
[2]हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधाः॥ ८

अत्र स्वराश्चतुर्दश [3]कादीनि व्यञ्जनानि यथा—अआ इई उऊ ऋॠ ऌॡ ए ऐ ओ औ स्वरा ज्ञेयाः। कखगघङच जझञटठडढणतथदधनपफबभमयरलवशषस-हाः इति व्यञ्जनवर्गाः॥ ९

वान्ति वर्षानिला विशेषेण निरङ्कुशा इति,......एकार्थीभावो यत्र सति वृत्तं......। समासो यथा—"मध्येगङ्गायमुनमनु नेति, न तु मध्ये गङ्गायमुनयोरिति[1]। एवं समासान्तरेषु वाच्यम्। शुद्धेषु सङ्कीर्णेषु चागमादयो [2]निवृत्तान्ता विद्यन्ते यत्रेति मत्वर्थीये च।

सन्धिर्द्विधा नैरन्तर्यं रूपश्लेषश्च—भवतोयेति विपर्ययेण[3] नैरन्तर्ये असिद्धता[4], तत्रास्थिरा इति रूपश्लेषे बीभत्साश्लीलने। सूत्रं ब्राह्ममिति पृथगपि द्विश्रुति सङ्गः पदयोः नैकपदवत्ता, ब्रह्मसूत्रमित्यनुस्वानस्योत्तरसंक्रान्तिव्यतिरेकेण [5]चात्मनि विश्रावयितुमशक्यत्वादेकपदवद्भावः।

विभक्तयः सुप्तिङ्वचनानि, तैः कारकशक्तयो लिङाद्युपग्रहाश्चोपलक्ष्यन्ते। यथा "पाण्डिम्नि मग्नं वपुः*" इति वपुष्येव [6]मज्जनकर्तृकत्वं तदायत्तां पाण्डिम्नश्चाधारतां गदस्थानीयतां द्योतयन्नतीव रञ्जयति, न तु पाण्डुस्वभावं वपुरिति। एवं कारकान्तरेषु वाच्यम्।

1 न - अकारादि द - मातृकायां श्लोको न वर्तते 2 भ - ककारादीनि हान्तानि 3 ड - मातृकायां—दृश्यते 'स्वरा ज्ञेया' इत्यनन्तरम्।

—————

1 क - गङ्गारचितनयनयोरिति 2 क - अनिच्छन्ता 3 क - विपर्ययौ क - असिलता 5 क - भस्मनि 6 क - संछन्न

* दाहोम्भः प्रसृतिंपचः प्रचयवान् बाष्पप्रणालोचितः
श्वासाः कम्पितदीपवर्तिलतिकाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः।
किंचान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते॥ (विद्ध २-२१)

[1]अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १०

अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः, इचुयशास्तालव्याः, ऋटुरषा मूर्धन्याः, लृतुलसा दन्त्याः; उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः; * इत्युपध्मानीयः * इति जिह्वामूलीयः एऐ कण्ठतालव्यौ ओ औ कण्ठ्यौष्ठ्यौ, वकारो दन्त्योष्ठ्यः ङञणनमा अनुनासिकाः, विसर्जनीयश्चौरस्य इत्येके । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्यपरे ।

द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश्च त्रयोऽपरे ।
[2]अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिताः ॥
वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागवस्थितौ ।
अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषाः संप्रकीर्तिताः ॥ १२
[3]एते घोषाघोषाः कण्ठ्यौष्ठ्या दन्त्यजिह्व नासिक्याः[4] ।
ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च बोद्धव्याः ॥ १३
गघङजझञडढणदधनबभमयरलवा मता घोषाः ।
कखचछटठतथपफशषसा इति वर्गेष्वघोषाः स्युः ॥
करवगघङाः कण्ठस्थास्तालुथानास्तु चछजझञाः ।
टठडढणा मूर्धन्याः तथदधनाश्चैव दन्तस्थाः ॥ १५

1 भमयोर्विना सर्वासु मातृकासु— 2 न - अघोषवन्तो येचान्ये सघोषाः परिकीर्तिताः छ - अघोषाविति येत्वन्ये सघोषाः संप्रकीर्तिताः 3 न - एषां ड - जिह्वयनुनासिकाः प - जिह्वयनुनासिक्याः ।

वचनं यथा—"पाण्डवा यस्य दासाः"* सर्वे च पृथक्चेत्यर्थः। तथा वैचित्र्येण "त्वं हि रामस्य दाराः" किं यथा कीर्तिस्तवश्वेतेति, न तु श्वेतं यशस्तवेति। उपग्रहः—"कुर्वाणो भुजशालिनो" न तु कुर्वते, भुजशालित्वं लिङ्गम्। "परिमृदितमृणालीकोमलान्यङ्गकानि"†। आसमन्तादिति वैचित्र्यं यथा—"आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्राम्बुजन्मा स वः"‡। नियुज्यते क्रियायामिति धातुः, तस्य वैचित्र्यं (यथा) "[1]ग्रस्तं कुलान्ते [2]जगतः" न तु भुक्तम्। ग्रसिति स्वदनमात्रे परिभाषितेऽपि ग्रासातिशयसंरम्भः कुले तत्र वर्तते, पूर्ववदत्रापि द्वन्द्वान्मत्वर्थीयः। एतदेवोपजीव्यानन्दवर्धनाचार्येणोक्तं 'सुप्तिङ्वचने'त्यादि¶। अन्यैरपि सुबादिवक्रतेति।

इत्येवं दशभिरङ्गैरुक्तो कवितावाचिकशब्दनिष्ठो व्यवहारः विभज्य स्थानकरणादिज्ञानं च कवेर्गाढशिथिलमसृणपरुषादिगुम्फविशेषविभागायोपदिष्टं न तस्य च सम्यगुच्चारणापदेशाय वर्गश उपादानं, सावर्ण्येन प्रबन्धसौन्दर्यज्ञानार्थम्, तथा—"[3]दत्तानन्दो धनिनमनुसर्ता वृतिधन" इत्यादौ। घोष इति अनुप्रदानविशेषः। नासिका तद्व्यापारोऽन्ते यस्य तथाभूतो धर्मोऽनुस्वारः। तत्र घोषबाहुल्याद्गाढता, तथा—

---

1 क - त्रस्तं ख - सूत्रं 2 ख - गजतः 3 ख - दर्भानन्दो धसिति।

* कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः।
राजा दुश्शासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥ (वेण्यां)

† अलसललितमुग्धान्यध्वसंतापखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि।
परिमृदितमृणालीकोमलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता॥ (उत्त १-२४)

‡ केलीकन्दलितस्य विभ्रममधो धुर्यं वपुस्ते दृशौ
भङ्गीभङ्गुरकामकार्मुकमिदं भ्रूनर्मकर्मक्रमः।
आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्राम्बुजन्मासवः
सत्यं सुन्दरी वेधसस्त्रिजगतीसारं त्वमेकाकृतिः॥

¶ सुप्तिङ्वचनसंबन्धैस्तथाकारकशक्तिभिः।
कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्यो लक्ष्यक्रमः क्वचित्॥ (ध्वन्या. ३-१६)

पफबभमास्त्वोष्ठ्याःस्युर्दन्त्या ऌलसा [1]अहौ च कण्ठस्थौ[2]
तालव्या इचुयशाः स्युः ऋ ुरषा [3]मूर्ध्नि स्थिता ज्ञेयाः॥
ऌॡदन्त्यौ ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ
[4]कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भवौ कखयोः[5] ॥ १६
पफयोरोष्ठस्थानो भवेदुकारस्तथा स्वरो विवृतः[6] ।
स्पृष्टाः काद्या मान्ताः शषसहकारास्तथा विवृताः ॥ १७
अन्तःस्थाः संवृतजा ङञणनमा नासिकोद्भवा ज्ञेयाः ।
ऊष्माणश्च शषसहा यवरलवर्णास्तथैव चान्तःस्थाः॥ १८
जिह्वामूलीयः कः प उपध्मानीय संज्ञया ज्ञेयः[7] ।
कचटतपाः स्वरिताः स्युः खछठथफाः स्युस्तथा कण्ठ्याः[8] ॥
[9]कण्ठोरस्यान् विद्यात् [10]गजडदबान् पाठ्यसंप्रयोगे तु।
वेद्यो विसर्जनीयो जिह्वास्थाने[11] स्थितो वर्णः ॥ २०
एते व्यञ्जनवर्गाः समासतः संज्ञया कथिताः ।
[12]शब्दप्रयोगविषये स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि ॥ २१

अङ्गं दधन्निबिडचन्दनमङ्गनानां
नैदाघवातसदनं न तु मन्मथस्य ।"

अत्राकारतकारावेवाघोषौ । एतदर्थ एव च स्थानादिविभाग उपन्यस्तः । एतत्स्वरलक्षणाध्याये (अ-१७) स्फुटयिष्यामः । कपयोरुच्चारणाय ककारपकारौ जिह्वाशब्देन स्थानकरणौ ।

---

1 छ - गहौ 2 प - कण्ठोष्ठ्यौ 3 ड - मूर्ध 4 न - कण्ठ्यौ विसर्जनीयौ जिह्वामूल्योद्भवौ कखयोः 5 ड - कपयोः 6 ढ - स्थानं भवेद्रकारः स्वराविद्धः । 7 ड - ज्ञेयौ न - ज्ञेयाः 8 फ - तथाक्रम्याः 9 द - कण्ठोरस्थान् 10 ड - घझढधभान् 11 द - मूल 12 ड - शब्दविषयप्रयोगे ।

[1]यस्मिन् स्थानेषु समो विज्ञेयो यः सवर्णसंज्ञोऽसौ ।
[2]य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः ॥
पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विधातव्यः[3] ।
[4]इत्थं व्यञ्जनयोगैः स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैः ॥
काव्यनिबन्धाश्च स्युर्धातुनिपातोपसर्गैस्तु ।
[5]उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ॥ २४
प्रकरणवशाद्धि तदहं विस्तरतः संप्रवक्ष्यामि ।
तत्प्राहुः सप्तविधं षट्कारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ॥ २५

(सवर्णसंज्ञ इति) ये यत्र तुल्ये तत्सवर्णभूमयः । पुनर्ह्रस्वदीर्घादिरूपतया समानसंज्ञाच्छेदेऽप्यनुप्रासादावभेदाद्व्यञ्जनभेदे(?) . . . स्वरा . . . . भावादेकवचनादि भूतकालयुक्तं नामेति—संबन्धः । करिष्यमाणं क्रियमाणं क्रियाकृतमिति यथाभूतादियुक्तं गमनागमनाभ्यां पूर्वापरीभूताध्य-

1 इदं श्लोकार्धं कचयोरेव वर्तते ।

2 अतःपरं भमयोः पाठभेदो यथा—

य इमे स्वराश्चतुर्दश तत्रादौ दश समानसंज्ञास्तु ।
पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥
पूर्वाचार्यैरुक्तं विस्तरतो लक्षणं तु शब्दानाम् ।
संक्षेपादहमेषां लक्षणमर्थं च वक्ष्यामि ॥ १२ ॥
अर्थप्रधानं नाम स्यादाख्यातं तु क्रियाकृतम् ।
द्योतयन्त्युपसर्गास्तु विशेषं भावसंश्रयम् ॥ १३ ॥
नामाख्यातार्थविषयं विशेषं द्योतयन्ति ते ।
पृथक्कृत्रोपसर्गेभ्यो निपाता नियमे च्युते ॥ १४ ॥

3 न - परस्तु दीर्घो विनिर्देश्यः ।

4 न - एभिर्व्यञ्जनवर्गैर्नामाख्यातोपसर्गविनिपातैः ।
तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥

5 एतत्स्थाने डादिषु—
पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणं तु विस्तरतः ।
पुनरेव संहृतार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि ॥

[निर्देशसंप्रदानोपादानप्रकृतिसंज्ञाभिः ।
संप्रत्यतीतकालक्रियादिसंयोजितं प्रथितसाध्यम् ॥
[1]वचनं नागतयुक्तं सुसदृशसंयोजनविभक्तम् ।
[2]पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं वापि ॥ २७
[3]स्वाद्याद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम्[4] ।
प्रातिपदिकार्थलिङ्गैर्युक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥ २८
आख्यातं [5]पाठ्यकृतं ज्ञेयं [6]नानाश्रयविशेषम्]
[7]वचनं नामसमेतं पुरुषविभक्तं तदाख्यातम् ॥ २९
प्रातिपदिकार्थ[8]युक्ता धात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे[9] ।
उपसर्गा ह्युद्दिष्टास्तस्मात्संस्कारतस्तस्मिन्[10] ॥ ३०

क्षापरोक्षभूताभ्यां युक्तमाख्यातं प्रथितः साध्योऽर्थो वाच्यत्वेन यस्य । पुरुषैरुत्तममध्यमप्रथमैर्विभक्तम् । धात्वर्थानुपसृजन्ति उपरागेणान्यादृशान् कुर्वन्ति तेनोपकारेण प्रातिपादिकार्थस्य युक्तसंबन्धेन प्रकरोतीति हि शब्दः । प्रकर्षप्रातिपदिकार्थोपरागेण वा धात्वर्थं विचित्रं करोति यद्वा तु स्वार्थे धात्वर्थानुपसृजन्ति अतः उपसर्गान् प्रातिपदिकार्थे च युक्त्या उपसर्गाः यथा प्राचार्यः प्रान्तेवासी, प्रातिपदिकार्थयुक्त्या वृद्धश्च घटश्च धातुयुक्त्या पचति पठति च पाक(पाठ)योरेव हि समुच्चयशब्दौ युक्तौ अयुक्त्याश्रयात्तु पादपूरणार्थमुच्यते यत्र द्योतनेन विना न खण्डना द्योतनेन च सति वाक्यमलंकृतं भवति । तद्यथा—"मिलति न खलु यस्या" इति खलुशब्दः प्रयासस्याकृतार्थत्वं द्योतयति । तच्च तेनापि विना स्फुटमेव वाक्यार्थत एव लाभात् । "अहरह-

1 ब - वचनानागत . ड - वच्चनानामिति 2 - टठढकचभमादिमातृकासु न वर्तते श्लोकः 3 अयं श्लोकः कादिचान्तेषु नभभ संज्ञेषु चन दृश्यते । ड - स्वाद्यात्यधिकार 4 ड - विभूषिता न्यासाः 5 ड - पाठ्यमिद 6 द - नामाश्रय ड - नानार्थाश्रय प - नामार्थसंश्रय 7 श्लोकार्धं कादिचान्तेष्वेव दृश्यते 8 ढ - युक्तं न - यक्ताद् 9 ड - उत्सृजन्ति ये स्वार्थैः द - येऽन्यार्थैः 10 ड - संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ।

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुच्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च ।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥ ३१

[1]प्रत्ययविभागजनिताः प्रकर्षसंयोग[2]सत्त्ववचनैश्च ।
[3]यस्मात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥ ३२

[4]लोके प्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगसत्त्ववचनेषु[5] ।
[6]तांस्तान् पूर्यन्तेऽर्थां[7]स्तेषु हि तद्धितस्तस्मात् ॥ ३३

एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।
[8]यस्माद्विभजन्त्यर्थान्विभक्तयः कीर्तितास्तस्मात्[9] ॥ ३४

विशिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।
सन्धीयते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धिः प्रकीर्तितः ॥ ३५

[वर्णपदक्रमसिद्धः[10] [11]पदैकयोगाच्च वर्णयोगाच्च ।
सन्धीयते [12]तु यस्मात्तस्मादुपदिश्यते सन्धिः[13] ॥ ३६

रनुरागात्" इति निर्भज्य वचनं द्योतितस्यापि स्फुटीकरणम्, तद्युक्ता । "अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः "" प्रातिपदिकार्थानेतैरर्थैरुपनिपतितैर्ज्ञापयति । तद्धितः—तस्मै प्रातिपदिकार्थाय हितस्तत्प्रातिपदिकार्थं च यस्य वा स्वात्मीकुरुते यतः प्रत्ययादिविभागावयवः काव्ये तन्मतं संप्रयोगप्रयोजनमैन्द्रेऽभिहितं, संयोगस्येति संबन्धः । चान्द्री ज्योत्स्ना, सत्त्वं तद्भावः (सूक्तं) सौक्त्यं,वचनं प्रवचनं,काठकमादित्यश्रुत्या,तुर्यपञ्चमाध्यायविहिता निर्दिश्यन्ते।

1 अयं श्लोकः टठडढनतथप ब - आदर्शेष्वेव दृश्यते 2 न - तत्त्व 3 प - तांस्तान् 4 ड - लोप 5 ड - तत्त्ववचनैस्तु 6 च - ते ते पूर्यन्येर्थाः 7 न - अर्थाव हितो यतः 8 ड - विभजन्त्यर्थान्विभक्तयस्तेन ते प्रोक्ताः ढ - विभजन्त्यर्थं यस्मिन् 9 न - तेन ताः प्रोक्ताः 10 ब - वर्णक्रमसंसिद्धः ड - वर्णक्रमसंबन्धः 11 ड - पदैकयोगोऽन्य ब - पदैकयोगान्य ढ - पदैकयोगेऽन्य 12 ड - च न - हि 13 सन्धिः समुद्दिष्टः ।

[1]लुप्तविभक्तिर्नाम्नामेकार्थं संहरत्समासोऽपि।
[2]तत्पुरुषादिस्तज्ज्ञैर्निर्दिष्टष्षड्विधो विप्राः॥] ३७
एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थ[3]संयुक्तैः।
पदबन्धाः कर्तव्या [4]निबद्धबन्धास्तु चूर्णा वा॥ ३८
[5]विभक्त्यन्तं पदं ज्ञेयं [6]निबद्धं चूर्णमेव च।
तत्र चूर्णपदस्येह संविबोधत लक्षणम्॥ ३९
अनिबद्धपदं छन्दस्तथाचानियताक्षरम्[7]।
[8]अर्थापेक्ष्यक्षरस्यूतं [9]ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः॥ ४०
निबद्धाक्षरसंयुक्तं यतिच्छेदसमन्वितम्।
निबद्धं तु पदं ज्ञेयं प्रमाणनियतात्मकम्[10]॥ ४१
एवं नानार्थसंयुक्तैः [11]पादैर्वर्णविभूषितैः।

एकस्य पदस्य बहूनां वा पदानां समाप्तिं प्राप्तानाम्। वाशब्दाद् द्वयोरपि। येनार्थो विभज्यते विभक्त्याख्यः प्रत्ययः, तेषां च पदानां द्वैविध्यं धातोर्वा संबन्धि यदुत्पन्नं लिङ्गस्य वा अर्थवल्लिङ्गमिति संज्ञायां संबन्धि व्युत्पन्नं यदि वा लिङ्गस्य संबन्धिन्यो विभक्तयः सुपः धातोस्तिङः। पद इत्येकपदे नास्त्यतिसंहितेत्याह। निबद्धो भाविच्छन्दोविधिना बद्धः संघट्टना यथा। पदबन्धा इत्युक्ते पदं निरूपयति तत्रेति परिमितवक्तव्यत्वादित्यत्राशयः। यतिर्विरामः छन्दोऽक्षरसंख्या नियमः अक्षरनियमो गुरुलघुनिवेशनियमः एतद्विहीनं चूर्णपदमर्थशृङ्गारवीराद्यपेक्ष्यक्षराणि परिमितानि भूयांसि वा यत्रेति असमाससंघट्टनात्मकमुक्तमिति। इदं तु केवलं पठनकर्मत्वाद्दृश्यमित्यु-

1 अयं श्लोकः कचदादिषु न वर्तते ढ - लुप्तविभक्तिर्नाम्ना एकार्थान् संहरन्ति संक्षेपात। 2 ड - तत्पुरुषादिकसंज्ञैः निर्दिष्टः षड्विधः सोऽपि 3 ढ - व्यञ्जनत्व 4 ड - वृत्तनिबन्धास्तु 5 भम - चतुर्विधं पदं तच्च 6 न - निबन्धम् 7 भ - छन्दो यथेष्टगुरुलाघवम् 8 न - अर्थापेक्षाक्षरपदं 9 ड - युतं 10 ढ - नियताक्षरम् 11 भ - पदवर्ण ढ - पदैः।

चतुर्भिस्तु भवेद्युक्तं[1] छन्दोवृत्ताभिधानवत्[2] ॥ ४२

षड्विंशतिः स्मृतान्येभिः[3] पादैश्छन्दांसि संख्यया ।

सममर्धसमं चैव तथा विषममेव च ॥ ४३

छन्दो ज्ञेयं समासेन [4]त्रिविधं वृत्तमिष्यते ।

नानावृत्तविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनुः स्मृता[5] ॥ ४४

छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न च्छन्दश्शब्दवर्जितम् ।

[6]एवं तूभयसंयोगो नाट्यस्योद्योतकः स्मृतः[7] ॥ ४५

एकाक्षरं भवेदुक्तमत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।

[8]मध्यं त्र्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥ ४६

सुप्रतिष्ठा भवेत्पञ्च षड्गायत्री भवेदिह[9] ।

[10]सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टौ चानुष्टुबिष्यते[11] ॥ ४७

नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।

[12]एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जगती द्वादशाक्षरा ॥ ४८

च्यते । वर्णा गुरुलघुत्वच्छेदः पादसंख्या सामान्यलक्षणमाह प्रमाणेन श्रोत्रेन्द्रियेण नियत आत्मा यत्र श्रव्यमित्यर्थः । इदं तत्पद्यं पादेषु भवति, गद्यमिति निगदनीयत्वेऽपि विशेषसंज्ञया व्यपदेशः ।

---

1 ड - भवेद्वृत्त भ - भवेत्पादैः 2 भ - छन्दोवृत्तसमाश्रयम् न - छन्दोवृत्त्यभिधानवत् 3 ड - स्मृतानीह न - स्मृतान्यपि 4 ड - निबद्धं 5 म - विनिष्पन्नं शब्दमूलं तु तत्स्मृतम् । न शब्दश्छन्दसां हीनो 6 ड - तस्मात्तूभयसंयुक्ते न - उभेतूभयसंयुक्ते म - एवं तूभयसंयोगात् न नाट्यद्योतनं 7 डन - उद्योतके स्मृते 8 म - मध्यमं त्र्यक्षरं प्रोक्तं 9 म - तथैव च 10 म - उष्णिक् सप्ताक्षरकृतात्यष्टाऽनुष्टुप् प्रकीर्तिता 11 ड - उच्यते 12 म - त्रष्टुबेकादशा ज्ञेया ।

त्रयोदशातिजगती शक्करी तु [1]चतुर्दश ।
दशपञ्चातिशक्कर्या[2] अष्टिः स्यात् षोडशाक्षरा ॥ ४९
[3]तथा सप्तदशात्यष्टिः धृतिरष्टादशाक्षरा ।
[4]एकोनविंशातिधृतिः कृतिर्विंशतिरेव च ॥ ५०
[5]प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा[6] ।
[7]विकृतिः स्यात् त्रयोविंशा [8]चतुर्विंशापि संकृतिः ॥ ५१
पञ्चविंशत्यभिकृतिः षड्विंशत्यक्षरोत्कृतिः[9] ।
अतोऽधिकाक्षरं छन्दो[10] मालावृत्तमिति स्मृतम्[11] ॥ ५२
छन्दसां तु [12]तथाह्येते भेदाः प्रस्तारयोगतः ।
असंख्येय[13]प्रमाणानि वृत्तान्याहुरतो बुधाः ॥ ५३

अथ तस्य लक्षणं कर्तुं छन्दःस्वरूपं तावदित्याह एवमित्यादि विविध (वर्ण)भूषणैः सालंकारैः पादैश्चतुर्भिरिति संबन्धः षड्विंशकमिति तावत्परिमाणमेकाक्षरात्मभृति षड्विंशत्यक्षराणि तदुक्तादीन्युत्कृत्यन्तानि छन्दांसीत्यर्थः। पादचतुष्टये तुल्यलक्षणं समं, अतुल्यलक्षणं विषमं (अर्थसमं) प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः। संज्ञाभिश्छन्दोभेदा आश्रिताः ।

कथं ते भेदा इत्याह प्रस्तारयोगत इति प्रस्तारे योगो युक्तिः तेन तत्र युक्तिर्वक्ष्यते—

" प्रकीर्य सर्वं गुरु तत्र पूर्वगुरोरधो लं परपूर्य तत्वम् ।
स्यात्पूर्वपूर्वं गुरुणेति यावत्सर्वत्र लः प्रस्तरणे तदेव ॥

---

1 ब - च 2 ड - अतिशक्करी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता (न - प्रकीर्त्यते) 3 ड - अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश 4 द - एकाधिका चातिधृतिः ब - अतिधृत्येकोनविंशा 5 ब - प्रकृतिस्त्वेक 6 म - विंशत्या यथाकृतिः 7 विकृतिश्च त्रयो 8 ड - चतुर्विंशा च 9 ड - षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत् म - षड्विंशा चोत्कृतिर्भवेत् 10 ब - यत्स्यात् ड - यत्तु 11 ड - तदिष्यते 12 च - यथान्येषां ड - छन्दसां च भवेदेषां भेदो नैकविधः पृथक् 13 च - परीमाणा वृत्तसंख्या समाश्रिता ड - असंख्या परिमाणानि ।

गायत्रीप्रभृ तित्वेषां[1] प्रमाणं संप्रवक्ष्यते[2] ।
प्रयोगजानि सर्वाणि [3]प्रायशो न भवन्ति हि ॥ ५४

[4]वृत्तानि च चतुःषष्टि गायत्र्यां कीर्तितानि तु (६४)
शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्यथोच्यते[5] । (१२८)
षट्पञ्चाशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि[6] । (२५६)
शतानि पञ्च वृत्तानां [7]बृहत्यां द्वादशैव तु ॥ (५१२)
[8]पंक्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव तु[9] । (१०२४)
[10]त्रैष्टभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाऽष्ट च ॥ (२०४८)
सहस्राण्यथ चत्वारि नवतिश्च षडुत्तरा
जगत्यां [11]समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वशः ॥ ५८
(४०९६)

शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नवतिः पुनः ।
जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां सर्वशो भवेत्[12] ॥ ५९
(८१९२)

एतद्यथा भेदाः । अक्षरस्याष्टौ गायत्रीप्रभृतीनि, तत एवारभ्य प्रयोगाद्देतेति सूचयति उक्त्यादीनामश्रवत्वात् । तदाह प्रयोगजानीति [1]लक्ष्यतो स्थितानि, अपि तु वेदवद् दृश्यन्त इति भावः । वृत्तानि च चतुः षष्टिरित्यादिना स्वकण्ठेन संख्यां पठति यावत् ।

---

1 च - प्रभृतिश्चैषां 2 म - संप्रवर्तते ढ - संविधीयते 3 ढ - प्रायस्तानि 4 ढ - वृत्तानां हि चतुष्षष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता 5 म - उष्णिक्तथैव च ढ - उष्णिगथोच्यते 6 ढ - अनुष्टुभः 7 ढ - बृहत्या 8 ढ - पङ्क्तेः 9 ढ - च 10 ढ - त्रिष्टुभो द्वि 11 म - समपादानां 12 ढ - परिमाणतः ।

1 क - वक्ष्यन्तोऽर्थितामपि तु ।

शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि[1] षोडश ।
वृत्तानि चैव चत्वारि [2]शक्कर्याः परिसंख्यया ॥ ६०
(१६३८४)

[3]द्वात्रिंशत्तु सहस्राणि सप्तचैव शतानि च ।
अष्टौ षष्टिश्च [4]वृत्तानि ह्याश्रयन्त्यातिशक्करीम् ॥ ६१
(३२७६८)

पञ्चषष्टि सहस्राणि सहस्रार्धं [5]तु संख्यया ।
षड्विंशच्चैव वृत्तानि [6]तथाष्ट्यां गदितानि तु ॥ ६२
(६५५३६)

एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्ततिः ।
तथा शतसहस्रं च[7] छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥ ६३
(१३१०७२)

धृत्यामपि हि[8] पिण्डेन ृत्तान्याकल्पितानि तु[9] ।
[10]तज्ज्ञैः शतसहस्रे द्वे [11]शतमेकं तथैव च ॥ ६४

षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः ।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
चतुःषष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृतावपि संख्यया ॥ इति (६७१०८८६४)
[1]प्रमाणम् । अभिकृत्यन्तानां संख्यां प्रमाणीकृत्याह तिस्रः कोट्य इत्यादिना । तदङ्कं पूर्वेण पिण्डयित्वा सर्वसंख्याज्ञानं क्रमवशात् ।

1 न - अथ 2 न - शाकार्यां 3 ड - द्वात्रिंशच्च 4 म - वृत्तानां संश्रयन्त्यतिशाकरीम् 5 म - च 6 म - तथाष्टौ ब - अष्टौ निगदितानि च 7 म - स्यादत्यष्टौ परिसंख्यया 8 ड - च 9 ड - वृत्तमाकलितंमया 10 द - यथा ड - तथा 11 म - द्विषष्टि च तथैव हि । सहस्राणि विभागेन चत्वारिंशच्च तानि च ।

1 क - पुराणाम् ।

द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः[1] ।
चत्वारि चैव वृत्तानि समसंख्याश्रयाणि तु ॥ ६५
(२६२१४४)

अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च[2] ।
तथा शतसहस्राणि पञ्चवृत्तशतद्वयम् ॥ ६६
अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि तु[3] ।
(५२४२८८)

कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥ ६७
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्राणि शतानि च ।
पञ्च षट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः[4] ॥ ६८
(१०४८५७६)

तथा शतसहस्राणां [5]प्रकृतौ विंशतिर्भवेत्[6] ।
सप्त वै गदितान्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ॥ ६९
सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तथैव च ।
वृत्तानि परिमाणेन[7] वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ॥ ७०
(२०९७१५२)

[8]चत्वारिंशत्तथैकं च सहस्राणां शतानि तु ।
तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा ॥ ७१
शतत्रयं समाख्यातं ह्याकृत्यां चतुरुत्तरम् ।
(४१९४३०४)

---

1 द - चत्वारिंशत् प्रयोगतः 2 द - तु 3 ड - च 4 म - प्रविभागशः
5 म - साहस्राणि 6 म - कलितानि तु । त्रिंशतिर्नवतिश्चैव सप्तचैव हि संख्यया
7 म - प्रविभागेन 8 म - बुधैः शतसाहस्राणि चत्वारिंशत्ततःपरम् । नवतिश्चैव चत्वारि सहस्राणि शतत्रयम् । चत्वारि चैव वृत्तानि कथितान्याकृतौ बुधैः ॥

[1]ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः ॥ ७२
अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां षट्छतानि च ।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां गदितानि तु ॥ ७३
(८३८८६०८)

[2]तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः ।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥ ७४
कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै ।
(१६७७७२१६)

[3]तथा शतसहस्राणि पञ्चत्रिंशच्च संख्यया ॥ ७५
तिस्रः कोट्यः सहस्राणि चतुष्पञ्चाशदेव च ।
शतानि चत्वारि तथा द्वात्रिंशत्प्रविभागतः ॥ ७६
वृत्तान्यभिकृतौ चैव छन्दोज्ञैः कथितानि वै ।
(३३५५४४३२)

[4]षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः ॥ ७७
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
चतुष्षष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृतावपि संख्यया ॥ ७८
(६७१०८८६४)

---

1 म - तथाशतसहस्राणामशीतिस्त्रिकसंयुता । अष्टाशीति सहस्राणि षडष्टौ च शतानि च । वृत्तानि विकृतौ छन्दस्युद्दिष्टानीह संख्यया ॥ 2 न - कोटिष्षडधिका नित्यं सप्तसप्ताभ्रिका पुनः । सप्त चैव सहस्राणि वृत्तानां च शतद्वयम् । षोडशोत्तरमाख्यातं संकृत्यां परिमाणतः 3 ब - कोटित्रयं चाभिकृत्यां पञ्चत्रिंशद्भिरन्वितम् । पञ्चाशद्भिः सहस्रैस्तु चतुर्भिरधिकैस्तथा । चतुष्टयं शतानां च द्वात्रिंशद्भिः समन्वितम् 4 न - षट्कोट्यस्तथोत्कृत्यां लक्षाणामेकसप्ततिः । चतुष्षष्टि शतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट एव तु ।

[1]उक्ताद्युत्कृतिजातानि वृत्तसंख्याविचक्षणैः।
एतेन च विकल्पेन वृत्तान्येतानि निर्दिशेत्॥ ७९
सर्वेषां छन्दसामेवं [2]वृत्तानि कथितानि वै।
[3]तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु॥ ८०
चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु।
सप्तभिः सहितान्येव सप्त चैव शतानि च॥ ८१
(१३४२१७७२६)

षड्विंशतिरिहान्यानि व्याख्यातानि समासतः।
समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै॥ ८२
[4]सर्वेषां छन्दसामेवं त्रिकैर्वृत्तं प्रयोजयेत्।
ज्ञेया ह्यष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षरम्॥ ८३
त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयास्त्रिकोंऽशः परिकल्पितः।
गुरुलघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यशः॥ ८४
गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारस्य गुरुत्रयम्[5]।
जकारो गुरुमध्यस्तु[6] सकारोऽन्तगुरुस्तथा॥ ८५

---

1 ड - सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोटयोऽत्र त्रयोदश। शतानि सप्तसैव सह-
स्राणि दशैव च। तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि। षड्विंशतिश्च वृत्ताना-
मित्थं चानन्तमुच्यते (न-मिदं नाट्यं तदुच्यते) 2 ड - वृत्तांशं कथितं मया ब -
वृत्तान्तं कथितं मया 3 म - कोट्यस्त्रयोदश तथा चत्वारिंशद्द्वयं तथा। ज्ञेयं शत-
सहस्राणां ततो दश च सप्त च। सहस्राणि ततः सप्तशतानि प्रविभागशः। षड्विं-
शति च वृत्तानि वृत्तसंख्याविचक्षणैः 4 न -एतेषां तु पुनर्ज्ञेयं त्रिकैर्वृत्तप्रवर्तनम्।
एकं वा विंशतिं वापि सहस्रं कोटिरेव वा। सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तानां वा द्विजो-
त्तमाः। ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र स्वसंज्ञाभिः पृथक्पृथक् 5 म - मकारो गुरुकत्रयम
ड - मकारस्तु गुरुत्रिकम् न - मकारः स्याद्गुरुत्रयम् 6 ड - मध्यस्थः।

[1]लघुमध्यस्तु रेफः स्यात्तकारोऽन्तलघुस्तथा[2]।
लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु[3] ल त्रयम् ॥ ८६
एते ह्यष्टौ त्रिका [4]नाम्ना विज्ञेया ब्रह्मसंभवाः।
लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य[5] च ॥ ८७
[6]एभ्यो विनिर्गताश्चान्या जातयोऽथ समादयः।
अस्वराः सस्वराश्चापि[7] प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणैः[8] ॥ ८८
गुर्वेकं [9]ग् इति विज्ञेयं तथा लघु ल् इति स्मृतम्।
नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिसंज्ञिता[10] ॥ ८९
गुरु दीर्घं प्लुतं चैव संयोगपरमेव च।
सानुस्वारविसर्गं च तथान्त्यं[11] च लघु क्वचित् ॥ ९०
[[12]गायत्री प्रभृति त्वेषां प्रमाणं संप्रवर्तते।
प्रयोगजानि पूर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥ ९१
[13]गायत्र्यां द्वौ त्रिकौ ज्ञेयावुष्णिगेकाक्षराधिका[14]।
अनुष्टुब्द्व्यधिका ज्ञेया[15] [16]बृहत्यां तु त्रिकास्त्रयः॥ ९२
एकाधिकाक्षरा पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्च द्व्यधिकाक्षरा ॥
चतुस्त्रिका तु जगती सैकातिजगती ततः[17] ॥ ९३
शक्करी द्व्यधिका [18]पञ्चत्रिका ज्ञेयातिशक्करी।

1 न - लघुमध्यस्थितो रेफः 2 ड - परः 3 न - नकारश्च 4 न - ज्ञेया बोद्धव्या ड - प्राज्ञैर्विज्ञेया 5 द - अपेक्ष्य 6 इदं श्लोकार्धं ब मातृकायामेव वर्तते 7 ड - चैव 8 द - लक्षणम् ड - लक्षणे 9 ब - गिति 10 ड - अभिधीयते 11 म - तथान्ते 12 अयं श्लोको म संज्ञकेऽत्रैव निवेशितः 13 म - गायत्री. सार्धं श्लोकपञ्चकं कादिचान्तेषु न दृश्यते 14 ब - एकाधिकाक्षरा 15 ब - चैव 16 ड - बृहती तु न - बृहती च 17 ड - पुनः 18 म - तस्याश्चिकाः पञ्चातिशाक्करी।

एकाधिका तथाष्टिश्च द्व्यधिकात्याष्टिरुच्यते ॥ ९४
[1]षट्त्रिका धृतिरुद्दिष्टा ह्यतिपूर्वाधिकाक्षरा[2] ।
कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता [3]प्रकृत्यां सप्त वै त्रिकाः॥९५
आकृतिस्त्वधिकैकेन द्व्यधिका विकृतिस्तथा ।
[4]संकृत्यां तु त्रिका ह्यष्टौ सैका त्वभिकृतिर्भवेत्[5] ॥ ९६
उत्कृतिर्द्व्यधिका चैव विज्ञेया गणमानतः[6] ।]
[[7]गुर्वेकं ग इति प्रोक्तं गुरुणी गाविति स्मृतौ ॥ ९७
लघ्वेकं ल इति ज्ञेयं लघुनी लाविति स्मृतौ ।
द्व्यक्षरादधिकौ पादावन्यौ हीनाक्षरावपि ॥ ९८
स्वराडिति समाख्याता विराडिति हि सूरिभिः ।
पादो यस्या ऋचश्चैव भवेदेकाधिकाक्षरः । ९९
समास्त्वन्ये त्रयः पादाः सा भुरुक् संप्रकीर्तिता ।
एकाक्षरोनः पादश्चेदेको यस्या ऋचो भवेत् ॥ १००
समाः पादास्त्रयश्चान्ये सा निवृत्संप्रकीर्तिता ।]
[[8]सम्पदाद्यधुना चैषां छन्दसां सम्यगुच्यते] ॥ १०१
सम्पद्विरामपादश्च[9] देवतास्थनमक्षरम् ।
[10]वर्णः स्वरा विधिर्वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥ १०२

---

1 ब - षट्त्रिकास्तु धृतिः प्रोक्ता 2 न - सैका चातिधृतिः स्मृता 3 म - प्रकृतिः 4 ब - अष्टौ त्रिकाः संकृतिःस्यात् म - संकृतिस्तु त्रिका ह्यष्टौ 5 न - सैका चातिकृतिर्मता 6 म - विज्ञेया वृत्तदर्शने 7 एते चत्वारः श्लोका भमयोरेव दृश्यन्ते 8 इदं श्लोकार्धं दसंज्ञित एव वर्तते 9 न - पादश्च 10 द - वर्णस्वराधिकैः ड - वर्णाः ।

[1]नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र संपद्यतेऽक्षरम्[2] ।
[3]विधाने छन्दसामेषा संपादित्यभिसंज्ञिता ॥ १०३
यत्रार्थस्य समाप्तिः[4] स्यात्स विराम इति स्मृतः ।

एकादिकक्रमवशाद् द्विगुणादिपिण्ड्या-
च्छन्दः प्रमाणकलितानथ पिण्डयेत्तान् ।
एकं क्षिपेत्तदुपरीति समस्तवृत्त-
संख्याप्रकाशनविधौ लघुरभ्युपायः ॥

यथा त्र्यक्षरे तत्पिण्डयित्वा एकाक्षेपादेकसंख्यावत् । षड्विंशत्यक्षरे—"ध्वंश उक्तक्रमेणेह द्वैगुण्यं यावदुत्कृतेः" ॥ इति । एकाक्षरे द्वौ, द्व्यक्षरे चत्वारः, त्र्यक्षरेऽष्टौ, चतुरक्षरे षोडशेत्यादिसंक्षेपः । अनेनैवोपायेन विचार्य ग्रन्थे पाठो निश्चेयः । सर्वेषां वृत्तानामित्यादावर्थः समासेन जयदेवोऽभ्यधात्—"सर्वादिमध्यान्तग्लौ त्रिकौ म्नौ भ्यौ ज्रौ स्तौ" इति (अ. १-२) त्रिकैरुपलक्षितेऽपि वृत्ते त्रिकसंख्यानतया छन्दो न पूर्यते, यथोष्णिक् अत्रैकमधिकमक्षरमधिकत्वेनोक्तं, अनुष्टुभि द्वे, तत्र त्रिकबीजानि गुरुलघुरूपाण्येव कर्तव्यानि । तथा चैकं गुरुलघु वा द्वे गुरुणी लघुनी लघुगुरुणी गुरु लघुनी वा तदाह यदेकमधिकमिति । ग्लावित्यादिश्लोकेन व्याचष्टे नैवातिरिक्तमिति । सम्पदिति स्वराड् विराड् भुरिक् निवृत् श्रुतावेव संभवो न काव्य इति तात्पर्यम् । *

1 भ - हीनं नैवातिरिक्तं च यत्तु स्यात्पादयोगतः । विधाने छन्दसामस्मिन् सा हि संपदुदाहृता । 2 ड - क्रमः 3 ड - विविधा 4 न - अभिधीयते 5 भ - तु

* स्वराडादयः काव्येष्वपि दृश्यन्त इति जनाश्रयीकारः । यथा विराड्—
शूरः सुमुखः सदयः शान्तो धीरस्त्यागी गुणवान् भक्तः ।
कुलजोऽस्माकं नित्यं मित्रं भवतु श्लाघ्यम् ॥
निवृत्—अम्भोदानामसितानां श्रुत्वा शब्दं सन्ततबर्हः ।
अम्भोभारान्मन्दगतीनामुद्ग्रीवोऽयं रौति मयूरः ॥
स्वराड्—अथ तत्र शुचौ लतागृहे कुसुमोद्गारिणि तौ निषीदतुः ।
मृदुभिर्मृदुमारुतेरितैरुपगूढाविव बालपल्लवैः ॥
भुरिक्—मनोज्ञमपि सिन्दुवारतः कुन्दकुसुमाढ्यं च षट्पदः ।
न सर्पति तुषारशङ्कितश्चन्द्रालोकविशेषशीतलम् ॥

[1]पादश्च पद्यतेर्धातोश्चतुर्भागः प्रकीर्तितः[2] ॥ १०४
[3]अग्न्यादि दैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
शरीराश्रयसंभूतं[4] [5]दिगाश्रयमथापि वा ॥ १०५
[6][शारीरं मन्त्रसंभूतं छन्दोगायत्रसंज्ञितम् ।
क्रुष्टे मध्यन्दिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥ १०६
तृतीयसवनं चापि शीर्षण्यं जागतं हि यत् ।]
[7]ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं चैव त्रिविधं चाक्षरं[8] स्मृतम् ॥ १०७

एतन्निरूपणं तु उपयुज्यते यत्र वेदवाक्यसदृश वाक्यं निर्णीयते, यथा अभिज्ञानशाकुन्तले । अर्थस्यावान्तररूपस्य समाप्तिलक्षणतो यतिः "मीलति सति राज्ञो" यथा "आयान्त्या तुल्यकालं" *इति, न तु "जम्भारातीभकुम्भोद्भवं" इति उच्छब्दोऽर्थसमाप्त्यभावात् । चतुर्भाग इति पादान्ते छेदः कर्तव्यः, न तु "ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेला" † इति । प्रयोगी प्रतिपादमङ्कुरीकृत्य पठन्मध्ये विश्राम्यति । विश्रान्तौ चात्र वृत्तभङ्गोऽर्थभङ्गोऽभिनेयोऽत्र श्राव्यत्वाद्भट्टशङ्करादिभिरुपगतमेतत् "क्वचिदुपान्त्यो वा" इति । अधिष्ठात्री देवता वह्न्यादयः । शरीराश्रयेत्यादि । यथोक्तं कात्यायनेन—

---

1 च - पादस्य 2 भ - गत्यर्थात्संप्रकीर्तितः ड - इति स्मृतः 3 भ - देवा ह्यग्न्यादयः प्रोक्ताः 4 भ - भूतं च 5 भ - ऋक्सामाश्रयमेव च ड - जिह्वाश्रय द - दिशाश्रय 6 सार्धः श्लोको जादिभान्तेष्वेव दृश्यते 7 भ - प्लुतं दीर्घं च ड - ह्रस्वदीर्घप्लुताश्चैव 8 भ - ह्यक्षरम् ।

---

* गायत्रीप्रभृति जगतीपर्यन्तानां दैवतानि—अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणौ शक्रो विश्वेदेवाः ।

* जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
रक्ताः सिक्ता इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ।
आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै
भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः ॥

† ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ (रघु-६-६४)

*श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह।
तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमश्च त्रिधा स्वरः[1]॥ १०८
ध्रुवाविधाने चैवास्य[2] संप्रवक्ष्यामि लक्षणम्।
विधिर्गणकृतश्चैव तथा चार्थकृतोऽपि च[3]॥ १०९
[वृत्तमर्धसमं चैव समं विषममेव च[4]।
छन्दसो यस्य पादे[5] स्याद्धीनं वाधिकमेव वा॥ ११०
[6]अक्षरं तन्निवृत्प्रोक्तं भुरुक्चेति द्विजातिभिः[7]।
अक्षराभ्यां [8]यदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा॥ १११
तच्छन्दो [9]नामतो ज्ञेयं [10]स्वराडथ विराडपि।]
सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रिकाः॥ ११२

वीरस्य भुजदण्डानां वर्णने स्रग्धरा भवेत्।
नायिकावर्णने कार्यं वसन्ततिलकादिकम्॥
शार्दूललीला प्राच्येषु मन्दाक्रान्ता च दक्षिणे॥ इत्यादि।

प्लुतस्याप्यत्र प्रयोगो भवत्येव। यथा—"यतोऽपि मानेन स एष मूढो द्रोणारिरेयातिपद्मातिलम्रो (?)" स तु पाठो दीर्घवत्पठितव्यः प्रयोक्त्रा त्रिमात्र एव। श्वेतादय इति प्रातिशाख्यादौ छन्दांसि (छन्दसि ?) विविधवर्णं[1] कृतं तदनुपयोगान्नास्माभिर्लिखितम्। भगवते कृत इति केषांचिदोदकतोदकादीनां गीयमानतया शोभातिशयो भवति श्लोकः, स्रग्धरादीनां तु

---

1 ड - मध्यश्च त्रिविधः स्वरः ड - स्मृतः भ - द्विविधः स्वर उच्यते 2 भ - चैतेषां 3 म - कालकृतश्चापि तथा चैवार्थतो भवेत् 4 ड - विषमं सममेव वा 5 म - पादः 6 ड - वृत्तं निवृदिति प्रोक्तं 7 भ - द्विजोत्तमाः 8 ड - सदा 9 न - नाम तत् 10 ड - स्वराडिति।

---

1 क - वर्णनम्।

* गायत्रीप्रभृतिजगतीपर्यन्तानां छन्दसां—सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः।

दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ११३
त्रिष्टुप्च जगती चैव [1]दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
[2]तथातिजगती चैव शक्करी ह्यतिशक्करी ॥ ११४
अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ।
कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्याकृतिर्विकृतिस्तथा ॥ ११५
संकृत्यभिकृतीचैव ह्युत्कृतिर्दिव्यमानुषः ।
[3]एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधिसंश्रयम् ॥ ११६
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च[4] ।
प्रस्तारोऽक्षरनिर्दिष्टः मात्रोक्तश्च तथैव हि[5] ॥ ११७

पाठेन । इति शब्देन प्रकारार्थेन व्याचष्टे दिव्य इति । प्रथम इति स्तोत्रशास्त्रेषु सप्तानामेव छन्दसां बाहुल्येन दर्शनात् । देवस्तुत्यादौ देवेषु वक्तव्यं गण इत्यर्थः । गण इति द्वितीयो दिव्यनिवृत्तौ गण इत्यर्थः तेन मानुषेषु वक्तव्यं प्रायेण । तृतीयस्तु दिव्यमानुषेषु च रामादिषु नरपतिषु च ।

प्रस्तारस्तत्र संख्यादि सर्वमिति संश्रयशब्देनाह, तद्गणसंविज्ञानाच्च प्रस्तारोऽप्युच्यते । प्रस्तरणं विताननं । लक्षणमङ्कसंख्येत्यर्थः । गतं नष्टमिति स्वरूपेणैव न ज्ञातं, उद्दिष्टं तु स्वरूपेण ज्ञातं न संख्यया । तज्ज्ञानोपायेन नष्टादयः [1]शुद्धाः (सिद्धाः ?) ।

---

1 भ - दिव्यस्तु 2 भ - मानुषश्चातिजगती शक्करी चाति 3 ड - एवं तु छन्दसामेषां 4 ड नष्टोद्दिष्टं तथैव च 5 ब - समानोक्तं तथैव च न - समात्रोक्तस्तथैव च द - समाः प्रोक्तास्तथैव च ।

---

1 ख - शब्दाः ।

द्विकौ ग्लाविति वर्णोक्तौ मिश्रौ चेत्यपि मात्रिकौ[1] ।
[2]गुरोरधस्तादाद्यस्य प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ॥ ११८
अग्रतस्तु समादेया गुरवः पृष्ठतस्तथा ।
प्रथमं गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानजम् ॥ ११९
वृत्तं तु सर्वच्छन्दस्सु[3] प्रस्तारविधिरेव तु ।
गुर्वधस्ताल्लघुं न्यस्य ततो द्विद्वि यथोदितम् ॥ १२०
न्यसेत्प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ।
मात्रासंख्याविनिर्दिष्टो गणो मात्राविकल्पितः ॥ १२१
मिश्रौ ग्लाविति विज्ञेयौ पृथग्लक्ष्यविभागतः[4] ।
[5]मात्रागणो गुरुश्चैव [6]लघुनी चैव लक्षितः[7] ॥ १२२

तत्र वर्णगतो मात्रागतश्चेति प्रस्तारो द्विधा तमुदाहरति । द्विकौ ग्लाविति वर्णसंख्यादि नियमेन यौ गुरुलघू । द्विके संख्यापरिमाणौ तौ मात्रिकौ मात्रागणनेयूक्तौ । अन्येनाधिकृतत्वादेकेन भेदेन मिश्रौ भवतः ।

अत्र प्रस्तारेऽप्युपायमाह गुर्वधस्तादिति । आद्यस्यैव गुरोरधो लघुः सर्वो न्यसनीयः । यत्र द्वौ भागौ मिश्रौ विषमसंख्यायां तदा द्विरिति भूयो भूयो मात्राप्रस्तारो निरूप्यते । मात्रापरिकल्पतौ यस्त्रिमात्रचतुर्मात्रादिः समूहो गणमात्रसंख्याया लघ्वक्षरसंख्यया तत्र प्रथमं प्रस्तार इत्याह पृथग्लक्षणीयो ऽपि भागोऽत्र संख्यायास्तत्र गुरुः सर्वतो न्यसनीयः । यत्र तु द्वौ भागौ मिश्रौ, विषमसंख्यायां तत्राद्यो लघुरन्यो गुरुः शेषं वर्णप्रस्तारेण तुल्यम् । केवलमात्रासंख्येति वचनाद्गुणनान्यासे पूर्वत्र मात्रा देया । यत्र वर्णप्रस्तारः विषममात्राप्रस्तारेऽप्युदाहृत एव । द्वितीयस्तु तदाह गुरुरिति जातावेकवचनं गुरू इत्यर्थः । लघुनी चकाराद्गुरू तथाशब्दादन्यद्भेदत्रयं, चतुर्मात्रा आर्याणां

1 ब - मातृका 2 द्वौ श्लोकौ चभयोर्न दृश्येते 3 ब - छन्दस्य 4 भ - विभागशः 5 भ - मात्रे द्वे गुरु विज्ञेयं लघ्वेका तु प्रकीर्तिता 6 प - लघुनीति च 7 प - विलक्षितैः ।

आर्याणां [1]तु चतुर्मात्राप्रस्तारः परिकल्पितः ।
[2]गीतकप्रभृतीनां तु पञ्चमात्रस्तथेष्यते[3] ॥ १२२
वैतालीयं पुरस्कृत्य षण्मात्राद्यास्तथैव च ।
[4]त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः[5] ॥ १२३
मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराश्रयः ।
[6]अन्त्याद् द्विगुणिताद्रूपाद् [7]द्विर्द्विरेकं गुरोर्हरेत्[8] ॥ १२४
द्विगुणं च लघोः कृत्वा संख्यां पिण्डेन निर्दिशेत्[9] ।
आद्यं सर्वगुरु ज्ञेयं वृत्तं तु समसंज्ञितम्[10] ॥ १२५
[11]कोशं तु सर्वलघ्वन्तं मिश्रैः शेषाणि सर्वतः ।
वृत्तानां तु समानानां संख्यां संयोज्य तावतीम् ॥
राश्यूनामर्धविषमां समासादभिनिर्दिशेत्[12] ।

प्रस्तारे गणभेदः पञ्चदश इत्यर्थः, पञ्चमात्रोऽष्टधा, एवं षष्ठोऽत्र प्रस्तार्यातीत
इति वर्णवृत्तेष्वेव च कृत इत्यर्थः । अन्यत्र तु मात्राकृतो गणविभागः तदपे-
क्षया गुरुलघुव्यवस्थानात्स्वातन्त्र्येण ।

तत्रोद्दिष्टमाह द्विगुणितादिति वर्णवृत्तेष्वेव चेदं सर्वं मन्तव्यम् । भेदं
पश्यैकमेकमङ्कं द्विगुणितं च दत्वा द्विर्द्विरिति भूयो द्विगुणितादपि द्विगुणितं
कृत्वान्त्यं परिसमाप्य गुरु संबन्धिनो ऽङ्कान् हरेत् पुंसथेत् (प्रस्तरेत् ?) । लघोः
संबन्धिनोऽङ्कान् पिण्डीकृत्य तेन पिण्डेनातिक्रान्तेनैतावदयं भेद इति संख्यां
निर्दिशेत्, यथा चतुरक्षरस्येदृशं क्रियाभेदं यच्च लघ्वङ्कगणनातिक्रान्तौ ।

---

1 न - स चतुर्मात्रः प्रस्तारे म - स चतुर्मात्रः प्रस्तारे गण इष्यते 2 भ - गीतिका 3 ड - पञ्चमात्रो गणः स्मृतः 4 न त्र्यक्षरस्तु 5 न - आश्रयाः 6 भ - आद्यात् 7 भ - ऊर्ध्वं 8 ड - भवेत् 9 ड - योजयेत् 10 ड - संश्रितम् 11 ड - कोशे भ - लघ्वन्तमपि चैवं तु कोशस्यस्य हि संख्यया 12 भ - समासादपि निर्दिशेत् ड - समासादिति निर्दिशेत् ।

[1]समानां विषमाणां च संगुणय्य तथा स्फुटम्[2]॥ १२७
राश्यूनमभिजानीया[3]द्विषमाणां समासतः।
एकादिकां तथा संख्यां छन्दसो विनिवेश्य तु[4]॥ १२८
यावत्पूर्वं तु पूर्वेण पूरयेदुत्तरं गणम्[5]।
एव [6]कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वपूरणम्[7]॥ १२९
[8]नैधनादेकमेकं तु प्रातिलोम्यक्रियात्मकम्[9]।
सर्वेषां छन्दसां न्यस्य[10] लघ्वक्षरविनिश्चयम्॥ १३०
जानीत समवृत्तानां संख्यां संक्षेपतस्तथा[11]।

अथैकादिलघुज्ञानार्थं पीठं रचयति आद्यं सर्वगुर्वित्यादि। कोश इत्याद्यन्तयोर्मध्यगो भेदगणः। सोऽस्य लघोः संख्यया निश्चयं कुर्यात्। तद्यथा चतुरक्षरौ प्रथमान्तौ सर्वगुरुः सर्वलघुश्च, एकद्वित्रिलघवस्तु चतुः षट् चतुः प्रकाराः संक्षेपत इति एतदङ्कव्यामिश्रणेन संख्या लभ्यते षोडशभेदाश्चतुरश्चतुरश्चेति।

संख्यास्थान उपायान्तरमाह एकादिकामिति। छन्दोऽक्षरोपरि एकद्विचत्वारीत्यादीनि निक्षिपेत्। तत्र पूर्वेणोत्तरस्य पूर्वेण मिश्रणं कुर्यात् यावत्पर्यन्तं गणपिण्डस्तां चैकादिकामेकेन मिश्रितं कुर्यादित्येवं समवृत्तानां संख्या। लघूनामित्थं षोडशाभिर्गुणयेत्। ततो गुणराशेः षोडशसंख्यामवपातयेत्। तेन चतुरक्षरे विंशत्यधिकं शतमर्धसमवृत्तानां तामपि संख्यां गुणयित्वा गुणराशिं पातयेत्। तेन च सहस्राणीति शतान्यशीतिश्चेति चतुरक्षरे विषमवृत्तानि।

---

1 न - समार्धं भ - तां चार्धविषमाणां तु 2 न - संख्यां कृत्वा तु तावतीम्
द - संख्यां संयोज्य तावतीम् 3 न - अभिजानीत द - अभिजानीते 4 द - च
5 द - तावतोऽन्तरम् 6 ड - कुर्यात्तु सर्वेषां 7 ड - पूर्वपूर्वस्यपूरणम् 8 द -
क्रमान्नैधनं 9 भ - प्रतिलोम क्रियान्वितम् ड - प्रातिलोमं विसर्जयेत् (न -
भ - विवर्जयेत्) 10 ड - वक्ष्ये न - एवं 11 द - संख्या चाङ्क समासतः
व्याससंक्षेपतस्तथा।

[1]वृत्तार्धपरिमाणं तु छित्वार्धेन यथाक्रमम् ॥ १३१
न्यसेल्लघु तथा सैकमक्षरं गुरु चाप्यथ[2] ।
एवं विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागतः ॥ १३२
[3]लघ्वादीनि गुरूण्यस्मिन्नक्षराणि निवेशयेत् ।
[[4]इति छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः। १३३
वृत्तान्येतेषु[5] नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥]

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये
छन्दोविधानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः[6] ॥

अथ नष्टमाह वृत्तार्धपरिमाणं त्विति संख्यामर्धेन छिन्द्यात् यत्र विषमाङ्कं न पूर्यते तत्र पूरणार्थमेकमधिकं कुर्यात् । तदाह यथाक्रममिति । तत्र गुरुः । सैककरणात्प्रयत्नगौरवाल्लघुरन्यथा च्छेदनात् । एवं पुनः पुनर्यावदक्षराणि पूर्णानि यथावच्चतुरक्षरे पञ्चमो भेदः कीदृगिति—पूर्वं पञ्चाङ्कस्य सैकच्छेदात् गुरु, पुनरपि त्र्यङ्कस्य सैकच्छेदात् गुरु, द्वयोश्च समच्छेदाल्लघु एकस्य सैकच्छेदाद्गुरु, एतेनेदृशः पञ्चमो भेदः ।

एतदुपसंहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति एवमिति । व्याकृतेन विभागेन लघुप्रधानानि वा लक्ष्ये निवेशयेत् कविरुपबध्नीयादिति शिवम् ॥

पार्वतीवदनाम्भोजभृङ्गनेत्रत्रयीभुवः ।
दासोऽभिनवगुप्ताख्यश्छन्दोध्यायमपप्रथत् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामभिनव-
भारत्यां नाट्यवेदविवृतौ[3] छन्दोऽध्यायश्चतुर्दशः
समाप्तिमगमत्

---

1 भ - वृत्ताख्या द - वृत्ताक्षरनिर्माणं ड - वृत्ताङ्क 2 ड - छित्वार्धेन गुरुं न्यसेत् 3 ड - गुरुलघ्वक्षराणीह सर्वं छन्दस्सु दर्शयेत् (न - प्राग्वत्संख्यां विनिर्दिशेत्) 4 ब - छन्दांस्येतान्यथोक्तानि मयैवं तु द्विजोत्तमाः 5 न - एतानि 6 जादिवान्तेषु पञ्चदशोऽध्यायः द - श्लोकसंख्या आदितः २३७२ ॥

---

1 ख - करणात् 2 ख- छेदात् 3 ख - वृत्तौ ।

श्री

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चदशोऽध्यायः†

[1]छन्दांस्येवं हि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
वृत्तानि तेषु[2] नाट्येऽस्मिन्प्रयोज्यानि निबोधत ॥ १

आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे[3] गुरुणी चेत् ।
[4]सा स्यात्तनुमध्या गायत्रसमुत्था[5] ॥ २

समस्तवृत्तानि विना न येन पटूद्भवश्रोत्ररसायनस्य (?)।
छन्दांसि यस्मात्प्रभवन्ति वन्दे तं वाङ्मयं रूपमिहाष्टमूर्तेः ॥

यदुक्तमक्षराणि निवेशयेदिति (१४-१३३) तत्र श्रव्यताकृतं प्रविभागमाख्यातुमुपचक्रमे छन्दांस्येवमिति । एषां छन्दसां नाट्यप्रयोगयोग्यानि वृत्तानि निबोधतेति संबन्धः। गुरुलघुनियमेन श्रव्यता वर्तते येषु तानि वृत्तानि श्राव्यार्थत्वात्, अधिकरणे क्तः। गायत्रीत आरभ्य प्रयोगार्हतेति पूर्वाध्याये निरूपितत्वात् तदुपक्रममेवाह आद्ये पुनरिति, †मध्ये तु लघुन्यर्थात् । गायत्र्यैव गायत्रम् । तत्रेहाध्याये भरतमुनिकृतमिति त्रिकैर्मकारादिभिः कैश्चित्क-

1 अयं श्लोको जादिबान्तेष्वादर्शेषु पूर्वाध्यायान्त्ये वर्तते । कादि चान्तेषु पाठस्तु—"इति छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः" इत्यध्यायादौ दृश्यते । भमयोरेव व्याख्यातृपाठो विद्यते । 2 न - एतानि भ - एतेषु 3 भ - पादे 4 भ - वृत्तं 5 प - मध्ये लघुनी चेत् वृत्तं तनुमध्या ॥

† जादिबान्तेष्वादर्शेषु षोडशोऽध्यायः । अस्मिन्नध्याये वृत्तलक्षणं कासुचिन्मातृकासु मकारादित्रिकैरेवोक्तं, अन्यासु गुरुलघुनियमेन। पाठद्वयस्यापि पाठान्तरभूयिष्ठत्वात् केवलं सौकर्यायोभयपाठोऽपि मूलरूपेणैव मुद्रितः । पिङ्गलात्पूर्वं छन्दोलक्षणं गुरुलघुसंख्यानेनैव व्यवहृतमिति द्योत्यते, न तु त्रिकैरिति । अपि चास्मिन्नध्याये क्वचित् वृत्तजात्यैव लक्षणमुक्तं, क्वचिच्चानुष्टुभा । अयं विशेषो ध्रुवाध्यायेऽपि दृश्यते ।

यथा—संत्यक्तविभूषा भ्रष्टाञ्जननेत्रा ।
हस्तार्पितगण्डा[1] किं त्वं तनुमध्या[2] ॥ ३
लघुगण आदौ[3] भवति चतुष्कः ।
गुरुयुगमन्त्ये [4]मकरकशीर्षा ॥ ४
यथा—[5]स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तं ।
भयकरि किं त्वं मकरकशीर्षा । ५
एकमात्रं षट्के स्याद् द्वितीयं पादे ।
ख्यातरूपा वृत्ते मालिनी सा नाम्ना ॥ ६
[षडक्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्मालिनी सा मता यथा॥]
स्नानगन्धाधिक्यैर्वस्त्र[6]भूषायोगैः ।
व्यक्तमेवासैां[7] त्वं मालिनी प्रख्याता ॥ ८
[8]द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
शेषाणि च गुरूणि स्युर्मालती नाम सा यथा ॥ ९
शोभते बद्धया षट्पदाविद्धया[9] ।
मालतीमालया मानिनी[10] लीलया ॥ १०
द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।

चिह्लक्षणं स्वीकृतमिति द्विविधः पुस्तकपाठो दृश्यते मध्ये च चिन्तनाय पुस्तकेषूभयमपि पठ्यत इति । एतन्नाम्ना प्रसिद्धा, ख्यातरूपा श्लाघनीयेत्यर्थः ।

---

1 द - वक्रा 2 द - तनुमध्ये 3 न - आद्यो 4 प - मधुरकशीर्षा 5 भ - कमलनिभास्ये परिजनमध्ये । वरतनु किं त्वं मकरकशीर्षा ॥ 6 न - व्यक्तभूषायोग्यैः 7 ढ - एवैषां ड - एवैषा प - एव्वेषा 8 - मालतीलक्षणोदाहरणे नवभक्त्वेव विद्येते । 9 ब - आबद्धया 10 ब - मालिनी ।

यस्याः सप्ताक्षरे पादे ज्ञेया सा तूद्धता यथा ॥ ११

[सौत्रिकौ यदिपादे अक्षरश्च गकारः।

उष्णिगुत्थितपादा उद्धता खलु नाम्ना[1]]॥ १२

दन्तकुन्तकृतास्रं[2] व्याकुलालक शोभम्[3]।

शंसतीव तवास्यं [4]निर्दयं रतयुद्धम्॥ १३

आदौ द्वे निधने चैव गुरुणी यत्र वै सदा।

पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया नाम्ना भ्रमरमालिका॥ १४

[पादे यदि निविष्टौ सम्यग्विरचितौ त्सौ।

अन्त्ये यदिगकारः [5]सा तु भ्रमरमाला॥] १५

यथा— नानाकुसुमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे[6]।

[7]एषा भ्रमति मत्ता कान्ते[8] भ्रमरमाला॥ १६

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं तथा।

गुरूण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलेखेति सा यथा॥ १७

[जातु यस्य गौ च पादे संस्थितौ समस्तरूपौ[9]।

तामनुष्टुभाश्रयस्थां [10]वावदन्ति सिंहलेखाम्[11]॥]

यत्त्वया [12]ह्यनेकभावैश्चेष्टितं रहः[13] सुगात्रि।

तन्मनो मम प्रविष्टं[14] वृत्तमत्र सिंहलेखम्[15]॥ १८

त्वया यन्मदीयं मनःप्रविष्टं व्याप्तमाक्रान्तं तत्सिंहवन्नखविलेखनं 'त्व तादृशं वृत्तं तद्यथाक्रान्तं जातमिति यावत्।

1 न - सा स्यात् 2 ड - घातकृताङ्कं द - नखाग्रं 3 द - केशसंकुलिताग्रम्। शंसते तव वक्रं युद्धमुद्धतवेषम्। 4 न - निर्भरं 5 न - स्यात्सा 6 भ - काले मदनभोग्ये। 7 ड - पुष्पे मत्ता 8 भ - कुञ्जेषु मधुमत्ता रौति भ्रमरमाला 9 ड - समौ कृतौ चेत् 10 ड - ज्ञापयन्ति 11 न - सिंहलीलम् 12 प - हि नैक 13 - चेष्टितौ 41 प - प्रविष्टं 15 च - सिंहलीलम्।

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥ २०
[यदा तु जातपरौ रलौ गकार एव च स्थितः ।
अनुष्टुबुद्भवं तदा [1]वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥] २१
यथा- [2]चरावघूर्णितेक्षणं विलम्बिताकुलालकम्[3] ।
असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥ २२
अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन्सा नाम्ना [4]विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥
[मौ गौ चान्त्यौ यस्याः पादे पादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
सा चानुष्टुप् छन्दस्युक्ता नित्यं सद्भिर्विद्युन्माला ॥]
[5]साम्भोभारैरानर्दद्भिः श्यामाम्भोदैर्व्याप्ते व्योम्नि ।
आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा[6] दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला ॥
[7]पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरु पादेऽष्टके तथा ।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥ २६
स्मितवशविप्रकाशैर्दशनपदैरमीभिः ।
वरतनुपूर्णचन्द्रं तव मुखमावृणोति ॥ २७
नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि च[8] ।
गुरूणि यस्याः सा नाम्ना ज्ञेया मधुकरी यथा ॥

---

1 द - भवेत्तु 2 ड - विघूर्णितेक्षणा सदा 3 भ - प्रलम्बिलोहिनाम्बरा 4 च - विद्युल्लेखेति संज्ञिता 5 भ - साम्भोम्भोदैर्व्याप्तैर्व्योम्ना गम्भीरोधैर्नाना-नादैः । आदित्यांशुप्रख्याह्येषा दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला ॥ ड - सान्द्राम्भोभिर्नाना-नादैः श्यामाकारैर्व्याप्तैर्व्योम्नि । 6 द - स्पर्शिन्येषा 7 एतद्वृत्तलक्षणं सलक्ष्यं नभमवादर्शेष्वेवोपलभ्यते । 8 भ - तु ।

[षडिह यदि लघूनि स्युर्निधनगतमकारश्चेत्।
बुधजनबृहतीसंस्था भवति मधुकरी नाम्ना ॥] २९

[1]कुसुमितमभिपश्यन्ती विविध[2]तरुगणैश्छन्नम्।
[3]वनमतिशयगन्धाढ्यं [4]भ्रमति मधूकरी हृष्टा ॥ ३०

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने[5]।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका[6] ॥ ३१

[त्रीण्यादौ यदि हि गुरूणि स्यु-
श्चत्वारो यादि लघवो मध्ये।
पङ्क्तावन्तगतमकारः स्या
द्विज्ञेया कुवलयमालाख्या[7]॥] ३२

यथा—

अस्मिंस्ते [8]शिरसि तदा कान्ते वैडूर्यस्फटिकसुवर्णाढ्ये।
शोभा स्वां न वहति तां बद्धा सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम्॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च।
ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी॥ ३४

शोभां स्वां स्वभाववर्तने ये भेदाः। वैडूर्यच्छायानि यानि दलानि तत्तत्स्फुरत्सुवर्णतुल्यानि वर्णानि तदभ्यन्तरकेसराणि।

---

1 भ - कुसुमितमपि पश्यन्ती शुभविहगगणैच्छन्नम्। 2 ड - नग 3 ड - वनमनिलसु च - नवनलिनसु 4 भ - सुतनु 5 द - नैधनानि तु 6 द - मालिनी 7 ड - माला सा 8 ड - भ्रमरनिभे कान्ते नानारत्नरचितभूषाढ्ये। शोभामावहति शुभां मूर्ध्नि प्रोत्फुल्ला कुवलयमालेयम्।

[जौं त्रिकौ हि पादगौ तु यस्या
गौं च संश्रितौ[1] तथा समस्तौ।
पङ्क्तियोग सुप्रतिष्ठिताङ्गी
सा मयूरसारिणीति नाम्ना ॥] ३५

यथा-

नैव तेऽस्ति संगमो मनुष्यैर्नापि कामभोगचिह्नमन्यत्।
[2]गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये किं मयूरसारिणी त्वमेवम्[3]॥

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं तथा।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र स्युर्दोधकं तु तत् ॥ ३७

[भौ तु भगावितियस्य गणाः स्युः [4]स्याच्च यतिस्त्रिचतुर्भिरथः
त्रैष्टुभमेव हि तत्खलु नाम्ना दोधकवृत्तमिति प्रवदन्ति ॥

यथा-

[5]प्रस्खलिताग्रपदप्रविचारं
मत्तविघूर्णितगात्रविलासम्[6]।
पश्य विलासिनि कुञ्जरमेतं
दोधकवृत्तमयं [7]प्रकरोति ॥ ३९

मयूरवध्याकोचमस्याः, मयूरी भर्त्रा (सारी) गतिविशेषो भवतीत्याहुः। मन्दं मन्दं दोधकेन गीयमानं वृत्तं दोधकवृत्तम् । (एष इति) यावन्मुरजघाततुल्यं गर्जितं श्रुत्वा।

---

1 द - संस्थितौ 2 ब गर्भिणीति द गर्भिणी च भ - गर्भिणी च जायसे 3 ड - त्वमेव 4 द - पाठवशाच्च गतिस्खलिता स्यात् 5 भ - प्रस्खलमानगतिप्रविचारो......विलासः । पश्य...कुञ्जर एषो...वृत्तगतिं प्रकरोति । 6 ड - विनम्रम् 7 ड - वृत्तगतिं ।

[1]आदौ द्वौ पञ्चमं चैवाप्यष्टमं नैधनं तथा[2]।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥ ४०

एषोऽम्बुदनिस्वनतुल्यरवः
[3]क्षीबः स्खलमानविलम्बगतिः।
श्रुत्वा [4]घनगर्जितमद्रितटे
वृक्षान् [5]प्रतिमोटयति द्विरदः ॥ ४१

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च भवेल्लघु[6]।
एकादशाक्षरे पाद इन्द्रवज्रेति सा यथा[7]। ४२

[8]त्वं दुर्णिरीक्ष्या [9]दुरतिप्रसादा
[10]दुःखैकसाध्या कठिनैकभावा[11]।
सर्वास्ववस्थासु च कामतन्त्रे
योग्यासि किं वा बहुनेन्द्रवज्रा[12] ॥ ४३

एभिरेव तु संयुक्ता लघुभिस्त्रैष्टुभी यदा।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादावि[13]ह केवलम् ॥ ४४

उपेन्द्रवज्रो अस्या उपमानत्वेन सा तथा मत्वर्थीयो उपेन्द्र वज्रन्तु इन्द्र-धनुषा उपमितमुपेन्द्रवज्रमुपमितसमासः, शिशुपाले परवल्लिङ्गनिषेधः। स्मितेन कान्त्येति इन्द्रधनुषोऽपि वर्णवैचित्र्यं च भवति । (श्लो·४५)

---

1 भ - द्वे आद्ये 2 भ - गुरु एकादशाक्षरे 3 ड - क्षीणः 4 भ - घननिस्वनं 5 ढ - प्रतिताटयते ड - मोटयते 6 ब - लघून्यथ 7 द - स्मृता 8 भ - दुष्प्रेक्षणीया विगतप्रसादा दुःखेन साध्या कठिनाभिघाता । 9 ड - दुरितस्वभावा 10 द - दुःखेन 11 न - कठिनस्वभावा 12 ड - वज्रे 13 भ - आदावथ प - आद्ये त्वथ।

[1]प्रिये श्रिया वर्णविशेषणेन
[2]स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात्।
अमी गुणा रूपगुणानुरूपा
भवन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा॥ ४५

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा।
[3]गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता॥ ४६

यथा-

किं त्वया[4]सुभट दूरवर्जितं[5]
नात्मनो न [6]सुहृदां प्रियं कृतम्।
यत्पलायनपरायणस्य ते
याति धूलिरधुना रथोद्धता॥ ४७

[[7]किं त्वया कुमतिसङ्गया सदा
नाज्ञयेव सुहृदां प्रियं कृतम्।
यद्गृहाद्वचनरोषकम्पिता
याति तूर्णमबला रथोद्धता]॥ ४८

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं दशमं [8]गुरु।
यस्यास्तु त्रैष्टुभे पादे विज्ञेया स्वागता हि सा॥ ४९

आत्मने सुहृदे दूरवर्जितं प्रियं दूरत्यक्तं किं त्वया न कृतं दूरत्यक्तामित्यर्थः। कुत इत्याह यत्पलायनेति। मदनसंश्रयो भावो यस्य कामफलमिति यावत्।

---

1 ड - श्रिया च वर्णन विशेषणेनं च - प्रेम्णा 2 भ - यथा च कान्त्या सुकुमारयुक्त्या 3 भ - गुर्वेकादशके 4 ड - सुभग 5 ब - वर्जितात्मना 6 ब - सुहृदः 7 एतदुदाहरणं भमयोरेव 8 न - तथा गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा।

यथा-

अद्य मे सफलमायतनेत्रे
जीवितं मदनसंश्रयभावम्[1] ।
आगतासि [2]भवनं मम [3]यस्मा-
त्स्वागतं तव वरोरु निषीद ॥ ५०

षष्ठं च नवमं चैव [4]लघुनी त्रैष्टुभे यदि ।
[5]गुरूण्यन्यानि पादे तु सा ज्ञेया शालिनी यथा ॥ ५१

[6]दुःशीलं वा निर्गुणं वापरं वा
लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि ।
[7]तस्माच्छीलं साधुहेतोः सुवृत्त
[8]माधुर्यात्स्यात्सर्वथा शालिनी त्वम्[9] ॥ ५२

तृतीयं चैव षष्ठं च नवमं द्वादशं तथा ।
गुरूणि जागते पादे यत्र तत्तोटकं भवेत् ॥ ५३

[यदि सोऽत्र भवेत्तु समुद्रसम-
स्त्रिषु चापि तथा नियमेन यतिः ।
सततं जगतीविहितं हि ततो
गदितं खलु तोटकवृत्तमिदम्[10] ॥] ५४

(किमिदमिति) तोटकस्य छेदकस्य वृत्तं चेष्टितम् ।

1 भ - भावात् प - संश्रितभावम् 2 ड - सदनं 3 भ - यत्वं 4 ड - (व्यात लघु स्यात् 5 ब - चतुर्भिराद्यैर्विच्छेदः 6 ड - शीलभ्रष्टे निर्गुणे पापकेवा (कोपे ढ) लोके ज्ञात्वा ह्यप्रियं 7 ब - आर्ये ड - आर्ये शीलं साध्वि ते तेनुऽवृत्तं प - आर्ये शीलं साध्वहो ते सुवृत्तं 8 ड - माधुर्याढ्या सर्वदा 9 च - शालिनीव 10 ष - इति ।

यथा-

किमिदं कपटाश्रयदुर्विषहं
[1]बहुशाठ्यमथोल्बणरूक्षकथम्[2] ।
[3]स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं
ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुषे ॥ ५५

[4]आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
तथोपान्त्यं जगत्यां च गुरु चेत्कुमुदप्रभा ॥ ५६

[यौ त्रिकौ तथान्यौ यदि खलु पादे
षड्भिरेव वर्णैर्यदि च यतिः स्यात् ।
नित्यसंनिविष्टा जगतिविधाने
नामतः प्रसिद्धा कुमुदनिभा सा ॥] ५७

यथा-

[5]मन्मथेन विद्धा सललितभावा
नृत्तगीतयोगा प्रविकसिताक्षी ।
निन्द्यमद्य किं त्वं विगलितशोभा
चन्द्रपादयुक्ता कुमुदवती च ॥ ५८

(मन्मथेनेति) नृत्तगीतयुक्ता न भवसीति संबन्धः ।

---

1 न - बहुगण्डं ड - बहुगर्जमिव 2 ढ - कृतम् च - पथम् 3 भ - सुजन ढ - स्वजनप्रियदुर्जन 4 कुमुदनिभालक्षणं सोदाहरणं समतान्तरं चमात्कायां न वर्तते 5 ब - कामबाणविद्धा किमसि ननु शीतपाददग्धा नवनलिनीव (मृदुकमलिनीव - ड) पाण्डुवक्त्र शोभा कथमसि जाता (कथमपि - न) अग्रतः सखीनां कुमुदनिभा त्वम् ।

मतान्तरे-

[1]यदि खलु पादे न्यौ त्रिकौ यथा यौं
यतिरपि वर्णैः षड्भिरेव चेत्स्यात् ।
जगति विधाने नित्यसंनिविष्टा
कुमुदनिभा सा नामतः प्रसिद्धा ॥ ५९

यथा-

कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्धा
किमसि नतभ्रूः शीतवातदग्धा ।
मृदुनलिनीवापाण्डुवक्त्रशोभा
कथमपिजाता ह्यग्रतः सखीनाम् ॥ ६०

[2]द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।
[3]आदौ पञ्चाक्षरच्छेदश्चन्द्रलेखा तु सा यथा ॥ ६१

वक्त्रं सौम्यं ते पद्मपत्रायताक्षं
[4]कामस्यावासं सु- नोच्चप्रहासम्[5] ।
कामस्यापीदं काममाहर्तुकामं
कान्ते कान्त्या त्वं चन्द्रलेखेव भासि[6] ॥ ६२

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे [7]यत्र सा प्रमिताक्षरा ॥ ६३

---

1 मतान्तर लक्षणंलक्ष्यं च टमातृकायामेव वर्तते 2 चन्द्रलेखालक्षणं सोदाहरणं चमातृकायां नास्ति 3 भ - यत्रान्यानि च दीर्घाणि 4 न - ईषत्पाण्ड्वाभं 5 ड - स्वभ्रुवोश्चावभासम् 6 भ - का त्वम् 7 ड - तदा स्यात् प - यदा स्यात् ढ - तथा स्यात् ।

यथा-

[1]स्मितभाषिणी ह्यचपलापरुषा
[2]निभृतापवादविमुखी सततम्[3] ।
अपि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुखा
प्रमिताक्षरा स हि पुमान्जयति[4] ॥ ६४

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।
गुरूणि द्वादशे पादे वंशस्था जगती तु सा[5] ॥ ६५

[यदि त्रिकौ ज्तौ भवतस्तु पादत-
स्तथैव च (जाव)वसानसंस्थितौ ।
तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं
वदन्ति वंशस्थमितीह नामतः ॥] ६६

न मे [6]प्रिया त्वं बहुमानवर्जितं
प्रियं प्रिया ते परुषाभिभाषिणी ।
तथा च पश्याम्यहमद्य विग्रहं[7]
[8]ध्रुवं हि वंशस्थगतिं करिष्यति[9] ॥ ६७

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
[10]भवेद्धि जागते पादे [11]तदा स्याद्धरिणप्लुता ॥ ६८

(स्मितेति) प्रमिताक्षरा भण्यते सा यस्यां स्मितभाषित्वादिगुणा युक्ता सा तादृशी सुमुखी युवतिरपि कस्यचिद्भवेदिति शेषः ।

---

1 ड - स्मितहासिनी भ - स्मितभासिनी 2 भ - वशवर्तिनी मधुरवाङ् निभृता 3 ब - सुमुखी 4 ब - जगति भ - भवति या तु सदा 5 भ - गदिता तु सा 6 ढ - प्रियं यद्बहुमानवर्जिता कृता प्रिये ते परुषातिभाषणैः । यथा 7 ड - विक्रमं भ - अद्य सा ध्रुवं 8 भ - क्षणेन 9 प - इदं करिष्यासि 10 भ - 11 यस्यास्तु भ - सा ज्ञेया ।

यथा-

परुषवाक्य[1]कशाभिहता त्वया
भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा[2]।
वरतनुः प्रततप्लुतसर्पणै-
[3]रनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम्॥ ६९

सप्तमं नवमं [4]चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु।
द्वादशाक्षरके पादे [5]कामदत्तेति सा यथा॥ ७०

करजपदविभूषिता यथा त्वं
[6]सुदति दशनविक्षताधरा च।
गतिरपि चरणावलग्नमन्दा[7]
[8]त्वमसि मृगनिभाक्षि [9]कामदत्ता[10]॥ ७१

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु[11]।
[12]पादे तु जागते यस्या अप्रमेया तु सा यथा॥ ७२

न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री
[13]नृलोके विशिष्टा गुणैरद्वितीयैः।

(परुषेत्यादि) भवत्पारुष्यं वाक्यं तदीयया कशया अभिहता वरतनुर्हरिणप्लुतमिव करोति।

1 च - कथा 2 भ - निरीक्षणपार्श्वविलोकनैः । 3 भ - प्रकुरुते प्रगतं हरिणप्लुता 4 भ - चैव ह्यन्त्योपान्त्ये गुरूण्यथ। यत्र स्युर्जागते पादे कामदत्ता तु सा मता 5 च - काममत्ता 6 भ . सुतनु 7 न - सन्नमन्दा 8 भ - तदसि 9 द - समाक्षि 10 च - काममत्ता 11 भ - लघून्यथ 12 द - द्वादशाक्षरके पादे 13 द - गुणैर्याद्वितीया तृतीयापि चास्मिन्। ममेयं मतिर्लोकमालोक्य सर्वं... सृष्टा। (चास्मिंश्च कान्ते - न)।

त्रिलोक्यां गुणाढ्यान् समाहृत्य सर्वान्
जगत्यप्रमेयासि दृष्टा विधात्रा ॥ ७३

द्वितीयं पञ्चमं चैव ह्यष्टमैकादशे तथा ।
पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥ ७४

[रात्रिकाः सागराख्या निविष्टा यदा
स्यात् त्रिके च त्रिके युक्तरूपा यतिः ।
सन्निविष्टा जगत्यास्ततस्सा बुधै-
र्नामतश्चापि संकीर्त्यते पद्मिनी ॥] ७५

देहतोयाशया वक्त्रपद्मोज्ज्वला
नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसस्मिता[1] ।
केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी
पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥ ७६

[[2]फुल्लपद्मानना त्वं द्विरेफेक्षणा
केशपत्रच्छदा चक्रवाकस्तनी ।
पीततोयावली बद्धकाञ्चीगुणा
पद्मिनीव प्रिये भासि नीरे स्थिता ॥] ७७

आदौ षट्दशमं चैव पादे यत्र लघून्यथ ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्जगते [3]पुटसंज्ञिता ॥ ७८

[यदि चरणनिविष्टौ नौ तथा म्यौ
यतिविधिरपि युक्त्याष्टाभिरिष्टः ।

1 ड - हंसैः सिता 2 अयं श्लोको भमातृकायामेव 3 भ - पटु ।

भवति च जगतीस्थः सर्वदासौ
य इह हि पुटवृत्तं नामतस्तु ॥] ७९

यथा—

*उपवनसलिलानां बालपद्मै-[1]
भ्रमरपरभृतानां[2] कण्ठनादैः[3] ।
[4]मदनमदविलासैः[5] कामिनीनां
[6]कथयति [7]पुटवृत्तं पुष्पमासः ॥ ८०

द्वितीयान्त्ये चतुर्थं च नवमैकादशे गुरु ।
[8]विच्छेदोऽतिजगत्यां तु चतुर्भिः सा प्रभावती ॥ ८१

यथा—

[9]कथं न्विदं कमलविशाललोचने
गृहं घनैः[10] पिहितकरे दिवाकरे ।
[11]अचिन्त्ययन्त्यभिनववर्षविद्युत-
[12]स्त्वमागता सुतनु यथा प्रभावती ॥ ८२

त्रीण्यादावष्टमं चैव दशमं नैधनद्वयम् ।
[13]गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षिणी ॥ ८३

(उपवनेति) पुटस्य युगलस्य वृत्तं तथा चोपवनं सलिलं चेति युग्मं, एव-मन्यत् ।

---

1 न - पत्रैः च - पद्मै 2 मधुकराणां......अङ्गनानां जनयति चतुरत्वं भ-पुष्पमासः—इति जनाश्रयीकारपाठः 3 च - कण्ठनादे 4 ड - समदगति भ मदनपर 5 च - विलासे 6 ड - कथयंसि 7 भ - पटुवृत्तं 8 भ पादे तु जगतीसंस्थे यत्र सा तु 9 भ - अदः कथं 10 भ - गता 11 भ - न मानसे भयमतिवृष्टिसंभवं पराक्रमैस्त्वमासि 12 प - समागता 13 भ - गुरूणि पादे इयत्रैव यस्याः सावै प्रहर्षिणी ।

* अयं श्लोको जनाश्रय्यामुदाहृतः ।

यथा—

भावस्थैर्मधुरकथैः [1]सुभाषितैस्त्वं
साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
[2]शोभाढ्यैर्हरसि मनांसि कामुकानां[3]
सुव्यक्तं ह्यतिजगती प्रहर्षिणी च[4] ॥ ८४

षष्ठं च सप्तमं चैव दशमैकादशे [5]लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥ ८५

यथा—

विद्युन्नद्धाः [6]सेन्द्रधनूरञ्जितदेहा
वातोद्धूताः श्वेतबलाकाकृतशोभाः[7] ।
एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्नाः[8]
प्रावृट्कालं मत्तमयूरं [9]कथयन्ति ॥ ८६

आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्यां वसन्ततिलका* यथा ॥ ८७

चित्रैर्वसन्तकुसुमैः [10]कृतकेशहस्ता
स्रग्दाममाल्यरचनासुविभूषिताङ्गी ।

(चित्रैरिति) वसन्तस्य यस्तिलकस्तस्यास्ति उपमानं त्वनेनेति

---

1 ब - मधुरसकैः द - तरैः 2 ब - मानाद्यैः ड - नानाङ्गैः 3 भ - मान-
वानां 4 भ - त्वम् ड - इव 5 भ - तथा । लघूनि यस्य पादे तु गच्छेन्मत्त
मयूरताम् 6 भ - इन्द्रधनुर्द्योतितदेहा 7 भ - कृतचिह्नाः 8 भ - गर्जितगम्भी-
रनिनादैः 9 प - मत्तमयूराः 10 भ - हृत ढ - वृत ।

* वसन्ततिलका, उद्धर्षिणीति सैतवाचार्येण सिंहोन्नतेति काश्यपेन, मधुमाध-
वीति गोमानसेन, चेतोहितेति रामकीर्तिना लक्षिता "इन्दुमुखी सैतवस्य" इति
जनाश्रय्यामुक्तं । "उद्धर्षिणी सैतवस्य" इति पिङ्गलः

[1]नानावतंसकविभूषितकर्णपाशा
साक्षाद्वसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥ ८८
[2]पञ्चादौ शक्करी पादे गुरूणि त्रीणि नैधने ।
पञ्चाक्षरादौ च यतिरसंबाधा तु सा यथा ॥ ८९
मानी लोकज्ञः श्रुतबलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन्सम्मानं[3] न सदृशमनु पश्येद्धि[4] ।
गच्छेत्तं त्यक्त्वा तं द्रुतगतिरपरं देशं
कीर्णं मानार्थैरवनिरियमसंबाधा ॥ ९०
[5]चत्वार्यादौ गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्कर्याः पादे तु शरभा यथा ॥ ९१
एषा कान्ता व्रजति ललितं वेपमाना
[6]गुल्मैश्छन्नं वनमभिनवैः संप्रविद्धम्[7] ।
[8]हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्मि मूढो
व्यक्तं [9]कान्ते शरभललितात्वं करोषि ॥ ९२
आदौ षट् दशमं चैव [10]लघु चैव त्रयोदशम् ।
यत्रातिशाक्करे पादे ज्ञेया [11]नान्दीमुखी* तु सा ॥ ९३

साक्षादिति छन्दानुवर्तिनीत्यर्थः ।

1 द - नागावतंसकविभूषितगण्डपाली भ नानावतंसकविलम्बितकर्णपूरा ब - नानावतंसकशिरोधृतमुण्डमाला 2 भ - चतुर्दशाक्षरे पादे पञ्चादौ त्रीणि नैधने । यस्या गुरूण्यसंबोधानाम्नाज्ञेया तु सा बुधैः 3 भ - सामान्यं 4 भ - पश्येत 5 भ - चत्वार्यादौ हि दशमं ततोऽन्यच्च भवेद्गुरु । ड - आदौ चतुर्गुरूणि 6 द - गुल्मच्छन्नं घनमुरुनगैः 7 न - प्रवृद्धम् 8 आहो कष्टं किमिदमिति संविग्नचेष्टा 9द - क्रोधाच्छरभललितं कर्तुकामा ढ - क्रोडाच्छरभललितं हर्तुकामा 10 द - लघूनि स्युस्त्रयोदशम् । यत्र पञ्चदशे 11 भ - नान्दीमुखा ।

* मालनीत्यस्या नामान्तरं नान्दीमुखीति प्राकृतच्छन्दसि प्रसिद्धम् ।

यथा—

न खलु [1]तव कदाचित्क्रोधताम्रायताक्षं
भ्रुकुटिवलितभङ्गं[2] दृष्टपूर्वं [3]मयास्यम् ।
किमिह बहुभिरुक्तैर्या [4]ममेच्छा हृदिस्था
त्वमसि मधुरवाक्या [5]देवि नान्दीमुखीव[6] ॥ ९४

आद्यं चतुर्थं षष्ठं च नैधनं च यदा गुरु[7]।
षोडशाक्षरके पादे [8]यत्रेभललितं तु तत् ॥ ९५

(श्रौ यदि नाश्च नित्यमिह विरचितचरणाः[9]
गश्च तथा च वै भवति निधनमुपगतः ।
स्यादपि चाष्टिमेष यदि सततमनुगतं
तत्खलु वृत्तमग्र्यवृषभगजविलसितम् ॥) ९६

यथा—

तोयधरैः सुधीरघनपटुपटहरवैः[10]
सर्जकदम्बनीपकुटचकुसुमसुरभिः ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमवनितलं
वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितकम्[11] ॥ ९७

आद्यात्पराणि वै पञ्च द्वादशं सत्रयोदशम् ।
[12]अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि ललितप्रवरं हि तत् ॥ ९८

(नान्दीमुखीति) नान्द्यां मङ्गलदुन्दुभेरिव मुखं यस्या ।

---

1 ड - वद 2 भ - पुटतरङ्ग 3 ड - तवास्यम् 4 ड - ममैषा 5 न - वेद्मि नान्दीमुखा त्वम् । 6 च - च 7 च - गुरूण्यथ 8 च - गजं विलसितं 9 ढ - चरणविरचिताः 10 भ - पटुविशदनिनदितै ; 11 भ - मत्तगजविलसितकमसौ 12 च - अन्त्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं ।

(यदा यमौ पादस्थौ भवत इह चेत्सौ तथा गौ
तथा षड्भिश्चान्यैर्यतिरपि च वर्णैर्यथा स्यात्।
तदप्यष्टौ नित्यं समनुगतमेवोक्तमन्यैः
प्रयोगज्ञैर्वृत्तं प्रवरललितं नामतस्तु ॥) ९९

यथा—

नखालीढं गात्रं दशनरचितं[1] चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलित[2]केशालकान्तम्।
गतिः खिन्ना चेयं[3] वदनमपि संभ्रान्तनेत्रं[4]
अहो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललितं कामचेष्टम्[5] ॥१००

आद्यात्पराणि पञ्चाथ द्वादशं सत्रयोदशम्।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गरूणि च[6] ॥ १०१

[चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य त्रिकगणे-
र्यदा लौ गश्चान्ते भवति चरणेऽत्यष्टिगदिते।
यदा षड्भिश्छेदो भवति यदि मार्गेण विहित-
स्तदा वृत्तेष्वेषा खलु शिखरिणी नाम गदिता॥]

यथा—

महानद्या भोगं[7] पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथास्यं नेत्राभ्यां[8] भ्रमरसहितं पङ्कजमिव।

असाविति (तोयधरैरिति) गज एव वा गजोचितं विलासं करोति इदमिदं विक्ष्य।

---

1 न - विहितं द - विहतं ड - निहितं च - विकचदशनं प - विहतदशनच्छदगण्डं 2 भ - केशाग्रकान्तम् 3 न - मन्दायामा ड - मन्दा चेवं 4 न - यद्भ्रान्तनेत्रं भ - तु ग्लाननेत्रं 5 ड - कामवेषम् 6 भ - गुरु स्मृतम् 7 द - भोगे 8 ब : नेत्राढ्यं।

[1]तनुस्पर्शच्छायं सुतनु सुकुमारो न परुषः
स्तनाभ्यां [2]तुङ्गाभ्यां शिखरिणि [3]निभाभासि वनिते ॥
यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशैकादशे चैव तत्स्याद्वृषभचेष्टितम् ॥ १०४
(यदि हि चरणे न्सौ म्रौ स्लौ गः क्रमाद्विनिवेशिताः
यदि खलु यतिः षड्भिर्वर्णैस्तथा दशभिः पुनः ।
यदि च विहितं स्यादत्यष्टिप्रयोगसुखाश्रयं
वृषभललितं वृत्तं ज्ञेयं तथा हरिणीति वा ॥) १०५

यथा—

[4]जलधररवं श्रुत्वा [5]श्रुत्वा मदोच्छ्रयदर्पितो
विलिखति महीं [6]शृङ्गाक्षेपैर्वृषः प्रतिनर्द्य च ।
स्वयुवतिवृतो गोष्ठाद्गोष्ठं प्रयाति च निर्भयो
वृषभललितं चित्रं वृत्तं करोति च शाद्वले ॥ १०६
चत्वार्यादौ च दशमं गुरु यत्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे चैकादशमथापि च ॥ १०७
यदा सप्तदशे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति [7]यस्मिन्सा ज्ञेया श्रीधरा नामतो यथा ॥ १०८
(मो भ्नौ च स्युश्चरणरचितास्तौ गरू च प्रविष्टा-
श्छेदःश्लिष्टो यदि च दशभिः स्यात्तथान्यैश्चतुर्भिः ।

---

1 भ - गतिर्मन्दा चेयं सुतनु तव चेष्टा सुललिता 2 भ - पीनाभ्यां 3 भ सदा ब - ममाभासि दयिते 4 ड - जलदनिनदं 5 च - दीप्तस्मरोत्सवलालितो ह - गर्जन्मदोच्चय ढ - गर्जन्मदोत्सव 6 ड - दर्पाच्छृङ्गैर्मृगः प्रतिनन्द्य च न - शृङ्गाग्राभ्यां मुहुः 7 म - यत्र ।

अत्यष्टौ च प्रतिनियमिता वर्णतः स्पष्टरूपा
सा विज्ञेया द्विजमुनिगणैः श्रीधरा नामतस्तु ॥)
स्नानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गन्धवासैश्च धूपैः[1]
पुष्पैश्चान्यैः[2] शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।
नानारत्नैः कनकखचितैरङ्गसंभोगसंस्थै-
र्व्यक्तं कान्ते कमलनिलया श्रीधरेवाति भासि[3] ॥

आद्यं चतुर्थं षष्ठं च दशमं नैधनं गुरु ।
[4]तद्वंशपत्रपतितं दशभिः सप्तभिर्यतिः ॥ १११

यथा—

एष गजोऽद्रिमस्तकतटे [5]कलभपरिवृतः
क्रीडति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरनते ।
मेघरवं निशम्य मुदितः पवनजवसमः[6]
सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥ ११२

द्वितीयमन्त्यं षष्ठं चाप्यष्टमं द्वादशं तथा ।
चतुर्दशं पञ्चदशं पादे सप्तदशाक्षरे ॥ ११३
भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ ।
विलम्बितगतिः सा तु[7] विज्ञेय नामतो यथा ॥ ११४
(यदा द्विरुदितौ हि पादमभिसंश्रितौ ज्सौ त्रिकौ
तथैव च पुनस्तयोर्निधनमाश्रितो यो लगौ[8] ।

1 भ - वाहैः सधूपैः ब - गण्डवासैः सुधूपैः ढ - गण्डलेपैः प - गन्धलेपैः सुधूपैः 2 च - माल्यैः 3 ब - श्रीधरा त्वं विभासि प - श्रीधरेवावभासि 4 भ - यत्र सप्तदशे पादे वंशपत्राह्वयं तु तत् ॥ 5 भ - युवति 6 ड - पवनजववशात् भ - प्रतिजगरुवितः 7 च - तत्र 8 ढ - ग्लौ सगौ ।

तदाष्टिरतिपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा
विलम्बितगतिस्तदा निगदिता द्विजैर्नामतः॥)
[1]विघूर्णितविलोचना पृथुविकीर्णहारा पुनः
प्रलम्बरशना चलत्स्खलितपादमन्दक्लमा[2]।
न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण य-
न्मदेन विवशा विलम्बितगतिः कृता त्वं प्रिये॥

पञ्चादौ पञ्चदशकं द्वादशैकादशे गुरु[3]।
चतुर्दशं तथान्त्ये द्वे चित्रलेखा धृतौ स्मृता[4]॥ ११८

यथा—

नानारत्नाढयैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंस्थै-
र्नानागन्धाढयैर्मदनजननैरङ्गरागैश्च हृद्यैः[5]।
केशैः स्नानाढ्यैः[6] कुसुमभरितैर्वस्त्ररागैश्च[7] तैस्तैः
[8]कान्ते संक्षेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव[9] भासि॥

अन्त्यं सप्तदशं चैव षोडशं सचतुर्दशम्।
[10]त्रयोदशं द्वादशं च षष्ठमष्टममेव च॥ ११९
त्रीण्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके[11]।
पादेलघूनि शेषाणि शार्दूलक्रीडितं तु तत्॥ १२०
(म्सौ ज्सौ तौ गुरु च प्रयोगानियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका

1 भ - विघूर्णितविलोचना प्रसृतहारमालाधरा
प्रलम्बवसना चलत्स्खलितगात्र पादक्रमा।
न मे प्रियमसज्जनेति बहुमानरागेण ते
मदेन तु विलम्बितागतिकृता कदाचित्प्रिये॥ 2 ड - क्रमा न - मन्द-पादक्रमा 3 भ - धृतौ 4 भ - चित्रमाला गुरूणि तु ड - बुधैः स्मृता 5 ढ - विचित्रैः 6 ढ - स्नानार्द्रैः 7 ढ - रचितैर्वक्ररागैश्च 8 ड - कान्तैः 9 भ - चित्र-मालेव 10 च - द्वादशं सानुगं चैव 11 च - यस्मिन्स्त्वेकोनविंशके।

आद्या चान्त्ययतिश्चतुस्त्रिकयुता ज्ञेयापरा सप्तभिः
नित्यं यत्पदमाश्रिता ह्यतिधृतिर्नित्यं कवीनां प्रियं
तज्ज्ञेयं खलु वृत्तजातीनिपुणैः शार्दूलविक्रीडितम्॥)

यथा—

नानाशस्त्रशताघ्नितोमरहताः प्रभ्रष्टसर्वायुधाः
निर्भिन्नोदरपादबाहुवदना[1] निर्णाशिताः शत्रवः।
धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै-
र्वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलविक्रीडितम्॥

[2](तावत्त्वं विजितेन्द्रियः शुभमते सर्वात्मना प्रत्यहं
दाने शीलविधौ च योजय मनः स्वर्गापवर्गावहम्।
यावद् व्याधिजराप्रचण्डनखरो व्यायत्तसटाभिर्भृशं
मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगैः शार्दूलविक्रीडितम्॥)

चुत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम्।
तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैधनं तथा॥ १२४
एतानि च गुरूणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ।
पादे यत्र [3]कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा॥ १२५

(म्रौ भ्नौ यभौ लगौ च सम्यग्यदि च विरचिता पादे क्रम-
वशात्
विच्छेदः सप्तभिः स्यात्पुनरपि च यतिः सप्ताक्षरकृता।
यद्येषा संश्रिता स्यात्कृतिमपि च पुनः श्लिष्टाक्षरपदा
विद्वद्भिर्वृत्तजातौ तत इह गदिता नाम्ना सुवदना॥)

1 ब - वक्रवदना च - हस्तवदना 2 भ - मातृकायामेवायं विद्यते 3 भ - तु सा ज्ञेया नाम्ना सुवदना यथा।

यथा—

नेत्रे [1]लीलालसान्ते कमलदलनिभे भ्रूचापविनते[2]
गण्डोष्ठं पीनमध्यं समसहितघनाः स्निग्धाश्च दशनाः।
[3]कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि नतं[4] घोणा सुरुचिरा
[5]व्यक्तं त्वं मर्त्यलोके वरतनु विहिताख्यैका [6]सुवदना॥

चत्वार्यादौ तथा षष्ठं सप्तमं च चतुर्दशम्।
अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः॥ १२८

[7]अन्त्योपान्त्ये गुरूण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा।
एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा॥ १२९

(म्रौ भ्नौ यौ यश्च सम्यग्यदि हि विरचिताः स्युस्त्रिकाः पादयोगे
वर्णैः पूर्वोपदिष्टैर्यतिरपि च पुनः सप्तभिः सप्तभिः स्यात्।
वृत्तं सम्यग्यदि स्यात्प्रकृतिमनुगतं तत्त्वविद्भिः प्रदिष्टं
विज्ञेयं वृत्तजातौ कविजनदयिता स्रग्धरा नामतस्तु॥)

चूताशोकारविन्दैः कुरवकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः
पुन्नागैः पारिजातैर्वकुलकुवलयैः [8]किंशुकैः सातिमुक्तैः।
एतैर्नानाप्रकारैः कुसुमसुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-
र्वासन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवरवसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति[9]॥)

---

1 ढ - पर्यन्तताम्रे भ - नीलालकान्ते 2 ड - रुचिरे 3 ड - कर्णौ ह्रस्वप्रलम्बौ 4 भ - चिबुकतटनता 5 च - सर्वस्वं 6 न - ह्येका 7 भ - अन्त्यं च विंशकं चैव गुरुसंज्ञानि यत्र तु 8 च - कुरवकैः 9 न - अवभाति।

चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरूण्यथ ॥ १३२
द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति यत्र तज्ज्ञेयं मद्रकं नामतो यथा ॥ १३३
(भ्रौ चरणे यदा विनियतौ त्रिकौ क्रमवशादथाकृतिविधौ
भ्रौ च ततःपरं च रुचिरावनन्तरकृतौ नगावपि पुनः ।
तच्च दशाष्टवर्णरचिता चतुर्ष्वपि तथा यतिश्च सततं
मद्रकवृत्तमेव खलु नाट्ययोगकुशलैर्बुधैर्निगदितम् ॥)
उत्प्लुतमेकहस्तचरणं द्वितीयकररेचितं सुविनतं[1]
वंशमृदङ्गवाद्यमधुरं विचित्रकरणानुगं[2] बहुविधम्[3] ।
मद्रकमेतदद्य सुभगे[4] विदग्धगतिचेष्टितैः सुललितै-
[5]र्नृत्यसि विभ्रमाकुलपदं विविक्तरसभावितं शशिमुखि[6] ॥
अन्त्यमेकोनविंशं च सप्तमं सत्रयोदशम् ।
एकादशं सप्तदशं पञ्चमं च गुरूण्यथ ॥ १३६
शेषाणि च लघूनि स्युर्विकृत्याश्चरणे ुधैः[7] ।
वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥ १३७
(यदि च नकार आदिरचितः पदे विरचितान्त एव च लगौ
यदि च जभौ त्रिधा च निहितौ क्रमेण खलु मध्य-
मावपि तथा ।

---

1 ब - स्येकं सुविततं ड - सललितं 2 ड - करणान्वितं 3 भ - सुचरितम् 4 ड - एवमद्यसुभगैः 5 ड - नित्यसुविभ्रमाकुलपदं वरोरु ललिताङ्गचेष्टितयुतम् 6 न - ललितक्रियं समभवत् । 7 च - विकृतौ चरणेषु च ।

यदि च समाश्रितं हि विकृतिं यतिश्च दशभिस्तथैकसहितै-
स्तत इह कीर्तितं मुनिगणैर्विशुद्धचरितैस्तदश्वललि -
तम्॥) १३८

[1]विविधतुरङ्गनागरथयौधसंकुलमलं बलं समुदितं[2]
शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टिविततं[3] बहुप्रहरणम्।
रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीत[4]शङ्कितभटं भयाकुलदिशं[5]
कृतमभिवीक्ष्य[6] संयुगमुखे समर्पितगुणं [7]त्वयाश्व -
ललितम्॥ १३९

षडादावष्टमं चैव ह्येकादशचतुर्दशे ।
विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥ १४०
एतानि च लघूनि स्युः शेषाण्यथ गुरूणि च ।
[8]चतुर्विंशतिके पादे मेघमालेति सा यथा ॥ १४१

(यदि खलु चरणस्थितौ नौ त्रिकौ कृत्तिकाख्यास्तथा राः
स्युः क्रमाद्
भवति यदि यतिस्तथा सप्तभिः सप्तभिस्त्रिष्वतोऽन्या
यतिःपञ्च विद्यात्तथा ।

---

1 ह -

रथहयनागयौधपुरुषैः सुसंकुलमलं समुद्रितशरा-
सनशरपङ्क्तिकुन्तपरिघासियष्टिविवृतं बहुप्रकरणम् ।
वसुगणमस्यभिन्नहतशत्रुनाशितशिरः प्रमथ्य तरसा (?)
कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुखे समीक्षितगुणं त्वयाश्वललितम् ।

2 म - सुविदितं 3 ब - निशितं 4 च - भिन्न 5 म - भयानकरसं 6 म - अभिगाह्य 7 ब - तदश्वललितम् 8 च - चतुर्विंशाक्षरे ।

सततमभिनिविष्टदेहा तथा संकृतौ सूरिभिः सर्वदा दृश्यते
तत इह परिभाषिता शास्त्रविद्भिस्त्वियं मेघमाला यथा
दण्डकः ॥) १४२

पवनबलसमाहृता तीव्रगम्भीरनादा बलाकावलीमेखला[1]
क्षितिधरसदृशोच्चरूपा[2] महानीलधूमाञ्जनाभाम्बुगर्भो-
द्भवा[3]।

सुरपतिधनुरुज्ज्वलाबद्धकक्ष्या[4] तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्ज्वला
गगनतलविसारिणी[5] [6]प्रावृषेण्या दृढं [7]मेघमालाधिकं
शोभते॥ १४३

आद्यं चैव चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव च।
नवमं दशमं चैव नैधनं च भवेद्गुरु ॥ १४४

पञ्चविंशतिके पादे शेषाणि च लघून्यथ।
[8]वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः॥ १४५

(भ्मौ यदि पादे स्भावपि चेष्टावभिकृतिरपि च हि यदि
खलु विहिता
नाश्च समुद्राः स्युर्विनिविष्टायदि च खलु गुरु भवति
निधनगतम्।
पञ्चभिरादौ छेदमुपेता पुनरपि यतिरिह यदि खलु दशभिः
क्रौञ्चपदेयं वृत्तविधाने सुरगणपितृगणमुनिगणविहिता॥

---

1 ड - तीव्रनादा बलाकावलीमेखलाशोभिता 2 ब - शोभिता म - भूषिता 3 न - ऊर्ध्वरूपा 4 ड - गर्भोद्वहा म - गर्भालसा 5 च - शोभा 6 ब - विचारिणी 7 ब - प्रावृषिप्रोन्नता म - मेघमालावली ८ भ - भवन्ति तज्ज्ञैः साज्ञेया क्रौञ्चमालेति नामतः।

यथा—

यः किल दाक्षं[1]विद्रुतसोमं[2] क्रतुवरमचमसमपगतकलशं
पातितयूपं क्षिप्तचषालं विचयनमसमिधमपशुकचरु-
कम् ।
कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगण[4] पितृगणमिषुणा
[5]नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रदहतु मखमिव रिपुगण-
मखिलम् ॥

[[6]या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी
कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना
दीर्घतराभिः स्थूलसिराभिः
परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला
लघुतरकुचयुगपरिगतहृदया
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री
ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता ॥] १४८

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशकम् ।
एकविंशं च विज्ञेयं चतुर्विंशं सनैधनम् ॥ १४९
[7]एतानि गुरुसंख्यानि शेषाणि च लघून्यथ ।

---

1 ब - दाक्ष्यं 2 म - विद्रुमसोमं 3 न - अपशुकमाहितम् 4 ब - मुनिगणं
5 भ - सत्वातिमायो दैत्यगणारिस्तव नृप मखमिव दहतु रिपुगणम् । 6 टडढमातृ-
कास्वेवायं श्लोको वर्तते । अयं तु हलायुधेन पैङ्गलवृत्तावुदाहृतः 7 च - एतानि-
गुरुसंज्ञानि पादे षड्विंशकाक्षरे । यत्र नाम्ना तथा ज्ञेयं तद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

षड्विंशत्यक्षरे पादे तद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १५०

[यस्मिन्मौतानाः सौं नित्यं प्रतिचरण-
मथगादितास्त्रिका ह्यनुपूर्वशः
षड्विंशत्यामेकोनायां च यदि हि
खलु यतिरभिधा चतुर्भिरथाष्टभिः ।
पश्चादन्त्यौ ग्लौ संयोज्यौ यदि भवति
मनुजदयिता समाश्रितमुत्कृतिं
नाम्ना वृत्तं लोके ख्यातं कविवदन-
बिकसनपरं भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १५१

यथा—

[1]रूपोपेतां देवः सृष्टां समदगज-
विलसितगतिं निरीक्ष्य तिलोत्तमां
प्रादक्षिण्यात्प्राप्तां द्रष्टुं बहुवदन-
मचलनयनं शिरः कृतवान्हरिः[2] ।
[3]दीर्घं निश्वस्यान्तर्गूढं स्तनवदन-
जघनरुचिरां निरीक्ष्य तथा पुनः
पृष्ठे न्यस्तं देवेन्द्रेण प्रवरमणि-
कनकवलयं भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ १५२

(रूपोपेतामिति) भुजङ्गविजृम्भितं कृत्वा भगवतो हस्ते न्यस्तम् ।

1 भ - रूपेऽनिन्द्यां   2 ड - वदननयनसहितं तिरस्कृतवान् हरः   भ - मुदा
3 भ - प्रह्लादीर्घं निश्वस्त्यान्तःस्तन

[[1]दण्डकं नामविज्ञेयमुत्कृतेरधिकाक्षरम् ।
मेघमालादिकं तत्स्यान्नौ चादौ कागुहात्रिंकाः॥ १५३

यथा—

मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा
भूतधात्री भवन्तं समभ्यर्चति[2]
द्विरदकरविलुप्तहिन्तालतालीवनास्त्वां
नमस्यन्ति विन्ध्यादयः पर्वताः ।
स्फुटित[3]कलशशुक्तिनिर्गीर्णमुक्ता-
फलैरूर्मिहस्तैर्नमस्यन्ति वः सागराः
मुदितजलचराकुलाः संप्रकीर्णामलाः
[4]कीर्तयन्तीव कीर्तिं महानिम्नगाः ॥] १५४

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
[5]विषमार्धसमानां तु पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५५
यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।
ग्रथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥ १५६

नानावृत्तसमुद्भवा इत्यनेन तुल्यच्छन्दसां वृत्तानां लक्षणं पृथक्पृथक्पादे विरचय्य स्वयं विषमा ऊह्या इत्याह ।

---

1 एतौ श्लोकौ प्रक्षिप्तौ टडढ मातृकास्वेवोपलभ्येते । उदाहरणं तु जनाश्रय्यां विद्यते । तद्ग्रन्थकारेण रुद्रस्वामिना कुत उद्धारितमिति निर्णेतुं न शक्यते । अयं दण्डकश्चण्डवृष्टिप्रयोग इति नाम्ना भासते । 2 ड - समभ्यर्च्यते 3 'विमल' इति जनाश्रय्याम् 4 'कीर्तयिष्यन्ति वर्णं' इति तत्रैव 5 भ - युग्मौजविषमाणां च संप्रवक्ष्यामि ।

[1]द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा।
सर्वपादैश्च[2] विषमैर्वृत्तं विषममुच्यते॥ १५७
[3]ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा।
युग्मौजविषमैः पादैर्वृत्तमर्धसमं भवेत्॥ १५८
पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं सार्वपादिकम्।
[4]द्वयोरर्धसमं विद्यादेष छेदस्तु पादशः॥ १५९
[5]छेदतस्तु मया प्रोक्तं समवृत्तविकल्पनम्।
त्रिकैर्विषमवृत्तानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम्॥ १६०
[[6]नैधनेऽन्यतरस्यां वै प्रथमे पाद इष्यते।
द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप्समासतः] १६१
सौ गौ तु प्रथमे पादे स्रौ ल्गौ चापि द्वितीयके[7]।
[8]युग्मेऽर्धविषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिकैः॥ १६२

यथा—

प्रियदैवतमित्रासि प्रियसंबन्धिबान्धवा।
प्रियदानरता पथ्या दयिते त्वं प्रियासि मे॥ १६३

द्वौ समाविति प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ। द्वौ विषमाविति प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ, वीप्सागर्भमेतत्। द्वाविति सिद्ध इति लक्षिते। सार्वपादिकमिति लक्षणीयमितिशेषः द्वयोरित्यत्रापि। छेद इति पादेषु विभाग इत्यर्थः। (समवृत्तविकल्पनं) समवृत्तेषु विकल्पिता ये चित्राश्छेदाः ते प्रोक्ताः।

1 ढ - समावेकान्तरौ पादौ द्वौ द्वावर्धसमौ स्मृतौ 2 ब - तु 3 भ - ह्रस्वाद्यं नैधनाद्यं वा 4 भ - द्वयोश्च पादयोरोज एष छेदस्तु वृत्तज्ञः ब - पादद्वयस्य संसिद्धौ सिद्धमर्धसमं पुनः। 5 प - भेदकस्तु च - छेदास्तु प - छेदे तु ढ - छेदकोऽयं मया प्रोक्तः 6 अयं श्लोकः कादि चान्तेषु च भ - संज्ञके च न दृश्यते 7 भ - यत्र तथापरे 8 ब - एवं युग्मौजयोश्चैयं पथ्यावृत्ते त्रिकौ यथा।

भौ गौ तु प्रथमेपादे[1] यूसौ लगौ च द्वितीयके।
पादे भौ लगौ तृतीये च चतुर्थे तु तसौ लगौ[2] ॥१६४

यथा—

[3]नैवाचारो न ते मित्रं न संबन्धिगुणप्रिया।
सर्वथा सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये॥ १६५

[4]अयुजोर्लक्षणं ह्येताद्विपरीतं तु यत्र च।
पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो यथा॥ १६६

कृतेन रमणस्य किं सखि रोषेण तेऽप्यर्थम्।
[5]विपरीता न पथ्यासि त्वं जडे केन मोहिता॥ १६७

चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघु स्यादयुक्ततः।
अनुष्टप्चपला* सा तु विज्ञेया नामतो यथा॥ १६८

यथा—

न खल्वस्याः प्रियतमः श्रोतव्यं व्याहृतं सख्या।
नारदस्य प्रतिकृतिः कथ्यते चपला हीयम्[6]॥ १६९

---

1 ब - खलुभवेत्पूर्वं 2 ब - पथ्यास्तौ ग्लौ चतुर्थके (लक्षणविरुद्धःपाठः) 3 एत-
दुदाहरणं जादि बान्तेषु न विद्यते। 5 जादि बान्तेषु—युग्मयोः 4 ब - त्वं जडे
केन मोहिता विपरीता न पथ्यासि। 6 भमयोर्विना—श्रूयते विपुला हीयम्।

*भमयोर्विना सर्वेष्वादर्शेषु 'विपुला' इति पाठः, स तु मतान्तरेण युज्यते। पिङ्गलादयस्तु "चपला युजोन्" इत्याहुः। रुद्रस्वामी "चपला" इति सूत्रयित्वा "अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे अयुजोः पादयोरन्त्यात्पूर्वं ककारो भवतिचेत् चपला नाम भवति। यथा—भात्यशोकः किसलयः कुसुमस्तबकैरम्यैः। श्रियं हस्ताधरगतां लज्जयन्निव च स्त्रीणाम्॥" इत्युदाहरणेन विवृतवान्॥ ईशानदेवोऽपि छन्दःस्तुतौ चपलावक्त्रस्य "रौक्ममैन्द्रमभिनवं मण्डपं हृद्गतं ध्यायेत्। हैमवप्रं तु परितश्चपलावक्त्र-शोभाढ्यम्" इत्याह। सैतवाचार्यमते इयं नकारविपुला। "चपलावक्त्रमयुजोः समुद्रान्नगणो यदि" इति मन्दारमरन्दे च। अत एव भमयोः पाठ एव गृहीतः।

विपुला तु युजि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।
सर्वत्र सप्तमस्यैव* केषांचिद्विपुला यथा[1] ॥ १७०
संक्षिप्ता वज्रवन्मध्ये हेमकुम्भनिभस्तनी ।
विपुलासि प्रिये[2] श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ १७१

यथा—

गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
कूलवृक्षानारुजन्ती स्रवन्ती विपुलाचलात् ॥ १७२
[[3]आगता मेघसमये भीरुभीरुकुलोद्गते ।
एकरात्रौ परगृहं चोरि बन्धनमर्हसि ॥] १७३
एवं विविधयोगास्तु पथ्यापादा भवन्ति हि ।
युग्मौजविषमैः पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैरथ ॥ १७४
[4]सगुर्वन्तः सर्वलघुस्त्रिको नित्यं हि नेष्यते ।
प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात्प्राग्लघुः स्मृतः ॥ १७५
पथ्यापादं समास्थाय[5] त्रीण्यन्ते तु गुरूण्यथ ।
भवन्ति पादे सततं बुधैस्तद्वक्त्रमुच्यते ॥ १७६

यथा—

दन्तक्षताधरं सुभ्रु जागरग्लाननेत्रान्तम्[6] ।
[7]रतिसंभोगखिन्नं ते दर्शनीयतरं वक्त्रम् ॥ १७७

(सगुर्वन्त इति) गुर्वन्तः सः, सर्वलघुः नः त्रिकौ नेष्येते । प्रथमादक्षरादनन्तरः चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं तु प्राक्लघुः यकारं तु न प्रयोज्यानि

1 ब - विपुलैरनु 2 ब - कट्यां सरश्चान्द्र 3 अयं श्लोको भमातृकायामेव वर्तते 4 ब - गुर्वन्तकः 5 भ - समान्यत्र 6 ब - नेत्रं च 7 ड - प्रागसंभोगः ।

* सैतवाचार्यादीनां मते रकारतकारभकारमकारनकारविपुलाः प्रसिद्धाः ॥

[[1]इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते।
तद्विदां मतवैषम्यं त्रिकादक्षरतस्तथा॥] १७८
पादे षोडशमात्रास्तु गाथांशकविकल्पिताः[2]।
चतुर्भिरंशकैर्ज्ञेया वृत्तज्ञैर्वानवासिका॥ १७९
असंस्थितपदा [3]सुविह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा।
क्व यास्यसि वरोरु सुरतकाले विषमा किं वानवासिका त्वम्॥
स्जौ स्गौ च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके।
केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता भ्रौ न्गौ गश्च सदा बुधैः॥१८१

यथा—

स्फुरिताधरं [4]चकितनेत्रं रक्तकपोलमम्बुजदलाक्षम्।
किमिदं रुषापहृतशोभं [5]केतुमतीसमं वद मुखं ते॥
[6]वक्त्रस्यापरपूर्वस्य चादौ नौ रो लगौ त्रिकाः।
नजौ जरौ द्वितीये च शेषाग्रं पुनरेव तु[7]। १८३
([8]प्रथमे च तृतीये नौ रलौ गश्च प्रकीर्तितः।
गणाश्चापरवक्त्रे तु नजौ जौ द्विचतुर्थयोः॥ १८४

यथा—

सुतनुजलपरीतलोचनं जलदनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम्।
किमिदमपरवक्त्रमेव ते शशिवदनेऽद्य मुखं पराङ्मुखम्॥

---

1 श्लोकोऽयं बमातृकायामेव दृश्यते 2 भ - यस्या नित्यं भवन्ति हि 3 ब - सविह्वलाङ्गी 4 ड - चलितनेत्रं 5 ब - केतुमतीमुखाकृतिमुखं 6 च - अपरवक्त्रस्यादौ तु म्लौगिति त्रिकं त्रिकम्। नजौ जरौ द्वितीये तु चतुर्थे पुनरेव तु 7 भ - प्राग्वदेव तु 8 अयं लक्षणश्लोकः जादि बान्तेषु दृश्यते।

नौ यौं तु प्रथमे पादे न्जौ ज्रौ गश्च तथापरे ।
यत्र तत्पुष्पिताग्रा स्याद्यदि शेषं तु पूर्ववत्[1] ॥ १८६

यथा—

[2]पवनबलविधूतचारुशाखं
प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
मधुकरपरिगीयमानशब्दं[3]
वरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥ १८७

स्जौ स्लौ चादौ यथा न्सौ ज्गौ भ्नौ ज्लौ गश्च तथा पुनः ।
स्जौ स्जौ गश्च त्रिका ह्येते उद्गतायाः प्रकीर्तिताः ॥ १८८

यथा—

तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरी ।
नाभिकमलविवरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुसुमात्समुद्गता ॥

स्जौ स्लौ च ततो न्सौ ज्गौ नौ सौ चेति तृतीयके ।
स्जौ स्जौ गश्च चतुर्थे तु ललितायां गणाः स्मृताः ॥

यथा—

ललिताकुलभ्रमितचारुवसनकरचारुपल्लवा[4] ।
[5]प्रविकसितकमलकान्तिमुखी प्रविभासि देवि सुरत-
श्रमातुरा ॥ १९१

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।

---

1 ब - यथैतावपरौ तथा 2 ड - पवनस्य 3 न - शोभं ड - वृक्षं 4 ड - वसनकरपल्लवा हि मे । 5 भ - ललितावलि भ्रमरजासु वदनकरचारुपल्लवा । ललितासुतासुतनुवदतेऽद्यलोचने वलिता लतेव चलबालपल्लवा ।

नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥ १९२

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह पिण्डशः[1] ।
न च तानि प्रयोज्यानि हतशोभानि तानि हि[2] ॥ १९३

[3]यान्यत्र प्रतिषिद्धानि गीतके तानि योजयेत्
[4]ध्रुवायोगे तु वक्ष्यामि तेषामेव विकल्पनम् ॥ १९४

वृत्तलक्षणमेवं तु[5] समासेन मयोदितम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यार्याणामपि लक्षणम् ॥ १९५

पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
जघने चपला चैव आर्याः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥ १९६

[[6]आसां [7]तु संप्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
[8]लक्षणं नियमं चैव विकल्पगुणसंश्रयम् ॥ १९७

यतिश्छेदस्तु विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गणः स्मृतः ।
द्वितीयान्त्यौ युजौ पादावयुजौ त्वपरौ[9] स्मृतौ ॥ १९८

गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गुणसमन्वितः ।
अयुग्गणो विधातव्यो युग्गणस्तु यथेप्सितः[10] ॥ १९९

ननु हतशोभानीति चेत् कथं प्रयोज्यानीत्याह यान्यत्र प्रतिषिद्धानीति गीतं पाठ्यमानत्वाभावात् न वृत्तगता श्रव्यतापेक्षते केवलं तालयोजनार्थसाम्यमवश्यकर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते ।

---

1 द - पण्डितैः 2 ड - न शोभां जनयन्ति हि 3 ब - यान्यतःपरमत्र स्युर्गीतकैः 4 ब - ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये तेषां चैव 5 न - एतत्तु 6 यतिमात्राविकल्पस्वरूपोऽयं ग्रन्थभागः कुण्डलीकृतः जादिभान्तेष्वेवदृश्यते । वृत्तिकारेण प्रक्षिप्त इति न पठितः। मसंज्ञितेऽपि वर्तमानत्वात्कीर्तिधरेणाप्ययं पठित इति ज्ञायते । 7 ब - चैव प्रवक्ष्यामि 8 ब - लक्षणे नियतांश्चैव विकल्पान्गुणसंश्रितान् (ड - गण) 9 द - शेषौ चेव युजौ स्मृतौ 10 ड - युग्गणः पञ्च चैव तु ।

[1]षष्ठो वै द्विविकल्पस्तु नैधनो ह्येकसंस्थितः[2]।
पञ्चादर्थे तु षष्ठः स्यादेकमात्रस्तु केवलः[3]॥ २००
द्विविकल्पस्तु षष्ठो यो[4] गुरुमध्यो भवेत्तु सः।
तथा[5] सर्वलघुश्चैव यतिसंज्ञासमाश्रितः॥ २०१
[6]द्वितीयादिलघुर्ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे यतिः[7]।
[8]प्रथमादिरथान्त्ये च पञ्चमे[9] वा विधीयते॥ २०२
गणेषु त्रिषु [10]पादस्य यस्याः पथ्या तु सा भवेत्।
[11]अतश्च विपुलान्या तु विज्ञेया यतिलक्षणा॥ २०३
अयुजः सर्वगुरवो गुरुमध्या गणा युजः।
यस्याः स्युः पादयोगे तु विज्ञेया [12]चपला हि सा॥
[13]त्रिंशदाद्यस्तु विज्ञेयः सप्तविंशति चापरे।
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्रापिण्डो विभागशः॥ २०५
[14]त्रिंशत्तस्याश्च यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु।
[15]त्रीण्यक्षराणि चान्यानि न्यस्य संख्याविभागशः॥
एतानि लघुसंज्ञानि निर्दिष्टानि समासतः।
[16]सर्वेषां चैवमार्याणामक्षराणां यथाक्रमम्॥ २०७

---

1 न - षष्ठोऽस्य द्विविकल्पःस्यात् 2 न - संश्रितः 3 प - यो गणः षष्ठ एकमात्रः स इष्यते 4 ड - अत्र 5 ड - सर्वयातिश्चैव यदिसंज्ञां 6 ढ - सद्वितीयाद्विलघुनी सप्तमे सप्तमाद्यदि 7 भ - सप्तमे वा यतिस्तथा 8 भ - प्रथमादि तथान्ते च 9 ड - तु 10 न - पादौ तु 11 अस्य श्लोकस्थाने नवढादिषु—प्रथमे च द्वितीये च सा त्वन्या विपुला मता। (न - प्रथमतृतीयौ पादौ) द्वितीयश्च चतुर्थश्च जकारौ गुरुमध्यगौ 12 ड - विपुला 13 अस्य श्लोकस्य पूर्वं जाद्विषान्तेषु "पूर्वार्धे ...। मुखचपला॥ कार्यौ...उत्तमाः॥ इति द्वौ श्लोकौ वर्तेते। पाठस्तु—त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्तचापरे 14 ड - अधिकानि यानि त्रिंशद्भ्यस्तानि द्विगुणितानि तु 15 ड - अक्षरत्रययुक्तानि ज्ञेयान्यत्र लघूनि तु 16 ड - सर्वासां चैवमार्याणामक्षराणि।

अर्धाष्टमगणार्धा च सर्वैवार्या प्रकीर्तिता ।
षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंस्थितः ॥ २०८
पश्चार्द्धे यो गणः षष्ठ एकमात्रः स उच्यते ।
द्विविकल्पस्तु यः षष्ठो गुरुमध्यो भवेत्तु सः ॥ २०९
यथा सर्वलघुश्चैव यतिसंख्यासमाश्रिता ।
सा द्वितीया द्विलघुका सप्तमे प्रथमे यतिः ॥ २१०
गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
अयुग्गणो विधातव्यः [1]युग्गणस्तु स एव च ॥ २११
प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥ २१२

पथ्या यथा—

रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशी ।
कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाह्वंसोदरी पथ्या ॥

अर्धोऽष्टमो गणः सान्ताः सप्त गणाश्च । चतुर्मात्रा यस्मात्तादृगर्धं यः स्यात् षष्ठो गणो द्विभेदः एकभेदमाह पश्चादर्धे यः षष्ठो गणस्तस्मिन् कर्तव्ये लघुरेकः कर्तव्यस्तस्य स्थान इत्यर्थः। गुरुमध्यो जः सर्वलघुः चतुर्लघुस्तत्र च द्वितीयादारभ्य लघ्वोर्यतिरर्धे तदनन्तरं पादारम्भः कर्तव्यः, अन्ते च प्रथमादिर्यतिः, पञ्चमे च गणे समाप्ते यतिः। अयुग्गण इति विषयं प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमरूपं । युग्गणः समः स एव चेति जकारस्तत्र न वर्ज्य इति यावत्। अर्धद्वयेऽपि गणत्रये छेदः कर्तव्यः स चैव पाद उच्यते तदाह प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्राविति । प्रथमेऽर्धे गणत्रयं प्रथमः पादः द्वितीयपादे चान्यं गणत्रयं तृतीयपादम् । पथ्येति पथि साध्वित्यर्थः ।

---

1 प - प्रमाणश्चैव पञ्चमः ।

विपुला यथा—

विपुलजघनवदनस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः।
आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या॥ २१४

द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यगतो भवेत्।
उभयोरर्धयोर्यत्र विज्ञेया चपला यथा॥ २१५

उद्भटगामिनी परुषभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा।
जानाति मांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला॥ २१६

पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्याः सा च मुखेन तु[1]।
[2]पश्चिमार्धे तु चपला यस्याः सा जघनेन तु॥ २१७

मुखचपला यथा—

आर्यामुखे तु चपला तथापि चार्या न मे यतः सा तु।
दक्षा गृहकृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता॥ २१८

जघनचपला यथा—

वरमृगनयने चपलासि वरोरु शशाङ्कदर्पणनिभास्ये।
कामस्य सारभूते न पूर्वमदचारुजघनेन॥ २१९

उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि[3]।
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तु सा॥ २२०

कार्यौ द्वादशमात्रौ च पादावाद्यौ तृतीयकौ।
अष्टादश द्वितीयं च तथा पञ्चदशोत्तमाः॥ २२१

---

1 न - यस्याः सा चपलामुखे 2 न - पश्चिमार्धे भवेद्यत्र जघने चपला तु सा
3 भ ¦- यत्रैवं लक्षणं भवेत्।

[1]चतुःपञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं संप्रदर्शयेत्॥ २२२
पञ्चपञ्चाशदन्त्या तु त्रिंशदाद्या तथैव च।
आर्या त्वक्षरपिण्डेन विज्ञेयात्र प्रयोक्तृभिः॥ २२३
त्रिंशतस्त्वथ वर्णेभ्यो लघुवर्णत्रयं भवेत्।
शेषाणि गुरुसंख्यानि ह्येवं सर्वत्र निर्दिशेत्॥ २२४
सर्वेषामेव चार्याणामक्षराणां यथाक्रमम्।
सर्वेषां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरसंख्यया॥ २२५
विकल्पं गणनां कृत्वा संख्यां पिण्डेन निर्दिशेत्।
आर्यागीतिरथार्धे च केवलं चाष्टभिर्गणैः॥ २२६

आर्याणां भेदं दर्शयितुं तत्प्रस्तारमित्याह।

चतुःपञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं संप्रदर्शयेत्॥ इति

अयुक्स्थानगतानां चतुष्प्रकाराश्चतुर्गणाः। समस्थानगताः पञ्चप्रकारास्तेषां यो विशेषः परस्परसंकीर्णतातत्कृतमार्याणां प्रस्तारबाहुल्यं निरूपयेत्। अन्त्या सर्वलघु कार्या पञ्चपञ्चाशदक्षराणि, प्रथमार्धे एकान्न त्रिंशत्, द्वितीये षड्विंशतिः।

शिशिरतरकिरणपरिकरसकलकलविरचितकपिशकचनिचय।
समहृदय (तनुविनिहितधरणिधरवरसुत जयजय शिव॥)

लघुद्वयं द्वितीये षष्ठे स्थाने लघुः तथा च लघुवर्णत्रयमिति। अत्र मात्रावृत्तानां संज्ञाज्ञानार्थमाह। सर्वेषामेवेति। पूर्वं कृत्वा यो विकल्पसंख्याभेदः तस्योत्तरसंख्यया सह गुणसंहननं कृत्वा यो भवति पिण्डस्तेन संख्यां वदेत्।

---

1 अयं श्लोको भारतीयमातृकास्वूपलब्धासु कुत्रचिन्न दृश्यते, वृत्तिकारेण पठितत्वान्मूलेऽत्र निवेशितः।

इतरार्धे तु षष्ठस्तु न लघुर्गण इष्यते।
वृत्तैरेवं तु विविधैर्नानाछन्दस्समुद्भवैः॥ २२७
काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविचिति-
नामाध्यायः पञ्चदशः॥

तत्र समस्तासां पञ्चभेदः विषमश्चतुर्भेदः षष्ठो द्विभेदः द्वितीयेऽर्धे त्वेकभेदः, अष्टममेकभेदम्। तदत्र पूर्वाङ्केनोत्तराङ्कस्य गुणनं तेनान्याङ्कस्य षोडश स्थानानि। संख्यालाभः तत्र चतुर्भिः पञ्चानां गुणने विंशतिस्तथा चतुर्णां गुणने विंशतिस्तया च गुणानां गुणने विंशतिरित्यादि मन्तव्यम्। तदाह—

आर्याः शतसहस्राणि ज्ञेया ह्येकान्नविंशतिः।
अष्टौ कोट्यः सहस्राणि विंशतिश्च प्रमाणतः॥

न लघुरिति। अपि तु प्रथमार्धवदपरार्धेऽपि षष्ठो द्विभेदो गणः आर्यागीतावित्यर्थः।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनं विषयमासूत्रयति वृत्तैरित्यादि। काव्यबन्धा इत्यनेनेदमाह यथा प्रासादकुड्यादिके कर्तव्ये प्रथमं भूमिः, तद्वत्काव्ये निर्मातव्ये भूमिकल्पः शब्दच्छन्दोविधिः क्षेत्रपरिग्रहं वृत्तसमाश्रयमित्यादि विरचयन् भित्तिस्थानीयं लक्षणयोजनं चित्रकर्मप्रतिममलङ्कारगुणनिवेशनं गवाक्षवातायनादिदेशीयो दशरूपकविभागः, उपयोगनिरूपणाप्रख्या काकादिप्लुतिः, एवंभूतवाचनिकाभिनयस्वरूपं चतुर्दशादिभिः षड्भिरध्यायैरुच्यते। तत्राध्यायद्वयं वृत्तलक्षणविधानं तु भविष्यति।

यद्यपि रूपकविरचनकाले परिपक्वप्रज्ञस्य न क्रमप्रतिभासस्तथाप्यपोद्धारधिया कल्प्यत इत्याहुः। प्रबन्धस्य यो युक्तोऽभ्यासः तन्निष्पत्तिः प्रबन्धाभ्यासः तत्संपत्तिः अभिनयार्थनिर्वर्तनं तदभिनयोपारोहणमिति स एव क्रम इत्युपाध्यायाः। यदाहुः—

महाकवीनां पदवीमुपात्तामारुरुक्षताम्।
नासंस्मृत्य पदस्पर्शान्संपत्सोपानपद्धतिः॥ इत्यादि।

क्रमोल्लङ्घने हि सति नाटकादिविरचयतां महान्तः प्रमादापभ्रंशा भवन्ति । न हि सर्वो वाल्मीकिर्व्यासः कालिदासो भट्टेन्दुराजो वा, तेषामपि प्राग्जन्मार्जितक्रमाभ्याससमुदितसंस्कारपाटवोत्पादितः कुलप्रतिभङ्गज्ञानातिशय इति शिवम् ॥

इति पञ्चदशाध्याये ध्यायिना परमेश्वरम् ।
कृताभिनवगुप्तेन गुप्तार्थप्रकटीक्रिया ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां वृत्तविधिर्नाम
पञ्चदशोऽध्यायः

श्री

नाट्यशास्त्रम्

षोडशोऽध्यायः*

[†]विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयः सहेतुः ॥
सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धि-
पदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।
आख्यानयाच्ञाप्रतिषेधपृच्छा-
दृष्टान्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥ २

विचित्रं रूपकभुवो लक्षणं भूषणं भुवः ।
भास्यते येन तं वन्दे प्राच्यधीसाधितं शिवम् ॥

(ननु) काव्यबन्धाः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः कर्तव्या इत्युक्तं, तत्र गुणालङ्कारादिरिति वृत्तयश्चेति काव्येषु प्रसिद्धो मार्गो, लक्षणानि तु न प्रसिद्धानि, किं च पुरुषस्येव काव्यस्य लक्षणगुणालङ्कारव्यवहारो न युक्तः पुरुषस्य शरीरचैतन्यभेदात् कटकादीनां ततोऽपि भेदात्, काव्यस्य पुनर्विरचनकाले प्रति-

* जादित्रान्तेषु सप्तदशोऽध्यायः ।

† अस्मिन्नध्याये षट्त्रिंशल्लक्षणसमुद्देशनिर्देशयोर्गुणदशकस्य लक्षणे च द्विविधः पाठो दृश्यते । तत्र वृत्तिकारेणैकः पाठो गृहीतः, कीर्तिधरधनञ्जयसर्वेश्वरादिभिश्च स एव प्रमाणीकृतः । भिन्नः पाठश्चिरन्तनैः कैश्चिद्व्याख्यातृभिः पठितः, स तु विश्वनाथसिङ्गभूपालादिभिरनुसृतः । वृत्तिकारस्तेषां वैषम्यपरिहरणाय नामनिर्वचनयोर्भिन्नानामपि केषांचिल्लक्षणानां स्वपाठोक्तलक्षणेष्वन्तर्भावं प्रकटीकृत्य षट्त्रिंशत्त्वं सम्यगस्थापयत् । भोजदेवस्तूभयोः पाठयोः समानानि भिन्नानि च गृहीत्वान्यानि द्वादश संकलय्य चतुःषष्टिलक्षणानि नामनिर्वचनाभ्यां प्रापञ्चयत् । तन्मतमेव शारदातनयेनानु-

आशीः प्रियोक्तिः [1]कपटः क्षमा च
प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं तथैव[2] ।
[3]अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती
कार्योऽनुनीतिः परिदेवनं च ॥ ३

षट्त्रिंशदेतानि [4]तु लक्षणानि
प्रोक्तानि वै भूषणसंमितानि ।
काव्येषु [5]भावार्थगतानि तज्ज्ञैः
सम्यक्प्रयोज्यानि यथारसं तु[6] ॥ ४

पत्तिकाले वा प्रापकसत्तायां तेषामगणितत्वाच्च । दण्डिनापि
"काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते"
इति ब्रुवता गुणमध्य एव तत्र प्रसादादीनभिदधता च गुणालङ्कारविभागे-
ऽप्यसंभवीति सूचितं भवति । सत्यमेतत्, किं तु विरचनविवेचनसामर्थ्यसमर्थ-
नायावश्यं काल्पनिकोऽपि विभाग आश्रयणीयः । तत्र कल्पनायां विप्रतिपत्तयः
केचिदाहुः—इह गुणास्तावदात्मनि चिन्मये शृङ्गारादौ वर्तन्ते, शृङ्गारे चाव-
श्यं च लक्ष्यत इति पृथक्सिद्धत्वादलङ्कारः, शरीरनिष्ठमेव यत्पदं पृथक्सिद्धं तल्ल-
क्षणम्, येन शरीरस्य सौन्दर्यं जायते । तच्च सिद्धरूपं साध्यरूपं वा, यथा
श्यामेति, 'मदमन्थरगामिनी' इति च । एतदेव लक्षणं, तच्चालंक्रियते । अल-
ङ्कारैर्युक्तं काव्यं लक्षणैर्विना न शोभते । क्रियावाच्योपमेयभेदेन तदेतल्लक्षणं
द्विधेति यथा 'श्यामा विशालाक्षी', 'मत्तमातङ्गगामिनी' इति च ।

अन्ये मन्यन्ते—इतिवृत्तखण्ड[ल]कान्येव सन्ध्यङ्गकानि लक्षणानीति च
व्यपदिश्यन्ते । निमित्तभेदात् पूर्वापरसंबन्धेन बीजोपक्षिप्तेऽर्थे निर्वहणपर्यन्ते

1 भ - कपटक्षमे 2 भ - ग्रहश्च 3 भ - अर्थानुवृत्ती उपपत्ति 4 भ -
मया समासात् 5 भ - सोदाहरणेषु 6 भ - रसानि ।

सृतम् । अतः प्रथमं वृत्तिकारपाठविलासितमध्यायं समाप्यानुबन्धरूपेण पाठान्तर-
भागो निर्वचनोदाहरणसहितो महामतीनां चित्तविलासोद्द्योतनाय सूक्ष्मविषयविवे-
चनलालसानां हिताय च संप्रयोजितोऽध्यायान्ते यथालब्धग्रन्थपरिकरः ।

परस्परसन्धायकत्वेन सन्ध्यङ्गतया व्यपदेशः, रसविशेषोपयोगितया ह्रस्वङ्गवाचोयुक्तिः, काव्यगतख्यातिप्राशस्त्योपयोगितया महापुरुषगतपाशध्वजपादरेखादिवल्लक्षणशब्दवाच्यता। तदुक्तं तत्रैव—

लक्षणान्येव बीजार्थक्रमनिर्वाहकानि च। इति,

प्रतिसन्धितदङ्गानि फलसिद्ध्युपपत्तितः॥ इति।

(काव्ये धीरोदात्तादिगुणाधानं वस्तुवर्णनाभङ्गिर्वेति केचित्)

तदत्र प्रथमपक्षे वर्णनीयप्रधानभूताधिकारपुरुषगतगुणादिविभाग एव काव्ये पर्यवसीयते। द्वितीयपक्षे तु वर्णनीयः सकल एवेति। वृत्तिलक्षणोऽर्थः काव्यभेदात् त्रेधा विभज्यते। एकेषां तु दर्शनं—कवेर्यः प्रतिभात्मा प्रथमपरिस्पन्दः तद्व्यापारबलोपनता गुणाः, प्रतिभावत एव हि रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यं माधुर्यादेरुपनिबन्धनसामर्थ्यं, न सामान्यकवेः। अनेन शब्देनेदं वस्तु वर्णयामीत्येवंभूतवर्णनापरपर्यायद्वितीयव्यापारसंपाद्यास्त्वलङ्काराः।

शब्दानमीभिः शब्दैरर्थानमीभिरर्थैः संघटयामीत्येवमात्मकस्तु यस्तृतीयः कवेः परिस्पन्दः तदधीनात्मलाभादिशब्दात्मार्थात्मककाव्यशरीरसंश्रितानि वक्ष्यमाणश्लेषादिगुणदशकसमभिव्यञ्जनव्यापाराणि शब्दार्थोपसंस्कारकल्पानि क्रियारूपाणि लक्षणानीति, यदुक्तं तत्रैव—

इति शब्दार्थयोर्येयं संश्रिता देहभूतयोः।
काव्ये तया दर्शितानि लक्षणानि (विदुर्बुधाः)॥ इति,
काव्येऽप्यस्ति तथा कश्चित् स्निग्धः स्पर्शोऽर्थशब्दयोः।
यः श्लेषादिगुणव्यक्तिदक्षः स्याल्लक्षणस्थितः॥ इति,
चेष्टालङ्कारदृष्टान्तचिह्नैः . . . . .॥ इति च

अत्र पक्षे कविव्यापारभेदाद्गुणालङ्कारलक्षणविभागः।

अपरे संगिरन्ते—अभिनेयानां काव्यबन्धानां वक्ष्यमाणस्वरूपं च रूपकं समभिदध्यात्, कवेः स्वसामर्थ्याधानाय तावदभ्यासो निर्माणविधेयो लक्षणं, मस्तकासंपूर्णश्चादौ क्रमेण तु तथाभूतोऽभिनेयार्थः काव्यबन्धो (लक्षणोन्नीतः) तेन च लोकोत्तरहृद्यवर्णने योगात्। तथा हि किञ्चित् प्रबन्धजातं गुणालङ्कारनिकरप्रधानं यथा मेघदूताख्यं तद्विभूषणम्, एवमन्यदपि, इति।

'प्रबन्धधर्मा लक्षणानि' इति केचित्तु ब्रुवते। कवेरभिप्रायविशेषो लक्षणमितीतरे पुनर्मन्यन्ते। केचिद् यथास्थानविशेषं यद्गुणालङ्कारायोजनं तल्लक्षण-

मिति । परे त्वभाषन्त—अलङ्कारादिनिरपेक्षेणैव निसर्गसुन्दरो योऽभिनेयविशेषः काव्येषु दृश्यते, अमरुकश्लोकेष्वपि, तत्सौन्दर्यहेतुर्यो धर्मः सलक्षणः स एव चार्थः काव्यशरीरविशेषरूपो लक्षणम् । उपमादीपकरूपकाणामानन्त्याद् भेदमाहुः । तुशब्देन* अर्थे न चित्रत्वं लक्षणमिति ।

इतरेषां तु मतं यथा तन्त्रप्रसङ्गबाधातिदेशादि मीमांसाप्रसिद्धं वाक्यविशेषव्यवच्छेदलक्षणं तथा काव्यविशेषव्यवच्छेदकं भूषणादिलक्षणजातमिति त्वयं पक्षो द्वितीयपक्षान्न भिद्यते । एतेषु तु पक्षेष्वन्यतमग्रहे विशेषणानि न संगच्छन्ते स्पष्टेन पथा । इदं तु दशपक्ष्यां वस्तु ।

इह काव्यार्था रसा इत्युक्तं प्राक् । उक्तं च वर्णनीयं शब्दनीयं कवेः कर्मेति
च व्युत्पत्तित्रयं काव्यमिति । अनेनाभिधेयं अभिधानं अभिधां च स्वीकृत्याव-
स्थीयते, अपि च शब्दव्यापारोऽभिधातृव्यापारः प्रतिपाद्यव्यापारश्चेति त्रिग-
तः । तत्र शब्दस्य रसाभिव्यक्तिक्षमार्थप्रतिपादकत्वं स्वयं च श्रोत्रे च संक्रान्ति-
मात्रं नान्तरीयकतया तद्रसदर्शनयोग्यतापादन सामर्थ्याद्गुणशब्दवाच्यम्, आवर्त
मानो द्वितीयो वर्णः पदं वा प्राक्तनवर्णनादशोभाहेतुरलङ्कारः । एवमर्थस्यापि,
यद्रसाभिव्यक्तिहेतुत्वं सोऽर्थगुणः यस्तु वस्त्वन्तरं वदनस्येव चन्द्रः सोऽल-
ङ्कारः, यस्तु त्रिविधोऽप्यभिधाव्यापारः स लक्षणानां विषयः । तथाहि—
इदमनेन शब्देनानयेतिकर्तव्यतयाऽमुनाशयेनेत्थंभूतबुद्धिजननाय ब्रुवे इति
कविः प्रवर्तते, स तथाभूतं रसवत्काव्यं विधत्ते । तत्र चित्तवृत्त्यात्मकं रसं
लक्षयंस्तत्तद्रसोचितविभावादिवैचित्र्यसम्पादकस्त्रिविधोऽभिधाव्यापारो लक्षण-
शब्देनोच्यते । इत्येषां सामान्यलक्षणम् । यथा च पीवरत्वं स्तनयोर्लक्षणं
मध्यस्य तु कुलक्षणं, एवं किञ्चिदभिधीयमानं केनचिद्रूपेण रसोचितेन
विभावादिरूपेण तमेव पदार्थक्रमं लक्षयल्लक्षणं अन्यत्र तु तत्कुलक्षणं, तेन
सर्वेऽलङ्कारा गुणास्तत्समुदायाद्विलक्षणा भवन्ति । तथा स्वार्थोऽपि च क्वचि-
दर्थमात्रं क्वचिदलङ्कारोऽर्थतः क्वापि चित्रतः क्वचिदलङ्कारादिप्रक्रियाविहीनो-
ऽपि स्वयं सुन्दरस्वभावोऽर्थः कुत्रचिच्छन्द इति त्रिविधव्यापारगामी;
तद्द्वारेणाभिधानाभिधेयतद्गुणालङ्काराद्यनुग्रहः शब्दानां शब्दैरर्थानामर्थैः
शब्दानामर्थैस्तथापरैः संघटनां विचित्रां कारयमाणाभिधाव्यापारवतां ह्युक्ति-
निर्वाणप्रधानधुराधिरोही लक्षणाख्य एव ।

* "काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः" इत्यत्र तुकारः ।

... अत एव पूर्वं "काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः" इति लक्षणान्येव हि प्रधानं तत्प्रसङ्गेन गुणालङ्कारा इति तात्पर्यम्। विशेषलक्षणव्याख्याने चेतत्स्फुटयिष्यामः।

तत्र लक्षणान्युद्देष्टुं तावदाह विभूषणमित्यादि यथारसं त्वित्यन्तेन श्लोकचतुष्टयेन। यथारसं ये भावा विभावानुभावव्यभिचारिणः, तेषां योऽर्थः (तं) स्थायिभावरसीकरणात्मकं प्रयोजनान्तरं गतानि प्राप्तानि, यदभिधाव्यापारोपसंक्रान्ता उद्यानादयोऽर्थास्तद्रसविशेषविभावादिभावं प्रतिपद्यन्ते तानि लक्षणानीति सामान्यलक्षणम्। अत एव काव्ये सम्यक्प्रयोज्यानीति विषयस्तेषामुक्तः।

भट्टनायकेनापि त एव(?)शिक्षित्वाभिधाव्यापारप्रधानं काव्यमित्युक्तं—

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः।
अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत्॥ इति।

भामहेनापि—

"सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते" (२-७५) इत्यादि। तेन च परमार्थे व्यापार एव लक्षणं, स तु विषयद्वारेण विशेषलक्षणे तु निरूप्यत इति तत्स्वीकृतत्वादर्थोऽपि लक्षणं, व्यापारोऽपिच तद्विदां तु तदभ्यासपराणां च तथाभूतकाव्यात्मकविषयावलोकने झटित्येव प्रतिभाति। तदन्यत्रानुमानेन प्रतिभया स्वसंवेदना—इत्यनेन प्रयोजनम्। कुशलशिक्षितव्यापारो हि तत्काव्यदृशि भात्येव।

षट्त्रिंशदिति च नान्यदिति वारणपरं कविहृदयवर्तिनामपराणामपरिसंख्येयत्वात्। किं तु बाहुल्येन तावदियता लक्ष्यव्याप्तं, इयति च कविनावधातव्यमिति संख्यानिरूपणम्।

तथा च मतान्तरेण भरतमुनिरेवान्यथाप्युद्देशलक्षणेन नामान्तरैरपि च व्यवहारं करोति; तत एव पुस्तकेषु भेदो दृश्यते तं च दर्शयिष्यामः। पठितोद्देशक्रमस्त्वस्मदुपाध्यायपरम्परागतः॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिर्यदलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥ ५

तत्र विभूषणं लक्षयितुमाह अलङ्कारैरिति । भूषणैः कटकादिभिः विभज्य स्थानदेशकालदशापुरुषादिविभागं विचार्य न्यस्तैरिव गुणालङ्कारैर्यदलङ्करणं तद्भूषणं नाम लक्षणं कविव्यापारः, तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि ।

एतदुक्तं भवति—इह गुणा अलङ्काराश्च विषया इत्यनेन निबद्धाः काव्यार्थीकृतानामभिधेयानां रसविशेषविषयं विभावादिभावं विवरीतुं समर्थाः । तथा हि हास्यरसप्रधाने प्रहसनादौ शुष्कश्रोत्रिये वक्तरि प्रयोक्तरि श्रोतरि वा गुणविनिवेशितं तु लक्षणं भजत्यलङ्कारश्च । तथा हि पादताडितके* श्रोत्रियं श्रोतारमभिप्रेत्य विटस्यापि निर्गुणपुरुषस्यैवोक्तिः "मा मुसलेनापाकार्षीः, मा कुसूलाग्निना धाक्षीः" इति शोभां पुष्णाति । अनौचित्यनिबन्धस्तु करुणविप्रलम्भादौ यमकस्य, यथा—

विना प्रियतमेनाद्य विरहानलतापिता ।
दह्येचूतस्य विच्छेदं किं तु हा नलतापिता ॥

स्थाने निवेशस्तु यथा—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवान्तर्निखातेव च
प्रोत्कीर्णेव च वज्रलेपघटितेव" इति । (मालतीमाधवात्)

अत्रापि लोके उत्प्रेक्षापरम्परैव हीयं सातिशयकामावेशावस्थासमुद्द्योतितप्रियतमाविषयविचित्रसंकल्पगर्भसंभवौन्मुख्यप्राणत्वाद् विप्रलम्भस्य कामावस्थानां च माधुर्यप्रसादोपेते च काव्ये श्रोत्रपथमवतरत्येवेति प्रतिपाद्यते । सुकुमारचित्तवृत्तिसुभगोऽयमुत्तमश्चेत्येवं' समस्तस्य गुणालङ्कारवर्गस्यानुग्राहकमिदं कविव्यापाररूपं, तद्वशाच्च शब्दार्थतद्व्यापाराद्यपि स्पृशद्भिर्भूषणाख्यं लक्षणम् । एतमेवार्थं सम्यगानन्दवर्धनाचार्योऽपि विविच्य न्यरूपयत्—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥

* अस्माभिः प्रकाशितायां चतुर्भाण्यामयं चतुर्थो भाणः श्यामिलककृतः । वृत्तिकारेणोदाहृता पङ्क्तिस्तस्मिन् ४ - पृष्ठे पाठभेदेन वर्तते ।

[1]यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रार्थोपवर्णनम्[2] ।
तदप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥ ६

इत्युक्त्वा क्रमेण—

विवक्षातत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ॥ (ध्वन्यालोके-२)

इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण सोदाहरणेन । तच्चास्माभिः सहृदयालोकलोचने तद्विवरणे विस्तरतो व्याख्यातमिति तत्कुतूहलन्तदेव गृह्णीयात् । इह तु प्रसक्त्या ग्रन्थभूयस्त्वादुद्विजते लोक इति न विस्तारितम् ॥

अथाक्षरसंततिमाह यत्राल्पैरिति । अक्षरशब्देन यदृच्छाशब्द-प्राधान्यं, यदृच्छाशब्देषु स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तेनाल्पैरेवाक्षरैः श्लिष्टैर्विप्रकृतावित्युक्ताभिरुपलक्षितत्वेनैव विचित्रं तद्रसोचितविभावादिभावं प्राप्यमाणोऽर्थ उपवर्ण्यते, श्रोतॄणां हृदयमुपसंक्रामयितुं यत्तस्मिन् कविव्यापारोऽक्षरसङ्घातस्तत्कारणत्वात् ।

तथाहि मानिनीत्यक्षराणि ईर्ष्याविप्रलम्भे, तरुणीत्याभिलाषिके, वर-तनुरिति संभोगे विभावतां तामेव प्रापयन्ति । अस्तीतिव्युत्पत्तिस्तथापि पर्यन्ते मानादिशब्दानामन्ततो वा धातुप्रत्ययमात्रादेरवश्यं यदृच्छात्वमित्यक्षराणामेव संघातः प्रधानं यदृच्छाशब्दप्राधान्ये उदाहरणं यथा—

* विस्रम्भादुत्तमाङ्गं प्लवगबलपतेः पादमक्षस्य हन्तुः
कृत्वोत्सङ्गे सलीलं त्वचि कनकमृगस्याङ्गमाधाय शेषम् ।
बाणं रक्षःकुलघ्नं प्रगुणितमनुजेनादरात्तीक्ष्णमक्ष्णोः ।
कोणेनोद्वीक्षमाणस्त्वदनुजवदने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥

विस्रम्भादित्यादीनां मैत्रीप्रधानवालिहननपूर्वकसाम्राज्यदातृत्वबलाचेत्युक्तम् । अक्षस्य यो हन्तेत्येकाकिनापि येनाशोकवनिकाविलोपणं राक्षसबलक्षपणं च कृतं, सोऽपि यत्र प्रधानप्रकृतिर्भवतीत्युक्तम् । त्वचीति प्रहतमारीचवृत्तान्तः । बाणमित्यादिना तत्रैवास्य बहुमान इत्युक्तम् । राक्षसविषयदैववैगुण्यमित्यु-

1 प - यत्रार्थै 2 भ - विचित्रैरुपवर्णितम् । प - तमपि ।

* राघवानन्दात् । "अङ्के न्यस्योत्तमाङ्गं" इति पाठान्तरम् ।

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा [1]ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते।
[2]यत्र श्लक्ष्णा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता[3] ॥ ७

क्तम्। अत्र च यत्र यस्य यद्व्यापारस्तत्र प्राधान्यस्य का कथेति। प्रगुणितमिति बहुतररणसंमर्दधुरन्धरतया कुटिलीकृतस्यापि क्षेत्रबहुमाने पुनर्योजनम्। त्वदनुजवदन इति भेदोपायकृता नीतिसंपत् परपक्षे च विपर्ययम्। दत्तकर्ण इति तदाकर्णनमात्रमेतत्, न तु हृदये निर्व्याजं तेजोजाज्वल्यमानौजसि भेदं प्रतिकोऽप्यस्य बहुमानः। अयमिति गम्भीरधीराकृतिः प्रत्यासन्नश्चास्त इति। यद्यपि प्रकृते नापि कश्चित्क्षोभोऽत एवोक्तं सलीलमिति। अत्र चार्थस्यालङ्कारघटनाप्रयासमन्तरेणैव सुन्दरत्वं लक्षणकृतमेव।

ननु साभिप्रायमात्रत्वं नामार्थस्य तु गुण ओज इत्युक्तम्*। शोभाः सहृदयाः अर्थो जडस्तस्याभिप्राय इति कथं, भाषावक्तृश्रोत्रोः स इति चेत् तद्गतोऽर्थस्य गुण इति कथम्।

अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य स गुण इत्युच्यते तद्वस्त्वन्तरमाक्षिप्यं वक्त्रभिप्रायरूपमेवाक्षेपकत्वमपि कविमनीषाव्यापारबलादेव तथाविनिवेशनात्, प्रकारायोगे तथाभावात्। अत एव प्रौढिर्वस्तुतो वक्तृगतैव नान्वर्थे काममुपचर्यतामित्यलं बहुना।

एतेषां च लक्षणानां संकीर्णत्वेन लक्ष्यं दृश्यते बाहुल्यापेक्षया तूदाहरणं मन्तव्यम्।

अथ शोभा—सिद्धैरर्थैरिति। यथा—

मेदश्छेदकृशोदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः॥ (शाकु १.)

अत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एवार्था अभ्यसनीयत्वेन शोभमानास्तैः समविकलं मृगयालक्षणमर्थं कृत्वा अप्रसिद्धोऽनुचितोऽपि सोऽर्थ उचितो विचित्रश्च निरूपितः। न चात्रालङ्कारः कश्चिदिति कविव्यापारेण यः

1 प - यत्रासिद्धं 2 प - श्लिष्टा 3 च - अभिधीयते। * वामनेन।

[1]धार्यमाणस्तु बहुभिर्वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
[2]न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः[3] ॥ ८
कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः ।
[4]दोषा न परिकथ्यन्ते[5] तज्ज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥ ९

शब्दार्थव्यापारादेवार्थघटनात्मा तत्कृतं हृद्यं लक्षणार्थमेव । अशोभनोऽप्यर्थोऽमुना नयेन शोभत इति शोभेयमुक्ता ॥

अथाभिमानः—धार्यमाणस्तु बहुभिरिति । यथा ममैव—

शीतांशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं
संप्लुष्यन्त्यथ कालकूटपटलीसंवाससंधुक्षिताः ।
किं प्राणान् न हरन्त्युत प्रियतमासंजल्पमन्त्राक्षरै-
र्वार्यन्ते किमु यद्विमोहविवशात्सन्तापतन्त्रा स्थितिः ॥

अत्र हि तादृश्यर्थस्यार्थेन घटना कृता यस्यां कार्ययुक्तिभिः फलयोजनाभिर्धार्यमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठत इति । वार्यमाणोऽपि वा न निवर्तते । तत्रायं बद्धः । तथाभूतोऽर्थोऽलौकिकत्वात्तावानुपायः कविनालङ्कार उपमानोपमेयभावस्य कथंचिदप्यस्वीकारात्केवलं वक्तुरभिमतं वदता किमिव मयाप्येवं तदपि नैवेत्यभिधानमभिधानाख्यलक्षणम् । एतदेव सादृश्यनाम्नाप्यन्यैरुक्तम् ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥ इति ।

अमृतकरत्वं हि चन्द्रस्य श्रुतं कालकूटसहोदरत्वं च, मन्त्राणां विषशमनं दृष्टं, स्वयमनुभूतं मोहादि तत्समुद्भवं यत्प्रकृते सादृश्यं तेन लोकदृष्टेन तुल्यवृत्तान्तत्वं तत्क्षोभं हृदयेऽनवस्थानं जनयति—यद्यमृतसदृशश्चन्द्रपादाः तत्किमेवमङ्गं विदध्युरिति । एवमन्यत् ।

अथ गुणकीर्तनं—कीर्त्यमानैर्गुणैरित्यादि । (यथा)—

पृथुरसि गुणैर्मूर्त्या रामो नलो भरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं तथा जनकः स्थितौ ।

1 प - धार्यमाणस्तु प - वार्यमाणास्तु 2 प - नार्यो यत्रानुतिष्ठन्ति 3 प - मानः प्रकीर्तितः 4 भ - दोषांशान् 5 प - परिकल्प्यन्ते ।

उत्साहजननैः स्पष्टैरर्थैरौपम्यसंश्रयैः।
प्रसिद्धैरुपगूढं च [1]ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः॥ १०
यत्रैकस्यापि [2]शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि।
यान्ति सिद्धिमनुक्तानि तदुदाहरणं स्मृतम्॥ ११

इति सुचरितैर्मूर्तिं बिभ्रच्चिरन्तनभूभृतां
कथमसि न मान्धाता देवस्त्रिलोकविजय्यपि॥

अत्र हि विविधा ये हि पृथुरामप्रभृतयो वा समुद्भवैर्गुणैः कीर्त्यमानैस्तद्गता दोषा न परिकल्प्यन्ते। तथा हि पृथुरसीत्युक्ते तथा दोषा अपि केचिद्बलाद्भूमिदोहनप्रभृतयः प्रतीयेरन्, नलोऽसीति द्यूतव्यसनितापि। एवमन्यत्र। अत एव न दोषोऽत्र प्रधानम्। गुणैरिति सुचरितैरिति निरूपिते तु चारुत्वमिति गुणकीर्तनं नाम लक्षणम्। श्लेषानुग्राहित्वे स्थिते लक्षणानि ह्यलङ्कारानपि चित्रयन्ति। तदग्र एव वक्ष्यामः। अन्यत्र पाठः—

लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम्॥ इति।

अयं स्पष्टार्थः।

अथ प्रोत्साहनं—उत्साहजननैरिति। औपम्यस्य संश्रयणमन्वेषणं यत्रेति अनेन, यत्रान्वेषणेऽपि तस्य भाव इति दर्शितम्। यथा भट्टेन्दुराजस्य—

हरवृषभ तवैव तस्य माता जयति जगत्यसमानसूतिरेका।
निवसति परमेश्वरोऽपि यस्मिन् सहतनयः सगणः सहावरोधः॥

केवलं त्वियं यथाअप्रस्तुतप्रशंसाप्यत्र तद्वैचित्र्यं प्रोत्साहनत्वलक्षणकृतमेव, लक्ष्मीरिति, स च भवान् मुरारिरित्यादि। इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम्—

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यान्पूजयितुं वचः।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता॥ इति।

अथोदाहरणं—यत्रैकस्यापीति। यथा—

वल्मीकं किमुतोद्धृतो गिरिरयं कस्य स्पृशेदाशयं
त्रैलोक्यं तपसा जितं यदि मया दोष्णा किमेतावता।

---

1 भ - तु 2 भ - एकस्यैव।

निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं [1]तथ्यं चातथ्यमेव च।
[2]सिद्धिपूर्वं भवेत्तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम्[3] ॥ १२

सर्वं साध्वथवा रुणत्सि विरहक्षामस्य रामस्य चेत्
त्वद्दन्ताङ्कितवालिप(क?)क्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खं शरम् ॥

अत्र हि रावणीयदर्शितिपरिधट्टित(वालिकक्ष)पाटने उदाहृते स स्वावमानोऽर्थेऽवगते सति तदपजयः तत्कक्षक्षय्यपरिग्रहस्तथैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः कृपामात्रेण त्यागः तत्राप्रतीकारः पुनरभिमानो दर्प इत्यादि गम्यते। अक्षरसंहतेश्च विशेषः—तत्रान्वयोपादातव्यशब्दान्तरस्थाने शब्दान्तरोपादानं हन्तुमत इति वक्तव्येऽक्षस्य हन्तुरिति, इह तु त्वद्दन्तेति तदीयाधिकारोदाहरणम्। अन्ये पठन्ति—

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ इति।

तुल्यैरर्थैस्तत्समयभाविभिर्यदुक्तं यद्वाक्यमिति स एव फलतोऽर्थः ॥

अथ निरुक्तं—निरुक्तं द्विविधमिति। सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकारः। तया प्रसाधितं तथ्यं, ततोऽन्यदतथ्यम्। उदाहरणं यथा ममैव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीम्नि मूढं यः प्रापयत् सत्यपथं कथंचित्।
सत्यार्जुनः सोऽपि च नाम कृष्णः प्रसिद्धिरित्थं वितथैव सर्वा ॥

परस्परं नाम्नोरन्यत्र तथ्यत्वं स्वविषये त्वतथ्यतेति। न चायमर्थः श्लेषः, स हि तुल्यसंख्ययोः। यथा "गावो वः पावनानां" * इति गोशब्दस्य रश्मिषु सुरभिषु चानादित्वेन प्रसिद्धेः। इह त्वेकत्रान्यत्वे कृतः समय इति। एवं पृथक्तथ्यातथ्ययोरुदाहार्यम्। अन्यत्र पाठः—

1 भ - यं 2 च - सिद्धिप्रसाधितं 3 भ - चाप्यसाधकम्।

* संपूर्णः श्लोकः—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥ (सूर्यशतकात्)

[1]गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः।

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो बाह्यस्य संबन्धी कश्चिदर्थस्तस्य प्रसिद्धयेऽवद्यभावस्य वाचकं यदुच्यते तेन निरुक्तमिति निरर्थकमेवात्र वाच्यम्। यथा सत्यं सराजगतिषु रञ्जनादिति (?)।

अथ गुणानुवादः—गुणानुवाद इति परिमितस्यापादितोत्कृष्टगुणेनतयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्सेकः। यथा—

पालिता द्यौरिवेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा ॥

नन्वुपमेयमलङ्कारः, किमतः, उक्तं ह्यलङ्काराणां वैचित्र्यं लक्षणकृतमेव। एत एव शिक्षितैरपि दण्डिप्रभृतिभिर्ये निरूपिता उपमाभेदाः, तत्र यो भेदकोऽशः आचिख्यासासंश्रयनिर्णयादिरर्थः, स तादृक्पृथगलङ्कारतया गणितः। गणनेऽपि वा संसृष्टिसङ्करापत्तिः। अर्थमात्रं तदिति चेत् तर्हि तदेवलक्षणम्। यथा हि राजता विभज्य विचार्यमाणा इत्थमवतिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कारः शौर्यादिगुणो व्यूढोरस्कत्वादिलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवांश्च लक्षणीयश्च, तथा काव्यमपि तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ताः सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम्। "अस्त्युत्तरस्यां*" इति हि पूर्वार्धे आख्यानं नाम लक्षणम्। नन्वेवं सर्वत्र लक्षणयोगः, क आक्षेपार्थः प्रियमेवास्माकमदः तत्सर्वमलङ्कारयुक्तं काव्यम्। ननु गौर्वाहीक इति रूपकयोगेऽपि, किं न कार्यं, दोषपरिवर्णन गुणवत्त्वरसवत्त्वादिवैकल्यादिति चेत्, अस्मास्वापादितो दोषस्त्वयैवोन्मूलित इत्यास्ताम्।

अन्यत्र तु पाठः—

[2]गुणाभिधानैर्विविधैर्विविधार्थप्रयोजितैः।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥ †इति।

---

1 भ - गुणाभिवादो।

* अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।

2 अस्य श्लोकस्य पाठभेदा अध्यायान्ते मतान्तरप्रवचने द्रष्टव्याः।

† "गुणानुवादः स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारतः।
गौणीं वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ॥

इति गुणानुवादलक्षणमन्यैः पठितम्। उदाहृतं च शाकुन्तलात् "अनाघ्रातं इत्यादि।

[1]उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः[2] स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥१३
बहूनां भाषमाणानां त्वेकस्यार्थविनिर्णयम्[3] ।

मधुरैर्गीतैः (गुणैः) निष्ठुरैर्वा उत्तमैर्वा उपमानभूतैर्ये प्रयोजिता गुणास्तदभिधानैरुपलक्षितो गुणातिपात इत्यर्थः ॥

अथातिशयः—उत्तमार्थाद्विशिष्ट इति उक्तादप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दुराजस्य* ।

यावन्त्येव पदान्यलीकपिशुनैरालीजनैः शिक्षिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं संपाद्य पत्युः पुरः ।
प्रारब्धापरतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितुं
प्रेम्णा मौग्ध्यविभूषितस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ॥

अत्रेर्ष्यात्मा यः प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्तातोऽपि विशेष उक्तः। प्रतिपदं चाभिप्रायोऽस्ति स विवेचनीयः । न चेयमतिशयोक्तिः संभाव्यमानत्वात्। सोऽपि वा लक्षणेनालङ्कार इति वक्ष्यामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यत्र ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥ इति ।

अथ सहेतुः—बहूनां भाषमाणानामिति । बहून् भाषमाणाननादृत्यैकस्यासाधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य सिद्धस्य प्रमाणोपमानवचनमुपक्षेपवचनं मम तावदेवं प्रतिभासते इति सहेतुः । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके वारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोकनं
केचित्पावकयोगिनं निजगदुः क्षीणेऽह्नि चन्द्रार्चिषाम् ।
मिथ्या चैतदसाक्षिकं प्रियसखि प्रत्यक्षतीव्रातपो
मन्येऽहं पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिशेते रविः ॥

1 च - उत्तमार्थविशिष्टो 2 भ - विशेषो यः 3 भ - अनेकार्थविनिश्चयः च - अनेकार्थविनिर्णयात् ।

* द्वयोरप्यभिनवभारतीमातृकयोरयं श्लोको भट्टेन्दुराजस्येति वर्तते । अयममरुककाव्ये दृश्यते व्याख्यातश्चार्जुनवर्मवेमभूपालाभ्याम् । वृत्तिकारवचनप्रामाण्यादयममरुके प्रक्षिप्त इति संभाव्यते ।

सिद्धोपमानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥ १४

[1]अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणा[2]त्सारूप्यं तत्तु विज्ञेयम्[3] ॥ १५

[4]अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैस्तत्तुल्यार्थस्य निर्णयः ।

(एकस्येति) एकमसाधारणम् । (सिद्धोपमानेति) डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्योपमानम् । अन्यत्र पाठः—

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्टार्थसाधनम् ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥ इति ।

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समासः उपपत्तिस्तयोक्ता ।

अथ सारूप्यं—अपदेशस्तु परोक्षे यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा ममैव—

सैन्दूरीकृतसान्द्रकुङ्कुमरसप्रच्छायमालोच्यते
यत्प्राच्यां दिशि वक्रिमा पदमिदं दृग्द्वन्द्वलेह्यं महः ।
तत्तेजो जरठांशुतां कलयता भाविप्रवासावधिं
सन्ध्यामुग्धवधूकपोलफलके कीर्णो नखाग्राङ्कुरः ॥

अत्र यदिति निर्देश्यं परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छायमात्रेण, अपदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना । समानं सप्रमाणकं करणं दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दोर्भागो लक्ष्यते उदयाचलान्तरितत्वात् सन्ध्यासमये । न चेयमुपमा उपमेयस्याभावादुपमेयमेव हि पूर्वार्धेन लिंग्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठः—

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि च ॥ इति ।

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ।

अथ मिथ्याध्यवसायः—अभूतपूर्वैर्यत्रार्थैरिति । अपारमार्थिकैरेवार्थैस्तत्तुल्यस्यावस्तुभूतस्यार्थान्तरस्य यस्य वक्तृव्यापारे सति निश्चयः सोऽयम् । यथा ममैव—

1 भ - अपदेशेन परोक्षो योऽर्थो ह्युत्पद्यते 2 भ - योगात् 3 च - निर्देश्यम् 4 च - अभूतपूर्वे यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।

स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते [1]काव्यलक्षणम् ॥१६

बहूनां च प्रधानानां [2]मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृतं[3] सा सिद्धिरिति कीर्तिता ॥ १७

गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पैदर्यः संप्रशस्यते ।
पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानार्थग्रथितार्थकम्[4] ॥ १८

यो दुर्जनाद्वाञ्छितसिद्धिमीहते स नूनमुत्क्रामति तं सुखैधिनम् ।
जुहुज्ज्वलाग्नौ विगतार्थमण्डलं प्रसह्य षष्ठं विषयं प्रसाधयेत् (?) ॥
काव्यलक्षणमित्यनेन काव्येषु लोकविपर्यासबाहुल्यमवश्यं भवतीति दर्शयति।
अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टापदृष्टयोः ।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविक्षेपो विपर्ययः ॥

विचार्यत इति विचारोऽर्थः अदृष्टमित्यर्थः। सन्देहोऽत्र भ्रमः, अथवा अन्यथाभावो विपर्ययः । संशयोऽपि हि वस्तुतो विषयतत्त्वमन्यथाकारं दर्शयन् विपर्यय एव ॥

अथ सिद्धिः—बहूनां च प्रधानानामिति । प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्धं यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणत्वस्य प्रयोजनस्य संपत्तये करणं तत्र निवेशनं यस्य तादृक् तत्कीर्तनं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः । यथा—

भद्रेश्वरः सुरसरित्स भवानहं च
त्रैलोक्यसारमिह संप्रति जीवलोके ।
भद्रेश्वरः सुरवरेषु सरित्सु गङ्गा
त्वं पार्थिवेष्वहमतीव सुदुःखितेषु ॥

अत्र भवानहं चेत्यप्रसिद्धं प्रसिद्धमध्ये उपात्तं साधारण्यसिद्धिं विधत्ते ।

अथ पदोच्चयः—गुणैर्बहुभिरेकार्थैरिति । एकतात्पर्यार्थनिष्ठैर्बहुभिः शब्दैर्ये वाच्यत्वेन स्वीकृता धर्मास्तदुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तुनः प्रशंसनम् । कथं,

1 भ - कार्ये 2 प - नाम यत्राभिकीर्त्यते । अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थे 3 अ - कृता 4 च - ग्रथनात्मकम् ।

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
तीव्रार्थभाषणं यत्स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥ १९

नानार्थैर्ग्रथितात्मकमुपलम्भितरूपं कृत्वा तत्पदानामुच्चय उत्कर्षेण चयः बाहुल्यं यत्रेति पदोच्चयः ।

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं जनमयननिर्माणमफलम् ।
अदर्पं कन्दर्पं मरणशरणं बान्धवजनं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

अत्र ह्यवान्तरावगमकारिणामवान्तरवाक्यरूपाणां पदानां तात्पर्यमभिन्नं स्वार्थे तु भिन्नम् । पदशब्दन्तु । अन्ये पठन्ति—पादो भाग इति । *

पूर्वत एवार्थः ॥

अथाक्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । तीव्रः साक्षादवाच्यो योऽर्थस्तस्य परं प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्म भिप्रायं प्रमुखे दत्त्वा तत्समन्ततः भाषणं स्फुटकथनं तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा ममैव—

किं पान्थ त्वरसे विलोकय (निशां या ह्युन्मुखी) पाण्डुरा
चन्द्रं चुम्बितुमीहते प्रकटयन्त्यग्रे सरागां स्थितिम् '
यद्वा नागरभोगदुर्ललितकैर्न्यस्तापि न ज्ञायते
ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगसुभगं निर्व्याजरम्यं सुखम् ॥

अत्रोत्तरेणार्धेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिसंभोग इति वक्रया मोह-मायोऽवाच्य आत्माभिप्रायः । तदरोचकत्वं तदुभयं प्रमुखे निधाय निशाकर-वृत्तान्तसादृश्येन तीव्रः स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमार्धेन परसादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य संस्पर्शनाज्ज्ञापने-त्यर्थः ॥

---

* "पादो भाग" इति क्वापि पाठो न दृश्यते । तत्पाठान्तरभागो लुप्त एव स्यात् ।

हृदयस्थस्य भावस्य सुश्लिष्टार्थप्रदर्शनम्[1] ।
अन्यापदेश[2]कथनैर्मनोरथ इति स्मृतः ॥ २०
[3]पृष्टैरपृष्टैरथवा निर्णयः क्रियते तु यः ।
[4]आख्यानमिति तज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥ २१

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति । यथा—

णिग्गंध दुरारोहिं पुत्तअ (मा) पाडळिं समारूढ ।
आरूढणिपडिआ के इमी ए ण कआ इह ग्गामो ॥ *

अत्र पादपमारोहन्नेव वृद्धविदग्धया कश्चिद्दुराशयपुंश्चलीसंगमोत्सुकः स्वाभिप्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, तत्प्रस्तुतमेवान्यदपादिश्य । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसा, सापि चात्रैवान्तर्भूता । नन्वलंकारे ह्यलंकार्यत्वं ह्रसत् इति केयं युक्तिः, लक्षणं तु भवति लक्षणत्वादेव ॥

अथाख्यानं—पृष्टैरपुष्टैरपि चेत्यादि। प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते यथा † "बाले नाथ विमुञ्च मानिनि" इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा शक्याशक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः । यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परां

इत्युक्ते यदि प्रसिद्धः कथं मया न ज्ञायत इत्याशंक्याख्यातं—

अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति किम् ।

किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याशंक्य पुनराख्यातं—

---

1 प - प्रकाशकम् च - प्रदर्शकम् 2 प - कथनम् 3 च - अपृष्टैरथवा पृष्टैः 4 प - तदा ज्ञेयमिति ज्ञेयम् ।

---

* गाथासप्तशत्यां (५-६८)

(निर्गन्ध) निर्ग्रन्थ दुरारोहां पुत्रक मा पाटलीं समारोह ।
आरूढनिपतिताः के अनया न कृता इह ग्रामे ॥

† बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा, कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम, कातरास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ (अमरुकस्य)

आदौ [1]यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम्।
[2]यत्र प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ञा परिकीर्तिता ॥[§] २२
कार्येषु विपरीतेषु यदि [3]किंचित्प्रवर्तते।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥ २३

वन्दी वैषयशांसि * इत्यादिना।
नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणस्येत्याह। अन्ये पठन्ति—

वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥

स्पष्टम् ॥

अथ याच्ञा—आदौ यत्क्रोधजननमिति। प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम्। तेन प्रथमं यत्तदात्वे परुषमायत्यां च सत्फलं वस्तूच्यते, ततश्च प्रियम्। पुनः शब्दात्ततो हितं पुनः प्रियमित्येवं प्रबोध्यस्य प्रबोधधिया याचनाद्याच्ञा। यथा ममैव—

भूमिः कण्टकिनी पुरो विटपिनः प्रायो बहूपद्रवाः
भूयश्चैष दिवाकरो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम्।
तद्विश्रम्य जनोऽयमत्र सदने ग्राम्योचितं सेवतां
प्रातः पान्थ विचार्य चेतसि चिरं स्थातासि गन्तासि वा ॥

पाठान्तरं तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्यत्परस्यानुवर्तनम्।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति।

अथ प्रतिषेधः—कार्येषु विपरीतेष्विति। यथा अमरुकस्य—

---

1 भ - च क्रोधजं नित्यं 2 च - यत्तु 3 प - कश्चित्।

§ याच्ञाया लक्षणमन्यैः पठितं—

लाभोपपत्तिमाख्याय स्वयं दूतमुखेन वा।
प्रार्थ्यते यत्र कन्याया सा याच्ञेत्यभिधीयते ॥ इति

अत्र कन्यायै एव याचनालक्षणस्यैकदेशित्वमिति वृत्तिकारपाठः स्वीकृतोऽन्यैः। सोऽपि प्रियाख्यलक्षणनिर्वचनस्य संवाद्येव। अत एव कैश्चित् प्रियलक्षणं पाठान्तरेण लक्षितम्। उदाहरिष्यामोऽग्रे।

---

* वन्दीत्वेष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालसालविवरोत्कीर्णस्वरैः सप्तभिः ॥ (राघवानन्दे)

यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम्।
[1]पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥ २४
[2]विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत्।
निदर्शनकृतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥ २५

लग्ना नांशुकपल्लवे भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता
नो वा पादयुगे तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः।
काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
तन्व्या बाष्पजलोपकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ॥

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता। आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः, तथापि निवारणं तुर्यपादेनोक्तम्। अन्ये त्वधीयन्ते—

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तितः ॥ इति।

वाक्यमिति वाक्यार्थो निषेधो वा नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशाभिधानेनोपायेन निषेधः कृतः ॥

अथ पृच्छा—यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरिति। यथा—

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्धीमप्रियः प्राप्तवान् *। इत्यादि

अत्राकारेणाभिप्रायसूचकेन काकादिनोद्भूतानि द्योतितशक्तिकानि वाक्यानीति भावः। यत्र भावरसोपेतमित्यन्ये वाक्यं पादमधीयन्ते ॥

अथ दृष्टान्तः—विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति। यथा ममैव—

हा हालाहललेहने हतमतिः सोऽयं समुत्कण्ठितो
गाढाङ्गारगरिम्णि चैष जडधीर्देहं निविक्षेप्स्यति।
ग्राम्योऽप्याजगरीं गुरुं गलगुहां मोहादयं धावति
व्याधूयेतरसङ्गतानि यदयं सार्धं खलैः खेलति ॥

1 च - पृच्छत्याभिनयेनार्थं 2 भ - विद्वन्पूर्वोपलब्धौ।

* पूर्णः श्लोकः—

राजा दुश्शासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥ (वेणीसंहारात्)

अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम्[1] ।
अनेकवाक्यसंयुक्तं[2] तन्निर्भासनमुच्यते[3] ॥ २६
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्यं समाप्यते ।
[4]सोऽनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥* २७
[5]यथा[6]शास्त्रार्थसंपन्नां[7] मनोरथसमुद्भवाम्[8] ।

यदयमित्यादि कस्य हेतोर्हालाहलकालकूटकवलनादिना येन साम्यं कृतं स दृष्टान्तः । न चेयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय कृत इत इदमेवं कर्तुमुद्यत इति, न च रूपकं यदेतत्करोति तत इदमस्य भविष्यतीति भिन्नकालत्वात्, तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ।

अथ भासनं—अनेकयुक्ति यद्वाक्यमिति । यथा—

"कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी" (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृतः क्रोधादिर्येन । पाठान्तरं—

ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥ इति

अथ संशयः—अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥
(विक्रमो॰ ४-२॰)

अत्राद्यो भागः संशयोदाहरणं, अनन्तरस्तूपपत्त्युदाहरणम् ।

अथाशीः—यथाशास्त्रार्थसंपन्ना मित्यादि । यथा—

---

1 भ - अनेकप्रकृतिस्थितम् 2 भ - वचनैर्युक्तं 3 च - भासनं नाम तद्भवेत् प - ज्ञेयं निर्भासनं तु तत् 4 च - अनेकत्वात् 5 प - यदा 6 भ - शास्त्रोऽर्थसंपत्तिः 7 प - संपन्नं 8 प - समुद्भवम् भ - समुद्भवा ।

* भमातृकायां संशयस्य लक्षणं भिद्यते
परप्रशंसावचनं प्रयुक्तं योऽभ्यसूयते ।
पूर्वोत्तरार्थव्याघातः संशयः स तु कीर्तितः ॥ इति ।

अप्रार्थनीयामन्यां[1] वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥ २८

आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ॥

तत्प्रियं वचनं ज्ञेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ † २९

'पादाग्रस्थितया' (रत्ना-१-१) इत्यादि। सर्वं वचनं न चाशीरलङ्कारः स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात्। अन्ये पठन्ति—

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम्।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ इति।

प्रसिद्धानां देवतादीनां परापेक्षा साध्याकांक्षा तस्माद् व्युदासस्तत्संपत्त्या। अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः इति ॥

अथ प्रियं—आदौ यत्क्रोधजननमिति। यथा—

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थः
तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यां
उन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र भ्रमति वल्लभेत्यादौ क्रोधजननं हन्त कीर्तिरिति हर्षकृत्। अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्ट्यादिभिरनेकधा।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रंशः स उच्यते ॥ इति

दृष्टिर्दर्शनं प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः। न चेयं व्याजस्तुतिः निन्दाभागे स्तुतेरभावात्, पूर्णतायास्तु निन्दाया अभावात्। यथा वा—

‡ "प्रद्योतस्य सुता" इत्युक्त्वा वसन्तकं विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे। मधोश्च समयः प्रसूनसमय इत्यनादृत्य तदाकर्णने निवृत्त्यङ्कुरेण

1 प - नीयमन्यम्।

† एतल्लक्षणं याच्ञायाश्च समानकल्पत्वात् केचित्पठन्ति—

विनष्टे तु यदा द्रव्ये ह्युपलब्धिः पुनश्च या।
सुखमुत्पद्यतेऽतीव सा प्रीतिरिति कीर्तिता ॥ इति।

एतच्चतुःषष्ट्यङ्गमध्ये निवेशनीयं, न तु लक्षणरूपेण व्यापारवैचित्रीमापादयति।

‡ रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के राज्ञो वचनम्। अयं तु "राज्यं निर्जितशत्रु" इति श्लोकस्य तृतीयः पादः।

[1]छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तौ विज्ञेयः कपटसङ्घातः॥ ३०
दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः [2]सतां मध्येऽ[3]भिताडितः।
अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा भवत्॥ ३१

हृष्यति विदूषके समय, इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रणयक्रोधत्वं चेति प्रियवचनम्। प्रियकार (?) इति लोक एतत्सिद्धम्।

* (अथ कपटं—छलयुक्त्येति। व्याजप्रयोगेण अभिसन्धानं वञ्चना अभिभावकं तिरस्कारकं छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणं अपलापो वा कपटं, तस्य सङ्घातो लक्षणम्। कपटो वस्तुक्रमाद्दैवाच्छत्रोर्वा समुद्भूतः। वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणं, दैविकस्य नागानन्दे जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडच्छलनं, शत्रुकृतस्य तु छलितरामे लवणासुरप्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणं सीताया अन्तर्वत्न्या निर्वासनं च कृतम्। यथा वा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेषधारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिभूतश्च "ता सव्वहा अण्ण एव्व दे अणिट्ठं अभिप्पाअं लक्खेमि" इत्यादिना वचनेन।) अन्ये पठन्ति—

यत्र संकीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत्।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत्॥ इति

तत्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्याच्छलमत्र स्वीकृतम्।

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति। दुर्जनोक्तैर्वचनैः क्रोधजननैः सभायां ताडितोऽपि यः पुरुषोऽक्रोधनः क्रोधहीनः स एव क्षमावान्। तद्वर्णनोचितः

1 भ - छलयुक्त्या यदान्येषां मत्वा नायकभावनम्।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तेन ज्ञेयं कपटसंज्ञितम्॥
भोजदेवः पठति—अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूपविपर्ययम्।
अविद्वान् वञ्चयते येन कपटं तदुदाहृतम्॥
"छलोक्त्याकथितार्थस्य कपटोऽन्यादृशग्रहः" इति केचित्।
2 च - सभा 3 प - अपि च - अति।

* कुण्डलीकृतो व्याख्याभागो द्वयोरप्यादर्शयोः पतितत्वादस्माभिः पूरितः।

दृष्ट्वैवावयवं[1] किंचिद्भावो यत्रानुमीयते[2] ।
प्राप्तिं [3]तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥ ३२
अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।
सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः[4] ॥ ३३

कविव्यापारः क्षमेत्यर्थः। अनेन च यथोचिताभिन्नवृत्तिसंचयः सर्वो विभावाद्युचितो निर्वर्त्यमानः काव्यलक्षणत्वेन सूचितः । क्षमा यथा ममैव—

श्रोत्राय दुष्टवचनं प्रति किं न कोपः
क्षोभं करोति हृदये ननु कोप एव ।
मित्रं ममैष तु निजात्मनि योऽपकारं
कृत्वा ममाशुभकलङ्कविघातहेतुः

अन्येषां पाठः—

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थांस्त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

सिद्धानिति लोकप्रसिद्धान्प्रधानभूतानशक्यापजयांस्त्यक्त्वानादृत्यक्रोधाद्यद्वचनं विशेषेण युक्तं, यथा ''ममायं परम्परः (परिवादः?)सुहृत्प्रत्ययः स्वात्मनि क्षोभः पुण्यादिकमुररीकृत्यापि ममाऽपुण्यसंचयं दुःखोपभोगदानेन शमयति'' इति ।

अथ प्राप्तिः—दृष्ट्वैवावयवं कंचिदिति । यथा—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ (शाकु ३-५)

अत्र पदपङ्क्तिलक्षणमंशं दृष्ट्वानयात्र भवितव्यमिति शकुन्तलायाः सद्भावोऽनुमीयत इति ।

अथ पश्चात्तापः—अकार्यं सहसा कृत्वेति । सहसेत्यविचार्य अकार्यं कृत्वा यथा—अंगुलिशुकाहमिस इदोसल उप्पन्ना । जस्सकवलजो भूतभूहि मुव ओहिण्णो ॥*

कार्यमकृत्वा यथा—

मुखमंसविवर्तिपक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तत् ।इति। शाकु।

1 भ - किंचित् 2 भ - उपनीयते च - उपमीयते 3 च - तामपि
4 प - स उच्यते ; * अस्पष्टेयं गाथा ।

प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम्।
स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता॥ ३४

अन्ये पठन्ति—

अनेकार्थविचारस्तु विचारः परिकीर्तितः॥ इति।

अनेकस्य कार्यरूपस्यार्थस्य (कृता)कृतस्य विचारः किमेतत्कृतमिति।

अथानुवृत्तिः—प्रश्रयेणार्थसंयुक्तमिति। यथा भट्टेन्दुराजस्य—

[1]राज्ञा यद्यनुरुध्यसे यदि भवेद्वाच्यं पुरो मादृशां
तत्संक्रन्दनगोप किंचन मनाक् पृच्छत्यधीरो जनः।
अग्रे रोहणचारिणां सरभसं संचूर्यमाणश्चिरं
कं प्रत्याययितुं प्रयासरसिको यत्नेन रत्नायसे॥

अप्रस्तुतप्रशंसात्वेऽपि हि यदप्रस्तुतस्य शरीरवैचित्र्यं तल्लक्षणकृतमेव, लक्षणं हि शरीरमित्युक्तम्। कटकाद्यैरपि हि यद्वैचित्र्यं कुशलसुवर्णकारोत्प्रेक्षितं तल्लक्षणमहिम्नैव। तत्तेनोपमानशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेव व्यापारः; इत्येवमुपमारूपकदीपकानां त्रयाणामलङ्कारत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रत्येकं षट्त्रिंशल्लक्षणयोगात् लक्षणानामपि चेकद्वित्र्याद्यवान्तरविभागभेदादानन्त्यं केन गणयितुं शक्यम्, इदानीं शतसहस्राणि वैचित्र्याणि सहृदयैरुत्प्रेक्ष्यन्ताम्। परे त्वधीयते—

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिवेशयोः।
अर्थः प्रसादजनको ज्ञेयस्त्वनुनयो बुधैः॥ इति।

उभयोरत्र वक्तृवाच्ययोस्तयोश्च विरुद्धाभिनिवेशः। एकस्य तत्त्वविश्रान्तता अपरस्य त्विषा रत्नवदाचरितमिति।

* लक्षणोद्देशे "अर्थानुवृत्ती" इति पठितं भमातृकायां, तत्र 'अर्थो लक्षणान्तरत्वेन गृहीतः। यथा—

लक्षणामनुनिर्देशो विज्ञेयः संग्रहस्तथा।
चित्रार्थसमवायो यः सोऽर्थ इत्यभिधीयते॥

1 क - याच्ञां।

[1]प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।
[2]सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥ ३५
साध्यते योऽर्थसंबन्धो[3] महद्भिः समवायतः ।
परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता॥ * ३६

अथोपपत्तिः—प्राप्तानां यत्र दोषाणामिति । प्राप्ता नामिति वीप्सागर्भो निर्देशः, दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेनावस्तुभूतानामित्यर्थः । यथा—
" तिष्ठेत्कोपवशा" दित्यादि । यथा वा—

काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति ॥ (विक्रमो) इति

अन्ये त्वधीयते—

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥ इति ।

शास्त्रार्थशब्दः प्रमाणोपलक्षणम् । स्वन्तमिति शोभनोऽन्तो निश्चयो यत्र ।

अथ युक्तिः—साध्यते योऽर्थसंबन्ध इति । यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटीव यत्र
यत्रापरे कदलकाण्डमृणालदण्डाः ॥

अत्र महद्भिरुत्कृष्टैर्नेत्रवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन समवायेनैकविश्रान्त्यार्थः संबध्यमान उपपद्यमानोऽपूर्वतरङ्गिणीलक्षणः साधित इति योजनादियं युक्तिः । प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत् किं ततः शरीरं लक्षणमयमेवेत्युक्तमसकृत् । एकीयः पाठः—

1 भ - प्रोक्तानां 2 प - ज्ञेया सा 3 म - सन्तानो ।
* इदं लक्षणत्वेन न परिगणितं भमातृकायाम् । तत्र " उपपत्तियुक्ति " रिति एकत्वेन गृहीतम् । विक्रमो (४-२.)

[1]यत्रापसारयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत्।
[2]गुणाभिवादं दोषाद्वा कार्यं तल्लक्षणं विदुः[3]॥ ३७
[4]अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत्[5]।
सेवार्थं मधुरं वाक्यं [6]सानुनीतिः प्रकीर्तिता॥ ३८

अभूतपूर्वो ह्यर्थो यः सादृश्यात्परिकल्पितः।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इतीरितः॥ इति।

अथ कार्यं—यत्रापसारयन् दोषमिति। दोषमपसार्य गुणं यदात्वेऽर्थनीये नियोजयति गुणाभिवादं वापसार्य दोषानर्थे योजयति आश्रित्य तेनार्थं योजयतीत्यर्थः। प्रथम उदाहरणं—

"तावत्स्वात्मनि संश्रितद्रुमलताश्लेषोऽध्वगैर्वर्जनम्"। * इत्यादि। द्वितीये ममैव—

विश्वप्रभो वितरतां कमलां किमन्यद्
भूयात्स कोऽपि घटितो भवतोपकारः।
दूराध्वगेषु पुनरम्बु तथा विकीर्ण-
मन्ते यथा त्रिभुवने प्रसृतं यशस्ते॥

एतत्कैश्चिद्ग्रहनमित्युक्तम्। अन्ये त्वधीयते—

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते।
वाक्यमाधुर्यसंपन्ना सार्थापत्तिरिति स्मृता॥ इति।

अत्र हि महांस्त्वयास्योपकारः कृतः, अध्वगानां च महदम्बु दत्तमित्युक्ते, विश्वप्रभो इति पुनरिति पर्यालोचनादर्थान्तरस्यापत्तिः।

अथानुनीतिः—अपूर्वक्रोधजनितमिति। अपूर्वस्य सातिशयस्य क्रोधस्य जननाय योऽपराधस्तम्। यथा—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपेन घटते। (रत्ना-२-१९)

---

1 प - यत्र संकीर्तयन् भ - यत्र संकीर्त्य दोषांस्तु 2 भ - गुणकीर्तिते हि दोषं 3 प - तदिह कीर्तितम्। भ - कार्यात्तल्लक्षणं विदुः 4 प - अपूर्वक्रोधजननं भ - अपूर्वक्षोभ 5 च - प्रमार्जयेत् 6 च - अनुनीतिः।

'दोषैर्यदन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम्[2] ।
अन्यत्रार्थेन संबद्धं[3] ज्ञेयं तत्परिदेवनम्[4] ॥* ३९

अन्ये पठन्ति—

वाक्यैः सातिशयैर्युक्तो वाक्यार्थः स प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ इति ॥

अथ परिदेवनं—दोषैर्यदन्यनामोक्तैरिति । यथा बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा उक्ता रामनिर्वासनादयस्तैरेव प्रसिद्धार्थैः सद्भिर्यत्प्रयोजितं वचनं परमार्थेन सम्बन्धो रक्षस एव युक्तो न तु दशरथे तत्परिदेवितं "नरेन्द्रवृद्धः स्त्रीवशं न्यस्तमयस ।" इत्यादिना । अर्थेन प्रयोजनेन येऽन्यनामोक्ता अर्थाः प्रसिद्धार्थैर्यत्प्रयोजितं संवादितमन्यहृदये दोषाः संबन्धं संबन्धनं तदर्थेन सम्बन्धं परमार्थत उचितं तत्परिदेवितम् । यथा—

एनां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरो
गाण्डीवेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥

तटावलोकनेन प्रयोजनेनात्र धनञ्जयव्यापारो य उक्तस्तेन राजनि कस्मिंश्चिद्दोषसंबन्धो हृदये जनितः "किं तुल्यमानुषत्वेऽर्जुनपराक्रमन्यूनता मम तत्किं मण्डनया अधिकारस्थानां ब्रूद" इति तत्र परमौचित्यख्यापनं प्रयोजनम् । अन्ये पठन्ति—

परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अनुक्तोऽन्योऽपि वा कश्चित्स तु क्षोभ इतीरितः ॥ इति ।

परस्य दोषो येभ्यस्तादृशा ये विचित्रा अर्थाः परगुणास्तैर्हेतुभूतैरदुष्टोऽप्यर्थ आत्मा अन्य इति दुष्टत्वेन कीर्त्यते, अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति क्षोभो हृदयसंचलनात् । इयमेवानुक्तासिद्धिः—

---

1 ष - यद्दोषैरन्य 2 प - प्रसिद्धार्थप्रयोजनम् च - प्रयोजयेत् 3 च - संबन्धो प - संबन्धं 4 प - परिवादनम् ।

* एतदेव परिवादनमिति भोजेनोक्तं, उदाहृतं च रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के कुपितवासवदत्तानिष्क्रमणानन्तरं राजा विदूषकं परिवदन्नाह "धिङ्मूर्ख, त्वत्कृतोयमनर्थोऽस्माकमापतित" इतीति । परिवेदनमिति सर्वेश्वरेणाभिहितम् । शारदातनयेन तु 'परिवादो मृषादोष' इति लक्षितम् ।

उपमा [1]दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा।
[2]काव्यस्यैते ह्यलङ्काराश्चत्वारः परिकीर्तिताः॥ ४०
यत्किंचित्काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते।
उपमा नाम [3]सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया॥ ४१

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते।
वचनेन विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता॥ इति।

दोर्दण्डमण्डनाकरणे प्रस्तावादेव गम्यते पौरुषातिशयदर्पादिसर्वम्। एष चोत्कृष्टानामेवाभिप्रायो भवतीति प्राप्यत्वादन्ते लक्षणमिदमुक्तम्।

एवं कविव्यापारबलाद्यदर्थजातं लौकिकात्स्वभावाद्विद्यमानं तदेव लक्षणमित्युक्तम्। तत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अधुना वक्तव्याः। तन्निरूप-यितुमुद्दिशति उपमेत्यादि। काव्ये तावल्लक्षणं शरीरं, तस्योपमादयस्त्रयोऽर्थ-भागे, यथा हि पृथग्भूतेन हारेण रमणी विभूष्यते तथोपमानेन शशिना तत्सादृश्येन वा कविबुद्धिचञ्चलतया परिवर्तमानत्वात्पृथक्सिद्धेनैव प्रकृत-वर्णनीयवनितावदनादि सुन्दरीक्रियत इति तदेवालङ्कारः। तस्य च त्रिधा स्थितिः संपूर्णेन स्फुटेन उपमानोपमेयत्वेन। यत्र च वर्णानां संनिधिरुप-मानोपमेयद्योतकसाधारणधर्माणां क्वचिदन्तर्लीनेनोपमानोपमेयमेकीक्रियते तत्र रूपकव्यवहारः। तत्र हि पदार्थे प्रयुज्यमानः शब्द इवार्थं गर्भीकरोतीति न्यायः। क्वचित्तु एकप्रघट्टकावस्थानबलादुपमागतिः, यथा दीपके। उपलक्षणं-चैतद्वैचित्र्यान्तराणाम्॥

उपाध्यायमतं तु—लक्षणबलादलङ्काराणां वैचित्र्यमागच्छति तथा हि—गुणानुवादनाम्ना लक्षणेन योगात्प्रशंसोपमा, अतिशयनाम्नातिशयोक्तिः, मनोरथाख्येनाप्रस्तुतप्रशंसा, मिथ्याध्यवसायेनापह्नुतिः, सिद्ध्या तुल्ययोगिते-ति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम्। लक्षणानां च परस्परवैचित्र्यादप्यनन्तो विचित्रभावः, यथा प्रतिषेधमनोरथयोः संमेलनादाक्षेप इति। उपमाप्रपञ्चश्च सर्वोऽलङ्कार इति विद्वद्भिः प्रतिपन्नमेव।

---

1 ड - रूपकं चैव दीपकं 2 ड - अलङ्कारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाश्रयाः॥
3 ड - विज्ञेया।

एकस्यैकेन सा कार्या ह्यनेकेनाथवा पुनः।
अनेकस्य तथैकेन बहूमां बहुभिस्तथा॥ ४२
तुल्यं ते शशिन वाक्त्रमित्येकेनैकसंश्रया[1]।
[2]शशाङ्कवत्प्रकाशन्ते ज्योतींषीति भवेत्तु[3] या॥ ४३
[4]एकस्यानेकविषया सोपमा परिकीर्तिता।
श्येमबर्हिणभासानां[5] तुल्यार्थ[6] इति या भवेत्॥ ४४
एकस्य बहुभिः सा स्यादुपमा नाटकाश्रया[7]।
[8]बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति॥ ४५

तत्रोपमां लक्षयति यत्किंचिदिति। काव्यबन्धेषु काव्यलक्षणेषु सत्स्वित्यनेन गौरिव गवय इति नायमलङ्कार इति दर्शितम्। बन्धो गुम्फो, फणितिर्वक्रोक्तिः कविव्यापार इति हि पर्यायाः। लक्षणं त्वलङ्कारशून्यमपि न निरर्थकम्। भूयांश्चात्रोदाहरणमार्गो दर्शितः।

गुणशून्यं तु न काव्यं किंचिदपीयति च महापुरुषो दृष्टान्तः अहेयत्वप्रदर्शनार्थमेवं हि प्रसादादीनां गुणवाचोयुक्त्या व्यवहारः तद्विना काव्यरूपत्वाभावात्। सुन्दरास्पदं तु शरीरमुपलक्षणमुपमाद्यन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकर्तुमुपमादीनामलङ्कारत्वेन व्यवहारः, न तु लोक इव स्फुटात् पृथक् सिद्धिरस्ति। तथा हि दण्डिना काव्यशोभावहा धर्मा अलङ्कारा सर्व उक्ता इति केचित्। यत्किंचिदित्यनेनोपमीयत इति क्रियार्थः संबध्यते न कर्म। उप समीपे प्रेक्षणनिमित्तान्तरैरपि संभवतीत्यत आह साहश्येनेति। उपमीयत इत्यनेनोपमेय उक्ते साहश्येनेति साधारणो धर्मः, गुणः संबन्धः आक्रियते द्योत्यते अनेनेति गुणाकृतिः इवादिः शब्दः आश्रीयमाणो यस्यामिति (गुणा-

---

1 च - इति ह्येककृता भवेत् द - यत्र सैककृता भवेत् 2 द - चन्द्रवत्संप्रकाशन्ते ज्योतींषीति द्विजोत्तमाः। 3 भ - भवेद्धि 4 भ - एकेनानेक द - एकेन सा त्वनेकेषामुपमा 5 ढ - गृध्राणां 6 न - तुल्याक्ष 7 ढ - नाटकाश्रये 8 द - घना इव गजा यत्र बह्वनां बहुभिस्तथा।

[1]प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
किंचिच्च सदृशी ज्ञेया ह्युपमा पञ्चधा पुनः ॥ ४६

प्रशंसा यथा—

[2]दृष्ट्वा तां तु विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधितां [3]कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥

निन्दा यथा—

सा तं सर्वगुणैर्हीनं [4]सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली [5]दावदग्धमिव द्रुमम् ॥ ४८

कल्पिता यथा—

[6]क्षरन्तो दानसलिलं लीला[7]मन्थरगामिनः ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः ॥ ४९

सदृशी यथा—

यत्त्वयाद्य कृतं कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृशं तत्तवैव स्यादिति मानुषकर्मणः[8] ॥ ५०

कृतिसमाश्रया)। अत्रोदाहरणानि क्रमेण दर्शयति, तेषु लक्षणयोजनं तुल्यं ते इत्यादिना ।

एवमुपमानोपमेयसंख्याभेदेन तद्भेदानुक्त्वा तद्गतशरीरभेदेन शरीरभेदानाह प्रशंसा चैवेत्यादिना । उपमानस्य प्राशस्त्यात्प्रशंसोपमा । एवं सर्वत्र ।

जङ्गमाः पर्वताः उपमानाभिमताः कल्पिताः अन्यस्य सादृश्याभावात् । असदृशीत्यन्ये पठन्ति, व्याचक्षते च सदृशएवमत्र सदृशेन कल्पितः सः ।

---

1 द - प्रशंसां...निन्दां ..कल्पितां...सदृशीं...सदृशीं विद्यादुपमाः काव्यसंश्रयाः 2 द - आलप्य तां 3 द - कृत्वा 4 द - संश्रिता पुरुषाधमम् 5 द - वाह्नि 6 द - मदवारिनिषिक्ताङ्गा 7 द - विभ्रम 8 द - कार्मिणा ।

किंचित्सदृशी यथा—

संपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा[1] ।
मत्त[2]मातङ्गगमना संप्राप्तेयं[3] सखी मम ॥ ५१

उपमाया बुधैरेते ज्ञेया भेदाः समासतः ।
[4]ये शेषा लक्षणैर्नोक्तास्ते ग्राह्या लोककाव्यतः[5] ॥ ५२

[6]नानाधिकरणार्थानां शब्दानां संप्रदीपकम्[7] ।
एकवाक्येन [8]संयुक्तं तद्दीपकमिहोच्यते ॥ ५३

[[9]प्रसृतं मधुरं चापि गुणैः सर्वैरलङ्कृतम् ।
काव्ये यन्नाटके विप्रास्तद्दीपकमिति स्मृतम्] ॥ ५४

इहोपमेय उच्यते, तथा च व्युत्पत्तिः समान इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति। यत्रोपमेयस्यैवोपमानता सेयं सदृशी किंचित्सदृशमित्थमुपमानं भवति। यत्र सादृश्यगमकं स्फुटं पदं नास्ति न च सर्वात्मना रूपक इव वस्तुद्वयमीलनं तेन समासव्यंग्या किंचित्सदृशीत्युक्ता । तदुदाहरति संपूर्णेति। सप्तमी उपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुपमानताप्रतिपत्तिः तत्र ह्युत्तरपदलोपः सन्नियोगशिष्टत्वात् क्यङि सलोप इव मत्तमातङ्गगमनामिवगमनमस्या इत्युत्तरपदलोपोऽपि स एष लोके काव्ये च तद्भेदाः दृश्यन्ते । ते लक्षणद्वारेणोक्ता इति ग्राह्याः स्वयं स्वीकर्तुं शक्याः । अस्मिन्ये नोक्तास्ते लोकात्काव्याच्च ग्राह्या इत्यन्ये, शेषा इत्यत्र पुनरुक्तम् ।

अथ दीपकं—नानाधिकरणार्थानामिति । नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदात्मानस्तेषां, अधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थता येषां तथाभूतानां साकां-

---

1 ढ - निभेक्षणा 2 द - नागेन्द्र 3 द - प्रिया 4 ठ - शेषा ये लक्षणे नोक्ताः 5 द- संसाध्यास्तेऽपि लोकतः च - काव्यलोकतः 6 भ - नानाविकरण ढ - नानाधिकरणस्थानां, 7 ड - संप्रदीपनः च - संप्रकीर्तितम् न - संप्रदीपकः 8 ड - संयोगो यस्तद्दीपकमुच्यते च - संयोगात् द - संयोगो यस्तु दीपकमुच्यते भ - संयोज्यं 9 अयं श्लोको भमातृकायामेव वर्तते ।

यथा—

[1]सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षाः मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव तस्मिन्न शून्यानि सदा क्रियन्ते

[2]स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम्।
किंचित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत्। ५६

[[3]नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्य[4]गुणाश्रयम्।
रूपनिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्॥] ५७

यथा –

पद्माननास्ताः कुमुदप्रभासा[5]
[6]विकोशनीलोत्पलचारुनेत्राः।
[7]वापीस्त्रियो हंसकुलैः [8]स्वनद्भि-
र्विरेजुरन्योन्यमिहालपन्त्यः[9]॥ ५८

क्षाणामिति तेषां यत्सम्यक् प्रकर्षेण दीपकमाकांक्षापूरकं क्रियागुणजात्यादि तद्दीपकं यत एकेनावान्तरवाक्येनासंयुक्तं सत्तथाकरोति ततो दीपप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थः।

अथ रूपकं—स्वविकल्पेन रचितमिति। स्वविकल्पेन यद्रूपं वदनस्य रचितं चन्द्रात्मकं तद्रूपयति परमिति रूपकम्। तस्य द्वौ भेदौ तुल्यैरवयवैः सर्वैरेवान्यरूपीकृतैर्युक्तं, यदि वा किंचित्सादृश्ययुक्तं रूपितम्। अत्रापि किंचिदन्ये रूपसादृश्याद्युक्तं रूपान्तररूपितं यत्रैकदेशविवर्ति प्रसिद्धं द्रव्याद्यस्ति। य इति युक्तः पाठः। ततो हि समासोपमात्वं पद्मानना इत्यादेर्निवार्यते।

1 अयं श्लोको भमातृकायां न विद्यते 2 भ - स्वविकल्पैर्विरचितं 3 अयं चययोरेव नास्ति। 4 ड - अनुषङ्गाद्यैर्यदौपम्यं 5 ड - प्रहासा द - कुमुदाप्रहासा 6 न - त्रिलोल च - विकासि 7 द - वापीतरुण्योऽधिकमद्य भान्ति शोभामिवान्योन्यमधिक्षिपन्त्यः 8 ड - विभान्ति स्वनद्भिः 9 न - इवाह्वयन्त्यः प - इवालपन्त्यः।

[1]शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम्।
विशेषदर्शनं चास्य गदतो मे निबोधत ॥ ५९
[2]पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च।
[3]समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥ ६०
यमकं चक्रवालं च संदष्टयमकं तथा।

हंसकुलानां नर्मसचिवत्वमरूपितमपि गम्यत इत्ययमंशो द्वितीयस्योदाहरणम्। अन्योन्यमिहेति पाठः, इवशब्दे तूपमाशंक्योत्प्रेक्षो वा। सा त्विह कल्पितोपमा। उपमांशस्यास्फुरणा याभिमानाख्यं लक्षणं सैवं यस्यालङ्कारकारैरलङ्कारतयोक्ता, तत्रोपमोद्भेदश्च तद्युक्तालङ्कारता भूष्यभूषकयोः पृथगभावात्। नोचेत्तल्लक्षणमेव। तत्केचित्पठन्ति—

नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम्।
रूपन्निर्माण (वर्णना?) युक्तं तद्रूपक(मिति स्मृतम्) ॥ इति

व्याकुर्वते च—रूपकशब्दस्यान्वर्थाख्यायकमेतत्, औपम्यस्य गुणत्वेन प्रधानतया संश्रयो यत्र तथा कृत्वा रूपस्य यान्यरूपेण निश्चित्य वर्णना तद्रूपकम्। कथं तन्निश्चय इत्याह नानाभूतेन पृथग्भूतेनापि द्रव्येण योऽनुरागः स्फटिकस्येव लाक्षया तत आदिग्रहणाद् भ्रान्तिगौणलाक्षणिकादिभेदानां ग्रहणम् (इति)।

एवमर्थविषयलक्षणप्रसङ्गेनार्थालङ्कारान् प्रदर्श्य शब्दालङ्कारस्वरूपमाह शब्दाभ्यासस्तु यमकमिति। तुरर्थालङ्कारेभ्यो व्यतिरेकमाह। शब्दशब्देन- वर्णः पदं तदेकदेश इति सर्वं गृह्यते। तेनानुमासः, लाटीयादेरनेनैवोपसंग्रहः। यमौ द्वौ समजातावुच्येते तत्प्रकृतित्वाद्यमकम्। तेनैकस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीयं सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलङ्कारः। यथा मुक्ताफलस्योचितमुक्ताफलान्तरपद्मरागादेर्वोपाश्रयविशेषः समुचितसहासीन सत्पुरुषमध्यपतनं वा सत्पुरुषान्तरस्य। पादे आदिग्रहणं तदा मध्यान्तादिषु विकल्पितत्वचनाश्चास्त्यपि स्थापननियमोऽनुमासलाटीयादिसंग्रहायेत्याह। विशेषदर्शनमिति

---

1. च - शब्दाभ्यासं 2 न - पदान्त 3 द - समुद्र भ - सामुद्र।

पादादियमकं चैव तथाम्रेडितमेव च[1] ॥ ६१

चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।

एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥ ६२

चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम्[2] ।

तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ६३

[3]दिनक्षयात्संहृतरश्मिमण्डलं

दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।

विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं

यथा तरुण्याः स्तनभारमण्डलम् ॥ ६४

[[4]लोकानां प्रभविष्णुर्दैत्येन्द्रगदानिपातनसहिष्णुः ।

जयति सुरदैत्यजिष्णुर्भगवानसुरवरमथनकारी

विष्णुः ॥]

पादस्यादौ तथान्ते [5]च यत्र स्यातां[6] पदे समे ।

तत्काञ्चीयमकं [7]नाम विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥ ६६

[8]यामं यामं चन्द्रवतीनां द्रवतीनां

व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम्[9] ।

विशेषाणामुद्देशलक्षणानामित्यर्थः । अक्षरमिति एकमनेकं च संहृतम् । रश्मीनां मण्डलमोघो यस्य । तपनीयमण्डलं सौवर्णं चक्रम् ।

---

1 ढ - आम्रेडितमथापि च 2 भ - यमकाक्षरम् 3 भमातृकायां न दृश्यते 4 भमातृकायामेव वर्तते । 5 न - तथा चान्ते ढ - यथा चादौ 6 ढ - स्यातां तत्र 7 ढ - चैत्र तत् 8 न - यामायामाः ढ - मायामाया भ - यामायामा यामवती यामवती या 9 भ - सारजनी सारजनी सा ।

फुल्ले फुल्ले सभ्रमरे वा भ्रमरे वा
रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥ ६७

[1]अर्धेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव[2] समाप्यते ।
[3]समुद्गयमकं तत्तु विज्ञेयं नामतो[4] यथा ॥ ६८

केतकी[5]कुसुमपाण्डुरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ।
केतकीकुसुमपाण्डुरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥ ६९

एकैकं पादमुत्क्रम्य[6] द्वौ पादौ सदृशौ यदा[7] ।
विक्रान्तयमकं नाम [8]विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ७०

स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः ।
अभवद्दन्तवैकल्याद्विशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७१

पूर्वस्यान्तेन पादस्य [9]परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं [10]तद्विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ७२

सारभूतानां जातीनां वधूनां युवतीनां संबन्धिनी । परिवारत्वेन स्थिता रामारामा सर्वैव स्त्रीव्यक्ता ईषत् स्फुटाकारा । चन्द्रवतीनां रजनीनां रात्रीणां संबन्धिनी यामंयामं सर्वप्रहरम् । स्मयते यतः पुष्पे विकसिते सभ्रमरके तद्विना वा विस्मयते । केतकीकुसुमवद्भासुरौ दन्तावस्य सोऽयं, प्रकारकमाननं यस्य तादृक् शोभते हस्ती । तथा केतकीकुसुमात्मकौ पाण्डुरौ दन्तौ यस्य तत्प्रवरकाननं हस्तिरूपं शोभते । "अत्र चार्थभेदो मुनिना नादृत" इति तदप्रसिद्धम् । व्युत्पत्त्यादिना परहृदयं वेदितमस्माभिः ।

द्वे शृङ्गे यस्य तथा विगतं शृङ्गं यस्य । एते युधि संचिताः सङ्घीभूताः चितामाधिरूढाः । शत्रुभिः कर्तृभिः खगैः शरैः अनुपुङ्खगैः पुङ्खान्तमग्नैः आहताः

---

1 द - सार्धेन 2 न - एवं 3 न - सामुद्र भ - सामुद्र 4 ड - पण्डितैः
5 ड - मुकुल 6 च - उत्क्षिप्य 7 ढ - यदि 8 ढ - तद्विज्ञेयमिदं 9 ड - पादस्य
10 भ - तु ।

[[1]तुल्यात्पादद्वयादन्त्यादेकेनादिर्यदा समः ।
सर्वत्र चक्रवालं तद्विज्ञेयं नामतो यथा ॥] ७३

[2]शैलास्तथा शत्रुभिराहताहता
हताश्च भूयस्त्वनुपुंखगैः खगैः ।
खगैश्च सर्वैर्युधि संचिताश्चिता-[3]
श्चिताधिरूढा निहतास्तलैस्तलैः[4] ॥ ७४

आदौ द्वे यत्र पादे तु भवेतामक्षरे समे ।
[5]संदष्टयमकं नाम विज्ञेयं [6]नामतो यथा ॥ ७५

[7]पश्य पश्य रणमस्य मे [8]गुणान्येन येन वशगां करोति माम्
येन येनहि ममैति[9] दर्शनं तेन तेन वशगां करोति माम् ॥

आदौ पादे तु [10]यत्र स्यात्समावेशसमाक्षरः ।
पादादियमकं नाम [11]विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ७७

[12]विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः संहरते प्रजाः ।
विष्णुः प्रसूते त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकाधिदैवतम्[13] ॥ ७८

पादस्यान्त्यं पदं यत्र[14] द्विर्द्विरेकमिहोच्यते ।
[15]ज्ञेयमाम्रेडितं नाम यमकं तत्तु सूरिभिः ॥ ७९

हताः । आहतप्रकारमाह—ताः छिन्नपक्षाः शैला इव खगैः गृध्रादिभिः तलैः पक्षबाहुभिः निहताः भूयः । एतैरेव चिताः व्याप्ताः । "निहतानामस्तं मरणं लान्ति तैर्निहतास्तलैः" इति क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् ।

---

1 भ - मातृकायामेव वर्तते । 2 न - तलैः 3 ड - संचितां चितां 4 ड - हता नराः भ - नरा नराः 5 द - संदशं 6 न - विबुधैः ड - तद्बुधैः 7 ड - यस्य यस्य 8 ड - गुणाः 9 ड - समैति 10 ड - पादस्य 11 ड - तद्विज्ञेयंबुधैः 12 अयं श्लोको ढमातृकायां न वर्तते । 13 न - विष्णुप्रसूतं 14 ड - यत्र न - यत्तु 15 ड - पादान्ताम्रेडितं नाम विज्ञेयं निपुणैर्यथा ।

विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः[1]कथं विधेयस्मरणं पदे पदे
यथा च ते ध्यानमिदं पुनःपुन[2]र्ध्रुवं गताते रजनी विनाविना

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।
चतुर्व्यवसितं नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥ ८१

वारणानामयमेव कालो वारणानामयमेव कालः ।
वारणानामयमेवकालो वा रणानामयमेव कालः॥ ८२

नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं [3]काव्यकोविदैः ॥ ८३

यथा—

[4]हली बली हली माली खेली माली सली जली ।
खलो बलो बलो मालो मुसली त्वाभिरक्षतु ॥ ८४

[5]असौ हि रामा रतिविग्रह[6]प्रिया
रहःप्रगल्भा रमणं मनोगतम्[7] ।
रतेन रात्रौ[8] रमयेत्परेण वा[9]
न [10]चेदुदेष्यत्यरुणः पुरोरिपुः ॥ ८५

वारणपुष्पाणामयं संबन्ध्ययं कालः शरल्लक्षणः । वारणानां हस्तिनां अनामयं आमयाभावे सति समदत्वे सति वारणानां वारणं निवारणं विद्यते येषां तेषां शत्रूणामयं, कालः कृतान्तोऽथवा । रणानां संग्रामाणां कालः क्षेपः चिन्ताप्रवर्तायितेत्यर्थः ।

1 ड - यथाभिधानं च - कथाभिधानं स्मरणे न - तथागता 2 न - भावैः 3 न - पण्डितैर्यथा 4 न - लली 5 एतौ द्वौ श्लोकौ डढदथपफब मातृकास्वेव वर्तेते । एतयोः पूर्वश्लोक एव न - मातृकायां वर्तते । 6 ड - विग्रहः 7 ड - सोगतम् ढ - मनोद्गतम् 8 ढ - रात्रिं 9 द - ते 10 द - चेदुदस्यति न - चेदुष्यति ।

सपुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः
क्षरत्क्षतेभ्यः क्षतजं दुरीक्षम्[1] ।
क्षतैर्गवाक्षैरिव संवृताङ्गः[2]
साक्षात्सहस्राक्ष इवावभाति[3] ॥ ८६
एभिरर्थक्रियापेक्षैः* काव्यं [4]कुर्यात्तु लक्षणैः ।
अतःपरं[5] प्रवक्ष्यामि काव्यदोषान् गुणांस्तथा[6] ॥ ८७
गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
न्यायादपेतं विषमं विसन्धि [7]शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः
[8]पर्यायशब्दाभिहितं गूढार्थमिति संज्ञितम्[9] ।
अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र[10] तदर्थान्तरमिष्यते ॥ ८९

लक्षणानां प्राधान्यमित्युक्तपूर्वं तत्तथैवोपसंहरति एभिर्लक्षणैरिति अर्थः क्रियायां रसचर्वणायां युक्तं योगं येषां, विभावादित्वं ह्येतत् प्रसादादीत्युक्तमधस्तात् । अतःपरमिति वक्तव्यान्तरमाह । केषुचित्पुस्तकेषु चैतद्ग्रन्थः पश्चाद्दृश्यते, बाहुल्येन प्रथमं दृश्यत इति तथैव व्याचक्ष्महे । तत्र पादानां वाक्यस्य तदर्थानां च यथा दशरथ इति वक्तव्ये बलात्परिकल्पितेन वस्तुतो पर्यायशब्देनाभिधानं 'अधिकनवविमान' इति । न हि यदृच्छाशब्दाः पर्यायभाजः ।

अर्थान्तरं यथा—" चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुते विप्रेक्षितं सुभ्रुवः " इति मत्र कामः स्वीकृतः चिन्तादिशब्देनावर्णनीयमपि वर्णितम् । यत्तु प्रसक्तानुप्रसक्तिक्रया बहुतराप्रकृतवर्णनं तत्प्रबन्धदोषरूपं सन्धितदङ्गविधानेन पराकृतमिति नेह निरूपणार्हम् ।

1 ङ - दुरीक्षः 2 ढ - संप्रतीक्षः 3 द - अवभासे 4 ङ - कार्यं तु 5 ङ - ऊर्ध्वं 6 भ - समासतः 7 भ - च्युतं च शब्दात् ङ - शब्दाच्च्युतं 8 " पर्याय " इत्यादिषट्श्लोकाः ङधयोरेव न दृश्यन्ते । 9 च - अभिसंज्ञितम् 10 न - यत्तु ।

* 'क्रियायुक्तैः' इति पाठः स्यात् ।

अर्थहीनं [1]त्वसंबद्धं सावशेषार्थमेव च।
भिन्नार्थ[2]मभिविज्ञेयमसभ्यं ग्राम्यमेव च॥ ९०
[3]विवक्षितोऽन्य एवार्थो [4]यत्रान्यार्थेन विद्यते।
भिन्नार्थं [5]तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविचक्षणाः[6]॥ ९१
अविशेषाभिधानं यत्तदेकार्थमिति स्मृतम्।
[7]अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत्पदेन समस्यते[8]॥ ९२

अर्थहीनं यथा—"अद्यापि स्मरसि रसालसं मनो मे मुग्धायाः स्मरचतुराणि"। अत्रपूर्वापरव्याघातादसंबन्धता। यथा वा "स महात्मा भाग्यवशान्महापथमुपागतः" इति। अत्र हि सावशेषः प्रकरणापेक्षो वस्तुनिश्चयः, अभाग्यवशादित्यपि संभाव्यत्वात्।

भिन्नार्थं त्रिधा—तत्र मृष्यो दूरसंबन्धव्यवधाने सति यत्रार्थो यथा—

ज्वरं भुञ्जीतसञ्जातमलपाकं चिरस्थितम्।
अजादुग्धोदनं हन्यात् त्रिदोषोत्कोपसंभवम्॥ इति

ग्राम्यं यथा— "भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामि" इति। तृतीयं भिन्नार्थं यथा—"स्याच्चेदेष न रावणः" इत्युक्त्वा, "क नु पुनः सर्वत्र सर्वेगुणाः" इति। उद्दिष्टं ह्यत्र रावणस्यानुपादेयत्वं क नु पुनीरत्येननान्यथाकरणाच्छेदितम्।

एकार्थं यथा—"कुन्देन्दुहारहरहाससितं" इति। एकप्रयोजनं हि सर्वमेतत्। न हि काव्यं शास्त्रवदुपदेश्यं कश्चित्किंचिज्जानीयादिति प्रवर्तते।

अभिप्लुतार्थं यथा—

स राजा नीतिकुशलः सरः कुमुदशोभितम्।
सर्वप्रिया वसन्तश्रीर्ग्रीष्मे मालतिकागमः॥

अत्र प्रतिपादमर्थस्य परिसमाप्तत्वादभिप्लुतत्वं, एकवाक्यत्वेन निमज्जनाभावात्।

1 न - ह्यसंबद्धं 2 न - अपि विज्ञेयं 3 ढ - विवक्षितान्य भ - अर्थ उद्दिष्टो 4 न - यत्त्वन्यार्थेन भिद्यते 5 ढ - तत्तु ते 6 ढ - विदो जनाः 7 भ - अति न - अवि 8 न - समाप्यते।

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम्[1] ।
वृत्तभेदो[2] भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥ ९३
[3]अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धीति कीर्तितम् ।
[4]शब्दच्युतं च विज्ञेयमवर्णस्वरयोजनात्[5] ॥ ९४
[6]एते दोषा हि काव्यस्य मया सम्यक् प्रकीर्तिताः ।
गुणा विपर्ययादेषां माधुर्यौदार्यलक्षणाः ॥ ९५

न्यायादपेतं देशकालविरुद्धं कलाशास्त्रादिविरुद्धं च यथा—

सुवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।
अक्षोटनालिकेराढ्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥ इत्यादि ।

विषमं यथा—"अयि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालभारिणीम्" इत्यादि । यदि दोषोऽनेनैव संगृहीतः सन्धानं द्वयोर्नैरन्तर्यं विचारयोगः अन्योन्यलयो वेति त्रिधा तदनुपारूढमयुक्तं पारुष्याद्युत्पादकं वा यत्नापशब्दः स्मृतो मुनित्रयेणादृतः । एतन्मध्ये तु केचित् 'नित्यदोषाः, यथा अपशब्दः, केचिदनित्या यथा—ग्राम्यं हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह यथास्थूलमिति । आनुपूर्व्यं, अव्ययेनाव्ययीभावः तेनोत्तरोत्तरम् । एते दोषाः स्थूलाः यथा च गूढार्थं गूढलेखप्रहेलिका(दि) पताकास्थानकादिषु प्रयोज्यम्, अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रत्यायने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ, भिन्नवृत्तं च विसन्धि स्वविषये । एवमेते दोषाः क्रमेणापातविषयाः । इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति अपशब्दस्तु दोष एव ततः कस्याश्चिदर्थप्रतीतेरभावात् स हि न कांचिद्भाषामनुपतति सङ्केताभावात्तमर्थं प्रतिपादयेत् ।

अथ गुणेषु प्रतिजानीते—एषां विपर्ययाद्गुणा भवन्ति, एतद्दोषविघात एव गुणो भवतीत्यर्थः । किं अविशेषेण नेत्याह माधुर्यौदार्यलक्षण-

1 भ - नोपपन्नं भवेत्तु यत् । न - परिवर्तितम् 2 ढ - भेदे 3 द - अनुपारूढशब्दश्च विसन्धिः परिवर्जितः । 4 न - शब्दाच्च्युतं ढ - शब्दहीनं 5 च - अशब्दस्य च योजनात् 6 ड - एते दोषास्तु विज्ञेयाः सूरिभिर्नाटकाश्रयाः । एत एव विपर्यस्ताः गुणाः काव्येषु कीर्तिताः ॥ (न - पादे, द - प्रकीर्तिताः ।

श्लेषः प्रसादः समता समाधि-
माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम्।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते* ॥ ९६
[1]ईप्सितेनार्थजातेन संबद्धानां परस्परम्।
श्लिष्टता या पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते ॥ ९७

मङ्गो येषाम्। एतदुक्तं भवति—एतद्दोषविहीनं श्रुतिसुखं दीप्तरसं च यदि भवति तावता गुणान्तरैरलङ्कारैश्च हीनमपि काव्यं लक्षणयोगाव्यभिचारीत्युक्तम्।

अन्येऽपि गुणाः सन्तीति दर्शयति श्लेषः प्रसाद इत्यादि। काव्यस्येति पदस्य वाक्यस्य तदुभयगतस्यार्थस्य वेत्यर्थः। तत्र श्लेषमाह ईप्सितेनार्थजातेनेति। अर्थभागानां कविसमुत्प्रेक्षितया परस्परसंबद्धया योजनया संपन्नं यदीप्सितमर्थजातं तेनोपलक्षितार्थस्योपपद्यमानस्योपपद्यमानतात्मा गुणः श्लेषः। यथोदाहृतं वामनेन—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य पिहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकप्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्र मनोरथातीतोऽप्येककालनायिकायुगलहृदयग्रहणलक्षणार्थस्तथोपपादितो येनासंभावनास्पदं न भवति तेन कुटिलोऽप्ययं क्रमो न हृदये उल्बणत्वं भजते मज्जति हृदये यतः सर्वस्येति।

1 गुणलक्षणानि भमातृकायां न सन्ति।

* गुणानां लक्षणश्लोकाः भमातृकायां न वर्तन्ते। जादियान्तासु सर्वासु प्रसादमाधुर्यसौकुमार्यकान्तिलक्षणानामत्र पाठे संवादित्वं दृश्यते। पाठद्वैविध्यं क्वचित् त्रैविध्यं च विद्यते। वृत्तिकारेण श्लेषस्यैव पाठान्तरं सूचितम्। हेमचन्द्रेण तदन्यानां भरतमतमनुवदता तदन्यपाठ एव स्वीकृतः, सर्वेश्वरेण तु तथैव पाठान्तराण्येव गृहीतानि; अपि तु कान्त्यौदार्यलक्षणयोर्विपर्यासग्रहणं विशेषः। मम्मटादयो गुणत्रयत्ववादिनः भोजविद्यानाथादयश्चतुर्विंशतिगुणानूचुः। परे त्वालङ्कारिका वामनमतमनुसृताः ॥

[विचार[1]गहनं यत्स्यात्स्फुटं चैव स्वभावतः।
[2]स्वतः सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टं तत्परिकीर्तितम्॥] ९८
अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते।
सुखशब्दार्थसंयोगात्प्रसादः [3]स तु कीर्त्यते॥ ९९

अथ शब्दगुणमाह नित्यार्थे पदानां श्लिष्टता परस्परं योनिः सन्धि-
बन्धनतयानेकमेकपदमिव भाति तदेव मासृण्यमुच्यते । अतश्च पदान्तरपाठ-
स्यावश्यापेक्षतायां यथा ब्रह्मसूत्रमिति । उक्तं चैतच्छन्दोऽध्याये । तथा
सन्धीयमानयोस्तथासन्धेः साजात्यं सावर्ण्यं च संपद्यते वस्त्रखण्डयोरिव सूत्र-
स्येव च। यथा—“अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” (कुमा १-१)
अस्ति शब्दस्योत्तरशब्दस्य सन्धीयमानयोस्तकारेण तकारेण संयोगे तयोश्च
साजात्यं, ‘स्यान्दिशि’ इत्यनयोः सन्धेर्नकारस्य षर्ग्यत्वाद्दकारेण सावर्ण्यं,
‘दिशि देवता’ इति नैरन्तर्यसन्धौ दकारेण साजात्यं, इकारैकारयोस्ताल-
व्यांशत्वेन सादृश्यं, ‘देवतात्मा’ इत्यत्र तकारेणाकारेण च । न चानुप्रास-
मात्रमेतत्, एकपदानुप्रासेऽपि प्रामाण्यभावात्—‘इन्दिन्दिराणां ललितो
निनादः’ इत्यनुप्रासे च सावर्ण्येनोपयोगीति । अन्ये पठन्ति—विचारगहनं
यत्स्यात् स्फुटं चैव स्वभावतः। इत्यर्थश्लेषः वक्रघटमानं वेत्यर्थः सुप्रतिबद्धश्च
श्लेष इति पदश्लेषः।

प्रसादमाह—अप्यनुक्तो बुधैरिति । यत्रार्थे अनुक्तेऽपि बुधैः कष्टकल्प-
नया अव्याख्यातोऽप्यर्थः प्रयोजनं स्वयं जायते सोऽर्थो वैमल्याश्रयोऽपि
वैमल्यमुपचारात् सोऽर्थो वा काव्यस्य वैमल्यं स्वयं जानंश्चानुपयोगिपरिवर्ज-
नात्। वैमल्यशब्दवाच्याज्जलस्येव पांसुभिरसंपर्काद्भवतीति वैमल्यमर्थस्य प्रसा-
दः। यथा—“सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी” इति विवाह्यत्वं
प्रापणीयताहृद्यत्वं संभोगयोग्यता, गृहस्थसहधर्मचारिणीत्वमित्युपयोगी सर्वोऽ-
यमर्थः । तेनाबुध्वैतदुदाहरणान्तरं वृथा भ्रमणम्—“आविलपयोधराग्र”
मिति (विक्रमो ५-८) एतदपि तूदाहरणं पददूषणं तु सम्यगज्ञाने प्रयुक्तम्(?)।
अप्रसादस्तु “उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्” अत्र विमल-
मन्यथोपयोगात् पांसुरिव जलेऽत्राप्रसन्नतां करोति। सुख इति न प्रयत्नमपेक्षते।

1 ड - ग्रहणं युक्त्या 2 द - आन्तमप्रति न - स्वन्तमप्रति 3 ड - परि

नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः।
दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात्समता मता॥ १००

यः शब्दार्थो यः संयोगः शब्दविषय इत्यर्थः, कलामात्ररूप एव यत्र सन्धिः अत एव शौथिल्यात्मा स शब्दगुणः प्रसादः। प्रसन्नता स्फुटत्वं लक्षणीयविभागता पदानाम्। यथा—

अथ सविषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्। *

इत्यादि। अत्र निरन्तरतां मुक्त्वा नान्योन्यलयो नान्योन्यापत्तिसन्धिरस्तीति शिथिलता। एकश्च गुणः कोऽपि शोभत इति स्वानुभवसिद्धः, तेन व्यावृत्तात्मेति गाढता कृता, ककुदं दत्त्वेति चापरः सवर्णपक्षे।

समतामाह—नातिचूर्णपदैरिति। शब्दानां समत्वात्समः चूर्णपदैरसमासरचना यत्र सातिशया न भवति, अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति। दीर्घसमासोऽत्यन्तसमासश्च विषमता, तद्विपर्ययेण समता उपक्रान्तमार्गापरित्यागरूपेत्युक्तं भवति। यथा—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलैः शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः॥ इति

(अत्र) अवान्तरवाक्ये समस्तद्विपदा हि नातिदीर्घा वृत्तिः।

"प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः।
किमित्थं—

इति चूर्णपदैरुपक्रम्यासमाप्त एव वाक्यान्तरे वाक्यार्थेऽपि दीर्घः समासः कृतः—

उत्कम्पितपीवरस्तनद्वयोन्मिषत्स्तुतविलासमास्यते"॥

पूर्वत्र ('गाहन्ता' मित्यत्र) त्ववान्तरार्थसमाप्तावर्थान्तरोपक्रम एव समासेन 'छायाबद्धकदम्बक' मित्युपक्रान्तोऽपि न चैत्यात्कूपपतनमिव चूर्णपदं प्रयुक्तं 'मृगकुल' मिति। सेयं समता जाता शब्दगुणा अर्थोऽपि समत्वात्, किं तत्समत्वं आह व्यर्थाभिधायिभिरिति निष्प्रयोजनमर्थं येऽभिदधति शब्दानां

* मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्॥ रघु (३-७०)।

[अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणाः ।
अलङ्कारा गुणाश्चैव[1] समाः स्युः समतामताः ॥]§ १०१
अभियुक्तैर्विशेषस्तु[3] योऽर्थस्येहोपलक्ष्यते[4] ।
तेन चार्थेन[5] संपन्नः समाधिः परिकीर्तितः ॥ १०२

न त्वेतदवैमल्यमिति प्रसादेन निरस्तम् । नैतत्, नहि सर्वथा निष्प्रयोजनता, अपि तु सदपि प्रयोजनं दुर्बोधं, तदाह—दुर्बोधनैरिति । अभिधीयतेऽस्मै इत्यभिधानं प्रयोजनम् । यथा—

च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमाः
मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥

इत्यत्र ऋतुसन्धिवर्णनप्रक्रमे मलयमरुतः प्रक्रमं भिनत्ति न च सर्वथा निरर्थको विप्रलम्भोद्दीपनत्वात् । किं तु प्रक्रमं स्फुटं न पुष्णातीति विषमता । समता तु "मनसि च गिरं गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः" इति (द्वितीयपादस्थाने यदि पठेत्)।

समाधिमाह—अभियुक्तैर्विशेषस्त्विति । यस्यार्थस्य द्वितीयस्यार्थस्य अभियुक्तियुक्तैः प्रतिभातिशयवद्भिः विशेषो अपूर्वः स्वोल्लिखित उपपद्यते स-समाहितमनःसंपाद्यविशेषत्वादर्थो विशिष्टः समाधिः, यत्र कवेस्तत्पूर्विकयो-ल्लेखस्तत्सर्वमिहोदाहरणम् । यथा—

आश्वपैहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दश्यसे ।
चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥ इति ।

अयोनिरन्यच्छायायोनिश्चेति, एतत्तदेवज्ञानं विषयः न चानेकं किंचित् सारस्वतस्य हि सर्वोऽर्थमनिमित्तत एव । तदन्यस्य सर्वोऽन्यच्छायायोनि । व्यक्तभाव्यवास्यत्वादपि कविहृदयगतप्रातिभातिशयतारतम्यादनवस्थितम् (?)। समाधिशब्दस्य योऽर्थः परि-शब्दगुणश्च समाधिः, तमाह तेन चेति ।

1 द - सा बुधैः ड - समा स्यात् 2 म - तु सा ड - यथा 3 न - विशेषैस्तु 4 द - एवोपलभ्यते । 5 भ - सोऽर्थोऽभि

§ अयमेव पाठः 'परस्परविभूषणगुणालङ्कारप्रायः समं' इति वदता हेमचन्द्रेण "शब्दार्थौ समतान्योन्यं सालङ्कारौ सुसंस्कृतौ" इति सर्वेश्वरेण च गृहीतः

[[1]उपमाद्युपदिष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।
प्राप्तानां [2]चापि संक्षेपात्समाधिर्निर्णयो यतः[3]] ॥

हारलक्षणस्तेन यः परिकीर्तितः परितः समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे संपन्नः स च समाधिः । आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव आक्रमणेन गतितुल्यम् । आरोहश्चोर्ध्वगमनद्वारः प्राणमारुतरूपाया उच्चरूपः, अपक्रमणमवरोहो विपर्ययः । उच्चत्वं स्थानकरणवशात्, बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । तथा हि—

निरानन्दः कौन्दे मधुनि † परिभुक्तोज्झितरसे
(न साले[u]सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूतेऽपि चरति
स्मरल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः) ॥

तत्र नकारादन्त्यान्मूर्धन्यो रेफ उच्चस्थानस्थितो यद्यपि दन्त्यः तथापि संयोगो निरन्तरप्रयत्नाधिक्येन विवृततमेन चाकार द्वयेन द्विवारप्रयत्नकेन च जिह्वामूलीयेन चोच्चत्वभाजा आरोहणमस्फुटीकरणमिति नशब्दोऽवरोहणं संपन्नमध्यसंपन्नकल्पम् । आरोहणसौकर्यायैव प्रत्युत मध्ये ह्यत्र का विश्रान्तिः । अभावे उच्चतमसङ्कलनसोपानारोहखेदायैव भवति निरास्वाद्यः कौन्द इति यथा एव निरानन्द इत्यत्र यावन्महाप्राणो जिह्वामूलीयश्च श्वासानुप्रदानो द्विवारयुक्तस्तावदारोहयत औकार आकारमवेक्ष्य रूपविवृत औकारतोऽपि नकारः ततोऽपीकारोकारयोः ऊनं विवृतत्वं, अकारस्तु संवृतः इत्यवरोहः । औकारस्तु मध्येऽवरोहसौकर्यायैव दूरारोहाद्धि दूरावरोहणं चेति चूलिकायाः कूपपतनकल्पम् । खेदो यथा—

"कुर्वाणाः परमं महच्च मनस" इति आकारोपध्मानीयेभ्यो झटिति संवृतेऽकारे निपातनात् । "निवेशः स्वःसिन्धोः"—इत्यत्र क्रमेण विवृततरः स्पर्श इति क्रमेणारोहः । "तुहिनगिरिवीथीषु जयति"—अत्र विवृतेभ्यः उकारादिभ्यः संवृतेऽकारद्वये प्रातः इकारस्त्वन्यत्वान्न च विश्रान्तिस्थानमिति नारोहः । यदि वा (सि)न्धोरिति विवृततरापेक्षया आरोह-

1 ढ - उपमित्युपदिष्टानां ड - उपमात्यपादिष्टानां 2 ढ - चातिसंयोगात् ड - चातिसंयोगः 3 ड - परिकीर्त्यते ।

† विधुरो बालबकुले—पाठा.

बहुशो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
नोद्वेजयति [1]यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥ १०४

संस्कारे उकारेऽवरोहबुद्धिरेव स्फुटत्वेऽवरोहः । जयतिमपास्यं तदयमिति पाठः (?) अनुस्वारो हि संवारप्रयत्नः । "नराः शीलभ्रष्टाः व्यसन इव-मज्जन्ति तरवः" इति अकार इकार अकारेभ्योऽवरोहमयेभ्यो विवृते इकारे आरोहः, अन्ते च विसर्जनीये आरोह एव । तेन स्वभावप्रतिभादर्शनानुविद्धा भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसंभारप्रभावानुरोधेनैवारोहावरोहक्रमं भजते । प्रतिभादृष्टिशून्यत्वात् अन्ध पदवदारोहादि न भजेत् ।

नन्वियता पाठसौकर्यं स्यात्, श्रोतुस्तु किमायातम्, अनभिज्ञो देवानां प्रियः, यथा हि कर्कशशर्करानिकरकण्टकिते देशे दुस्सञ्चरे संचरज्जनं पश्यन्त्या अपि सुकुमारहृदयायाः प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेश इव जायमानं खेदमतित-रामादत्ते प्रहारपातादौ वा, तथा सहृदयस्य स एव मार्गः, सुकुमारता हि वैमल्यापरपर्याया सहृदयत्वं हृदयस्य हि कविहृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्षः । तत एवोक्तं—

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।
वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ (ध्वन्या-१-७) इति ।

अभिधानकोशमपि हि पठतां सुप्तिङ्विभक्तींश्च विदुषामपि न काव्यतत्त्वाव-बोधः तस्माद्वर्णोच्चारणप्रयत्नेन परुषपठनस्पर्शजनितो यः खेद उच्चारयितुः स एव श्रोतुरपि पारुष्यमाधत्ते । "नीरन्ध्यध्ववधूनिबन्ध्यनुगतप्राणैकबन्ध-क्रमः" (?) इत्यादौ । वर्णगतं च लालित्यपारुष्यादि पुष्कराध्यायेऽपि (अ-३४) वक्ष्यते । अन्यैरप्युक्तं "तेन वर्णा रसच्युतः" इत्यादि । स्वभावतो हि केचन वर्णाः सन्तापयन्तीव निकृन्तन्तीव रेफककारादय इव परुषवृत्तिपूर्वकाः, अन्ये तु निर्वापयन्तीवोपनागरिकोचिताः । लोकगोचर एवायमर्थः स्वसंवेद्योऽपीति न वितत इत्यास्तां तावत् ।

माधुर्यमाह—बहुशो यच्छ्रुतमित्यादि । यदिति यस्माद्धेतोर्वाक्यं श्रुतं संशयविपर्यययोरास्पदं न भवतीति तन्माधुर्यम् । द्राघीयसि समासे तावदवश्यं भवत इति तद्विरह एव माधुर्यं शब्दगुण इत्युक्तं भवति । यथा—"गाहन्तां

[1] द - तस्मात् ।

समासवद्भिर्बहुभि[1]र्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सानुरागैरुदारैश्च तदोजः परिकीर्त्यते ॥ १०५

[*[2]अवगीतोऽपि हीनोऽपि स्यादुदात्तावभासकः[3] ।
यत्र [4]शब्दार्थसंपत्तया[5] तदोजः परिकीर्तितम्[6] ॥] १०६

महिषा निपानसलिलं" (शाकु २-६) इत्यादि । पुनः पुनरप्युक्तमर्थजातं यस्माद्धेतोरपनीतमवगाहनेन वैरस्येन तद्वचनवैचित्र्यात्मकं माधुर्यमर्थगुणः वचनान्तराभिधेयतया हि स एवार्थो विचित्रो भवति । यथा—

रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
　मधुरमथ किं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
(सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्जनो
　वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥)

अत्र रसवदमृतमिति य एवार्थः स एव कः सन्देह इत्युक्त्या विचित्रया परिनिश्चयस्थैर्याभिधायिन्या निश्चयीकृतः । निश्चयस्थैर्यमेव च नान्यथेतिवचनान्तरेण विपर्ययनिराकरणसंभावनान्तरनिरासं च क्रमेण विदधता विचित्रीकृतमिति मधुरोऽयमर्थः ।

ओजो लक्षयति—समासवद्भिर्बहुभिरिति । बहुभिरेकसमाससंज्ञायुक्तैरथ च विचित्रैर्यमकैः पदैर्यदुक्तं यो बन्धस्तदोजः । यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतिकुहरवलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ॥ (वेणी) इति

यथा सानुरागैर्यत्र वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् ।

---

1 च - विविधैः 2 ड - अवगीताविहीनो ढ - अवगीतविहीनो 3 ढ - भावकः 4 द - शब्दो 3 ड - संपत्तिः 6 न - परिकीर्त्यते ।

* "अवगीतस्य हीनस्य वा शब्दार्थसंपत्त्या यदुदात्तत्वं निषिञ्चन्ति कवयस्तदोजः" इति वदता हेमचन्द्रेणायमेव पाठो गृहीतः ।

सुखप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः।
सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते॥ १०७

"विलुलितमकरन्दा मञ्जरी नर्तयन्तो"

अत्र र इति शब्दो न्दशब्दं स्वगुरुत्वायापेक्षते, न इत्ययंशब्दो य इत्ययं च न्ते शब्दं च, न्तो इत्ययं च न्ते गुरुत्वात्। स्वविश्रान्तिजनितकालोपचयलभ्यं गुरुत्वं नाकांक्षतीति द्वितीयपादपाठे समनन्तरमेवापेक्षते।

"विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लोलयन्तः।"

इति पाठे धाशब्दो लोशब्दो तिशब्दश्च जात्यापेक्षत इति। स यदेव गाढत्व-मुच्यते निबिडावयवतैव समासेन संक्षेपेण युक्तानि पदानि यत्रार्थभूयानिति संक्षेपो नामार्थगुण ओजः।

ओजस्वी किमतोऽपि भूयः समाक्षिपति, तथा एकमपि वस्तु उदारै-र्बहुभिः पदैरुपनिबध्यते विस्तरात्मकत्वमप्योजोऽर्थगुणः। संक्षेपो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥ (कुमा - ६ - ९३)

विस्तरस्तु—

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्। (रघु २ - ७५)

सौकुमार्यमाह—सुखप्रयोज्यैरिति। क्वचित्पदस्य स्वयं पारुष्यं भवति यथा द्राढा अजड्ढा निर्द्वैतं¹, सद्दक्तव्यवसितिः, इति। क्वचित्संहिता—दर्व्या-रुयार्वीविधूयते। तदुभयरहितत्वं सौकुमार्यं शब्दगुणः। यथा—"गाहन्ता"-मित्यादि। अत्र च यद्वक्तव्यं तत्समाधिलक्षणे निर्णीतम्। परुषेऽपि चार्थे सुकुमारेणार्थेन या संपत्तिस्तदर्थगुणः सौकुमार्यमपारुष्यरूपम्, एकाकिनि देवतासहाय इति, मृते यशःशेष इति, जडे देवानांप्रिय इति।

1 द - सुकुमारं।

¹ निद्रानं निर्द्वैतं—इति वामनः।

सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते॥
[[1]यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा[2] परिकल्प्यते।
अनन्तरप्रयोगस्तु सार्थव्यक्तिरुदाहृता[3] * ॥] १०९
दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम्।
अनेकभावसंयुक्तमुदारत्वं[4] प्रकीर्तितम्॥ ११०

अर्थव्यक्तिमाह—सुप्रसिद्धाभिधानेति, प्रसिद्धमभिधानमभिधाव्यापारो यस्यां काव्यक्रियायां सार्थव्यक्तिः शब्दगुणः। यथा "गाहन्ता" मिति। विपर्यये तु किरातादिनिदर्शनं यत्रार्थो वर्ण्यते स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्तिः। यथा—

पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
राजीभिरञ्जितमलक्तकलोहिनीभिः।
गोरोचनाहरितबभ्रुबहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य॥

उदारतामाह—दिव्यभावपरीतं यदिति। यत्र मानुषोचितमपि दिव्यतया करुणादियुक्तमपि शृङ्गारेण विस्मयस्थानमप्यद्भुतेन युक्तं वर्ण्यते तद्गतैर्वा विभावानुभावादिभिः तदुदीर्य तत्रौदार्यमर्थगुणः। एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम्। ग्राम्यं हि वस्तु यथास्थितमयोजितरचनाविशेषं प्रसिद्धिमात्रप्रमाणमुच्यते, ततोऽन्यदग्राम्यम्। यथा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत्स्याज्जितमथ तदानीं गुणितया॥ इति।

यत्राद्भुतेन यत्कृतोऽर्थः अनेकभावसंयुक्तमिति शब्दगुणस्य लक्षणम्, एकभाषाचित्रत्वादनेकताचित्रत्वं पदान्तस्यैकस्यानेकव्यक्तिरक्षरसंख्यावैचित्र्यं सन्धा-

1 द - यस्यार्थो 2 द - मनसः 3 ङ - उदाहृता ढ - प्रकीर्तिता 4 च - उदारं तत्।

* हेमचन्द्रेणायमेव पाठोऽनूदितः।

[अनेकार्थविशेषैर्यत्सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः[1] ।
[2]उपेतमतिचित्रार्थैरुदात्तं तत्र कीर्त्यते][*] ॥ १११
[3]यन्मनःश्रोत्र[4]विषयमाह्लादयति हीन्दुवत्[5] ।
[6]लीलाद्यर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥ ११२

नसाजात्यं च पिण्डीबन्धनृत्तसादृश्येन, तत्र हि गुल्मजातशृङ्खलिकादिभेदेनेत्थंभूतो नर्तकीसंनिवेशो भरते तदुक्तं विकटत्वं नरीनृत्यमानत्वमिति पदानामौदार्यमिति । यथा—

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ॥

अत्र प्रथमपादे एकाक्षरत्र्यक्षरचतुरक्षरमिति विचित्राणि पदानि, रेफे तद्द्वितीयपदाक्रमणाद्व्याप्तिः, तकारयोः सन्धानात्सन्धिसाजात्यं, तकारसकारयोः संस्थाननयैर्नैकट्यं च । विपर्ययस्तु—

"चरणकमललग्नैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र"

अत्र द्वे अपि पदे त्र्यक्षरे । तावेवेदं भाषितविचित्रत्वम् । यथा—

"अथ यदि तव वक्त्रं चण्डि भूयोऽपि नाम"

इति न हृद्यं, "रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र" इति तकारमकारयोरसाजात्यं सकारमकारयोश्च संस्थानत्वमिति ।

कान्तिमाह—यन्मनः श्रोत्रविषयमिति । यन्मनोविषयमाह्लादयति यथा शृङ्गारविभावरूपं लीलादिचेष्टालङ्कारसुन्दरं काव्यार्थरूपं तत्कान्तिगुणयुक्तं तदेव दीप्तरसत्वमित्युक्तमन्यैः‡ । विभावादीनां दीप्तत्वमिति यावत् । यथा—

1 द - संज्ञितैः 2 द - उपेतमनतिग्राह्यैरुदारं 3 ड - यो मनःश्रोत्रविषयः
4 द - जननं 5 ड - प्रसादजनको भवेत् न - प्रह्लादजननं भवेत् द - प्रह्लादजननं तथा 6 ड - शब्दबन्धोऽन्वयागेन स कान्त इति भण्यते न - शब्दबन्धार्थयोगेन तत्कान्तिरिति भण्यते । द - शब्दतत्वार्थसंयोगे तत्कान्तिरिति कीर्त्यते ।

* "बहुभिः सूक्ष्मै (क्तै?)श्च विशेषैः समेतमुदारत्वमिति भरतः" इत्युदाहरता हेमचन्द्रेणायमेव पाठो गृहीतः ।

‡ वामनभोजादिभिः ;

एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।
प्रयोगमेषां च पुनर्वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥ ११३

लघ्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।
काव्यं कार्यं तु [4]नाट्यज्ञैर्वीररौद्राद्भुताश्रयम् ॥ ११४

गुर्वक्षरप्रायकृतं बीभत्से करुणे तथा ।
कदाचिद्वीररौद्राभ्यां [2]यदाधर्षणजं भवेत् ॥ ११५

[3]रूपदीपकसंयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।
शृङ्गारे तु रसे कार्यं मृदुवृत्तं तथैव च ॥ ११६

प्रेयान् सायमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्यात्मना ।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटलसन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥

अत्र ह्रीष्यानुभावस्य, रत्यनुभावस्य, औत्सुक्यानुभावस्य च दीप्तत्वमित्यर्थगुणः श्रोत्रविषयीभूतमिव यदाह्लादि काव्यं तत्कान्तिर्नाम शब्दगुणः ।

कुरङ्गीनेत्रालीस्तबकितवनालीपरिसरः—

अत्र हि समासवत्यपि रचना [न] श्रोत्रेन्द्रियैकतानतामावहति । तदेतल्लोके मधुरकाव्यमिति प्रसिद्धम् । माधुर्यमभ्यस्तपदत्वमुक्तम् । अन्ये त्वौदार्यकान्त्योर्लक्षणद्वयं विपर्यासेन पठन्ति ।

एतदुपसंहरति - एवमेत इति । चकाराच्छन्दांसि वृत्तानि जातयश्च । एषामिति [नि] वृत्तच्छन्दः प्रभृतीनां दोषान्तानाम् । अनित्यदोषा हि विनियुज्यन्तेऽपीत्युक्तम् ।

लघ्वक्षरप्रायेति यत्र अतनुवाही चित्तवृत्तिपरिस्पन्दः, तत्र लघ्वक्षरप्रधानं वृत्तं वीरादावुपमारूपके, मसृणवाहिनि तु हृदयस्पन्दे गुर्वक्षरप्रायं करुणादौ । रौद्रादावपि कदाचित्तद्भवति । यदा विलम्ब्य परस्त्रीकारं

---

1 द - शास्त्रज्ञैः 2 ढ - यथा 3 सार्धः श्लोको द - मातृकायां न वर्तते ।
4 ढ - काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम् ।

उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे[1] पाठ्यं तु यद्भवेत्।
जगत्यातिजगत्या तु संकृत्या चैव योजयेत्[2] ॥ ११७
[3]युद्धसंफेटयोस्तज्ज्ञैरुत्कृतिः संप्रकीर्तिता ।
करुणे शक्करी चैव[4] तथा चातिधृतिर्भवेत्[5] ॥ ११८
यद्वीरे कीर्तितं छन्दस्तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ।
शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ११९
[6]यच्छन्दः पूर्वमेवोक्तं विषमार्धसमे समम् ।
[7]उदारमधुरैः शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम् ॥ १२०
शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्[8]
[9]नाट्याश्रयासु कृतिषु प्रयतेत कर्तुम् ।
तैर्भूषिता भुवि विभान्ति हि काव्यबन्धाः
पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः ॥ १२१

स्मृत्वा ब्रवीति "कर्ता द्यूतच्छलानां" इति तथा "यो यः शस्त्रं बिभर्ति" इत्यादौ । अत एव भयानके हास्ये शान्ते वा यथायोगं संवेदनस्पन्दताचर्व्य- माणत्वाद्यताश्चर्यकृतो विभागो वृत्तानां मन्तव्यः । *उदारमधुरैरिति । औ- दार्यं शब्दगुणो दीप्तेषु प्राधान्येन तदनुयायि च गुणान्तरं माधुर्यं, स्वानुयायि- गुणसंहितमसृणेषु रसेषु । अर्थगुणास्तु यथायोगं सर्वत्र, तदाह प्रमदाभिधेयै-

1 ड - काव्यं 2 ड - नद्भवेत् 3 ड - तथैव युद्धसंफेटावुत्कृत्यां संप्रकीर्तितौ
न - तथैव युद्धसंस्फोटावुत्कृत्यां संप्रकीर्तितम् 4 ड - ज्ञेया 5 द - स्मृता
6 द - ये चार्थाः ड - ये बन्धाः पूर्वमुद्दिष्टा विषमार्धसमा समा । 7 ड - उदार-
शब्दैर्मधुरैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगाः 8 न - प्रमदाभिनेयान् 9 ड - नाट्याश्रयान्
द - नाट्याश्रितान् ।

* अयं श्लोको भमयोर्विना सर्वासु मातृकासु ह्रस्वदीर्घाद्यक्षररूपनिरूपणानन्तर- मेव वर्तते । सर्वत्र "शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्" इति द्वितीयान्तपाठ एव विद्यते न तु तृतीयान्तः ।

त्रिविधं ह्यक्षरं[1] कार्यं कविभिर्नाटकाश्रयम् ।
[2]ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं चैव [3]पदबन्धसमाश्रयम्[4] ॥ १२२
एकमात्रं भवेद्ध्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमुच्यते ।
प्लुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं वर्णसंश्रयम्[5] ॥ १२३
स्मृते चासूयिते चैव तथा च परिदेविते ।
पठतां ब्राह्मणानां च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥ १२४
आकारस्तु स्मृते कार्यं [6]ऊकारश्चाभ्यसूयिते ।
परिदेविते च हाकार ओंकारोऽध्ययने तथा[7] ॥ १२५
ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
[8]काव्यबन्धेष्वशेषेषु ह्यक्षराणि प्रयोजयेत् ॥ १२६
चेक्रीडितप्रभृतिभिर्विकृतैश्च शब्दै-
[9]र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।
[10]यज्ञक्रियेव रुरुचर्मधरैर्घृताक्तै-
र्वेश्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥ १२७

रिति । प्रमदो हर्षः हर्षजनको गुणसाकल्यवानाभिधेयोऽर्थो येषां भावार्थो हृदयगतोऽभिप्रायः क्रियाविशेषश्च तं दर्शयति स्मृते चेत्यादि । एतदेव च क्रमेण विभजति आकार इत्यादि । द्वावेतावनुस्वारेणानुनासिक्येन वा युक्तौ कार्यौ आण्डदण्डादि । ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभावं यथारसम् । काव्यबन्धेष्वशेषेष्विति वचनादन्यत्र विषये दूराहूत्यादिषु प्लुत उक्तः तत्रासौ प्रयोज्य एवेति दर्शितम् । चेक्रीडितं यङन्तम् । आदिग्रहणेन ण्यन्तसमन्ताः (सन्नन्ताः ?) ।

1 ड - काव्ये विज्ञेयं 2 न - प्लुतं ह्रस्वं च दीर्घं च 3 ड - रसभावाविभावकम् 4 ड - इष्यते 5 ड - स्वरयोजनम् 6 च - हुंकारः 7 द - चाप्यधीतिनः 8 द - एतानि काव्ययोगेषु त्वक्षराणि निवेशयेत् ड - काव्ययोगेषु सर्वेषु ह्यक्षराणि तु योजयेत् (न - पाठ्य) च - काव्ययोगेष्वक्षराणि यथाशोभं निवेशयेत् । 9 द - मुक्ता 10 ड - कृष्णाजिनाक्ष ।

[[1]मृदुललितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं
[2]जनपदसुखभोग्यं [3]युक्तिमन्नृत्तयोज्यम् ।
बहुकृतरसमार्गं[4] सन्धिसन्धानयुक्तं
भवति [5]जगतियोग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥] १२८

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काव्यलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः[6] ॥

एते नटोचिताः प्रयोगाः न भान्ति । ते यतो ललिता यथा वेश्यापरिग्रहे द्विजैर्यज्ञक्रिया मृगाजिनदण्डकमण्डलुघृताभ्यङ्गादि संभवद्भिरपि न भाति । एवं तद्व्याख्याने रौद्रादिस्वविषये यत्पुरुषस्याभ्यनुज्ञानं तद्वियुक्तं स्यादितीत्थं व्याख्या—ललिताः सुकुमारप्रयोगास्ते परुषैः पदैर्न भान्तीति विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापक इति न्यायादन्यत्र तत्प्रयोग इत्युक्तं भवति । तथा हि—"वयोद्वितीयाः सरिति सगेश्चम (?)" इत्येवमादिरपि विधिप्रयोज्य एव, "आख्यातामर्षतर्ष्य" इत्यादौ । एतदेव साधर्म्यवैधर्म्यद्वारेणोपपादयति वेश्या यथा मृगचर्मघृताभ्यङ्गदण्डादियुक्तैर्द्विजैर्न शोभते । वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह यथा तैरेव यज्ञक्रिया भाति न तथा वेश्या तदङ्गत्वात् । बहुव्रीहेर्वा यज्ञक्रियापत्न्यप्युच्यत इति शिवम् ॥

इति षोडशमध्यायं ग्रन्थनिर्ग्रन्थिकं व्यधात् ।
यशोराशेर्यशोरागनाम्नो दौहित्रदेहजः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां लक्षणालङ्कारदोषगुणाध्यायः षोडशः समाप्तः ॥

---

1 अयं श्लोको नभमासुविना सर्वासु मातृकासु वर्तते, प्रक्षिप्तइव भाति
2 ड - बुधजन 3 ड - बुद्धि प - नृत्ययोग्यम् 4 ड - रसकृतमार्गं 5 ज - सुकविकाव्यं नाट्यकाले मनोज्ञम् 6 चभम संज्ञासु विना सर्वासु सप्तदशोऽध्यायः इति च वर्तते । द - मातृकायामध्यायश्लोकसंख्या १२८ - आदितः २६१८ ॥

नाट्यशास्त्रम्

षोडशोऽध्यायः ।

अनुबन्धः ।

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्ताः प्राप्त्यभिप्राय एव च ॥ १

समस्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्काराः कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रोक्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौभाग्येनैव शोभन्ते । लक्षणं महापुरुषस्य पद्मादिरेखादिवत्काव्यशरीरस्य सौन्दर्यदायि । अलङ्कारस्तु रत्नाभरणादिवदेव, येन विनापि स्वसौन्दर्येणैव पुरुषः प्रविभासते । गुणस्तु प्रवृत्तिद्योतितो धैर्यादिवत्काव्यस्य शब्दार्थरचनामाश्रयति । यथा लक्षणरहितः पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यस्तथा लक्षणवर्जं कथाशरीरं गुणालङ्कारोज्ज्वलमपि नीरसत्वं भजत्प्रौढकाव्याभिधानं नार्हति । कथाशरीरसंपन्नेषु काव्येष्वेव लक्षणानि निर्वर्त्यन्ते न तु मुक्तकादिषु खण्डकाव्येषु, अतएव 'काव्यबन्धास्तु कर्तव्या' इति मुनिनैव मुक्तकादिवारणपरमुक्तम् । लक्षणान्यसंख्येयानि, तेषां चमत्कृतिविशेषगरिष्ठाणि षट्त्रिंशदेव मुनिना संगृहीतानि । कोहलादिभिस्तच्छिष्यैः प्रकीर्तितान्यपराणि कानिचिल्लक्षणत्वेन प्रसिद्धिमुपगतानि कालप्रवाहे भरतग्रन्थ एव पाठान्तरनिबन्धरूपेण प्रक्षिप्तानि स्युः । सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोजादिभिरुभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृत्यान्यैरपि कैश्चिच्चमत्कृतिभूतैर्लक्षणैः सह चतुःषष्टित्वेन प्रकटितानि ।

यद्विवेचितमतिगम्भीरप्रौढवाचा भगवता वृत्तिकारेण लक्षणान्यसंख्यानीति तदुपष्टभ्यैव भिन्नपाठोऽपि बालानां समुपवेद्य इत्यभ्यूह्य तन्मध्य एव संक्षेपेण प्रकाशितः ।

भूषणं लक्षयति—अलङ्कारैरिति भरतोक्तैरुपमादिभिर्गुणैश्च यत्र कथाशरीररचना समुल्लासिता तद्भूषणं नाम लक्षणम् । चित्रार्थैरिति विभावादि-